

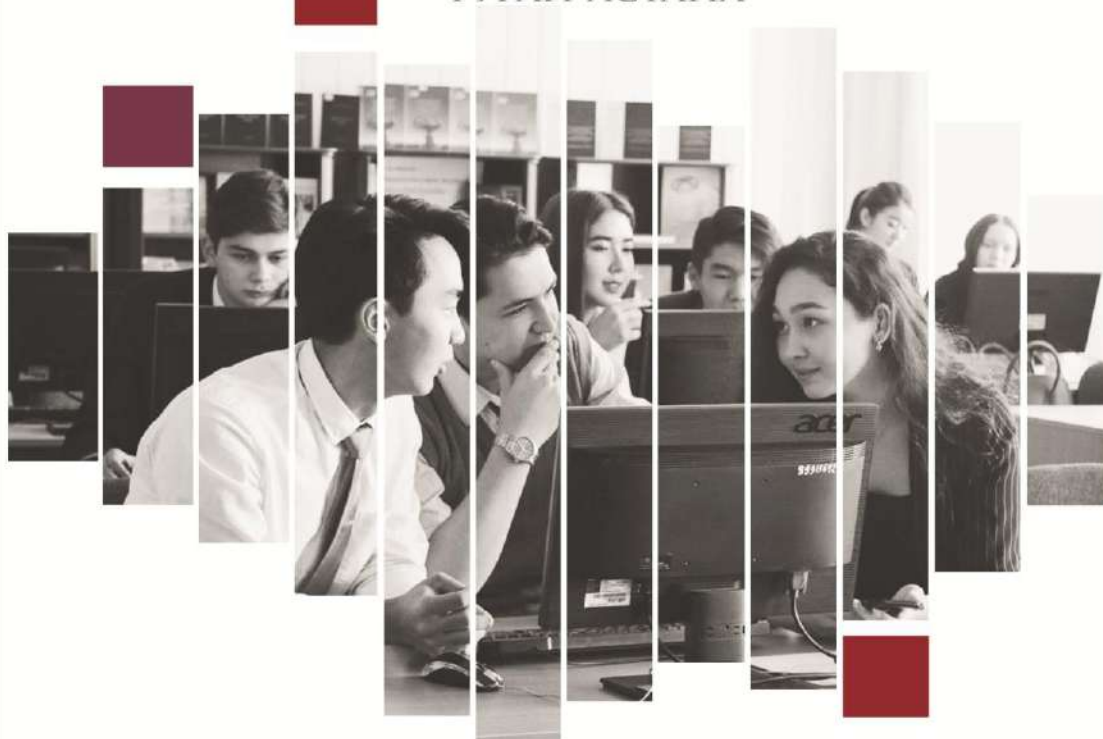
ISSN 2663-631X

ТАУ
UNIVERSITY

ТУРАН-АСТАНА
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРЛАРЫ

ИЗВЕСТИЯ
УНИВЕРСИТЕТА
ТУРАН-АСТАНА

№3 / 2019

TURAN-ASTANA
UNIVERSITY
NEWS

“ТУРАН-АСТАНА” УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРЛАРЫ

ИЗВЕСТИЯ
УНИВЕРСИТЕТА “ТУРАН-АСТАНА”

“TURAN-ASTANA” UNIVERSITY
NEWS

Меншік иесі “Тұран-Астана” университеті мекемесі
Собственник учреждение университет “Тұран-Астана”

Бас редакторы: Жапарова Г.Ө. – э.ғ.к., профессор
Бас редактордың орынбасары: Рахметова Р.Ө. – э.ғ.д., профессор
Редакция алқасы:

Алиев О.Ж. – э.ғ.д., профессор (Қазақстан), Әубакиров Т.О. – т.ғ.д., профессор (Қазақстан), Тасбулатов А.Б. – т.ғ.д., профессор (Қазақстан), Даубаев Қ.Ж. – э.ғ.д., профессор (Қазақстан), Попова М.С. – PhD, профессор (Болгария), Тунч М.Д. – PhD, профессор (Түркия), Антонио А.М. – PhD, профессор (Испания), Ильина И.Н. – э.ғ.д., профессор (Ресей), Чекмарев В.В. – э.ғ.д., профессор (Ресей), Лемешенко П.С. – э.ғ.д., профессор (Белоруссия), Тарасевич В.Н. – э.ғ.д., профессор (Украина), Пягай А.А. – э.ғ.д., профессор (Қазақстан), Абишева К.М. – ф.ғ.д., профессор (Қазақстан), Нагымжанова К.М. – п.ғ.д., профессор (Қазақстан), Сман А.С. – э.ғ.д., профессор (Қазақстан), Мырзаханов Н.М. – б.ғ.д., профессор (Қазақстан), Никитинский Е.С. – п.ғ.д., профессор (Қазақстан), Капсалимов К.Ж. – з.ғ.к., профессор (Қазақстан), Есымханова З.К. – э.ғ.к., профессор (Қазақстан), Максютова А.Ф. – жауапты хатшы.

Главный редактор: Джапарова Г.А. – к.э.н., профессор
Заместитель главного редактора: Рахметова Р.У. – д.э.н., профессор
Редакция алқасы:

Алиев У.Ж. – д.э.н., профессор (Қазақстан), Әубакиров Т.О. – д.т.н., профессор (Қазақстан), Тасбулатов А.Б. – д.и.н., профессор (Қазақстан), Даубаев Қ.Ж. – д.э.н., профессор (Қазақстан), Попова М.С. – PhD, профессор (Болгария), Тунч М.Д. – PhD, профессор (Түркия), Антонио А.М. – PhD, профессор (Испания), Ильина И.Н. – д.э.н., профессор (Ресей), Чекмарев В.В. – д.э.н., профессор (Ресей), Лемешенко П.С. – д.э.н., профессор (Белоруссия), Тарасевич В.Н. – д.э.н., профессор (Украина), Пягай А.А. – д.э.н., профессор (Қазақстан), Абишева К.М. – д.ф.н., профессор (Қазақстан), Нагымжанова К.М. – д.п.н., профессор (Қазақстан), Сман А.С. – д.ю.н., профессор (Қазақстан), Мырзаханов Н.М. – д.б.н., профессор (Қазақстан), Никитинский Е.С. – д.п.н., профессор (Қазақстан), Капсалимов К.Ж. – к.ю.н., профессор (Қазақстан), Есымханова З.К. – к.э.н., профессор (Қазақстан), Максютова А.Ф. – ответственный секретарь.

Chief Editor: Gulzhamal A. Japarova – candidate of economic sciences, PhD, professor

Deputy Chief Editor: Rakhila U. Rakhmetova - Doctor of Economic Sciences, professor

Editorial Board:

U.Zh. Aliyev - Sc.D., professor (Kazakhstan), T.O. Aubakirov - Sc.D., professor (Kazakhstan), A.B. Tasbulatov - Sc.D., professor (Kazakhstan), K.Zh. Daubaev - Sc.D., professor (Kazakhstan), M.S. Popova (Bulgaria) – PhD, professor, M.D. Tunc - PhD, professor (Turkey), A.M. Alonso - PhD, professor (Spain), I.N. Ilyina - Sc.D., professor (Russian Federation), E.D. A.A. V.V. Chekmarev - Sc.D., professor (Russian Federation), P.S. Lemeshenko - Sc.D., professor (Belorussia), V.N. Tarasevich - Sc.D., professor (Ukraine), Pyagay - Sc.D., professor (Kazakhstan), K.M. Abisheva - Sc.D., professor (Kazakhstan), K.M. Nagymzhanova - Sc.D., professor (Kazakhstan), A.S. Sman - Sc.D., professor (Kazakhstan), N.M. Myrzakhanov - Sc.D., professor (Kazakhstan), E.S. Nikitinskiy - Sc.D., professor (Kazakhstan), K.Zh.Kapsalyamov – Sc. Candidate, associate professor (Kazakhstan), Z.K. Yesymhanova - Sc. Candidate, professor (Kazakhstan), A.F. Maxyutova - executive Secretary (Kazakhstan).

№3 / 2019

Открытый доступ к номерам представлен на сайте университета (<https://tau-edu.kz>), а также в Научной электронной библиотеке (eLIBRARY.RU) договор №219-06/2019 от 03 июня 2019

Техникалық редактор
Технический редактор
Мансуров Қ.Ж.

Дизайнер
Айтжанова А.Е.

2019 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 2019 года
Выходит 4 раза в год

Басуға 25.09. 2019 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/12.
Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 11,9 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс №102.

Подписано в печать 25.09. 2019 г.
Формат 60x84 1/12.
Бумага книжно-журнальная.
Объем 11,9 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ №102.

“TAU university”
баспаханасында басылған

Отпечатано в типографии
“TAU university”

Адрес редакция: 010000, г. Нур-Султан, ул. Ы. Дуванулы, 29.
тел./факс: 87172-39-60-78; редакция: 39-79-23 (вуз.); 108;
E-mail: turan_astana_jurnal@mail.ru

Зарегистрирован Министерством информации
и коммуникации РК

Регистрационное свидетельство № 17458-Ж от 14.01.2019 г.

© Учреждение «Университет «Тұран-Астана»

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ - CONTENT

Ғылымтану – Науковедение		
1.	У.Ж.Алиев	Методология количественного и качественного подходов в экономических исследованиях..... 5
Экономика және Инновация – Экономика и Инновация – Economics and Innovation		
2.	А. Н. Макаров	К вопросу об общем и особенном в модернизации экономики Китая..... 14
3.	С. Н. Атикеева, Б. Ш. Муқанова	Қазақстан Республикасындағы шипажай-курорттық объектілердегі бәсекелестікті жоғарлатудағы даму стратегиясы..... 25
4.	А. А. Пягай	Создание моделей межгосударственных кооперационных формирований по мясу и мясопродуктам..... 32
5.	З.М.Сакенова, Н. А. Сакенов	Организация службы внутреннего аудита на основе международных стандартов..... 39
6.	Г.А. Джапарова, А. Бақытжан, К.Н.Токешева, Е.С. Алданов	Новые перспективы в разработке интерфейсов Web-приложений..... 43
7.	Ж.С. Сапархан, Г.А. Орынбекова	Практическая реализация теоретических концепций конкурентоспособности на примере предприятия..... 46
Филология		
8.	Р. А. Айкенова, Б. Ж. Абильмажинова, Г. З. Еденбаева	Бір құрамды сөйлемдердің тіл біліміндегі қызметі..... 52
9.	Р. А. Айкенова, Б. Ж. Абильмажинова, Ж. М. Искакова, Г. З. Еденбаева	Тіл мәдениетінің жаңа бағытта зерттелу үрдісі..... 59
10.	Г. К. Рахимбаева, А. К. Залетаева	«Қазақ тілі мен әдебиеті» сабақтарында Lesson Study әдісін қолданудың тиімділігі..... 65
11.	А.Ж. Жалмурзина	Мемлекеттік, ұлттық патриотизмнің фольклордегі көрінісі..... 68
Құқық – Право – Law		
12.	Р. А. Барсукова, А. И. Карипова	Общая характеристика коррупционно-должностных правонарушений..... 78
13.	Е. С. Абулгазин, Р. Ш. Карымсаков	Сравнительный анализ и практика противодействия уголовным правонарушениям, связанным с созданием и руководством финансовой (инвестиционной) пирамидой в Республике Казахстан и некоторых зарубежных странах..... 84
14.	Р. Ш. Карымсаков, Е. С. Абулгазин	Ретроспективный анализ Закона Республики Казахстан «О контрразведывательной деятельности»..... 93
15.	Ж. Ж. Абралиев	Жеке тұлғаға криминологиялық мінездеме құру мәселелері..... 100

16.	С. М. Иманбаев	Пенитенциарные учреждения в Республике Казахстан и практика заимствования опыта Соединенных Штатов Америки.....	112
17.	М.Ж. Кудайбергенова	Адамның жалпы құқықтарын халықаралық-құқықтық реттеудің негіздері.....	114
18.	А.И. Карипова	Договор дарения, особенности правового регулирования по законодательству РК.....	122
Педагогика және Білім беру – Педагогика и Образование – Pedagogy and Education			
19.	К. Н. Токешева, А. Бакытжан, С. П. Инютин	Влияние процесса глобализации на содержание системы школьного образования.....	126
20.	Н.М. Иргебаева, Н. Ашмуханова	Жасөспірімдердің психологиялық ерекшеліктерінің мәні.....	129
21.	Ж.С. Изимбетова	Некоторые методологические аспекты разработки стратегии для учреждений сферы дошкольного воспитания и обучения	132
Авторлар туралы ақпарат - Информация об авторах - Authors Information			141

ГРНТИ 06.01.07

УДК 330:303

У. Ж. Алиев

МЕТОДОЛОГИЯ КОЛИЧЕСТВЕННОГО И КАЧЕСТВЕННОГО В ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Аннотация. В статье на основе анализа категорий «количество», «качество», «мера» рассматривается соотношение (место и роль) количественного и качественного в экономических исследованиях. Вопреки распространенному среди эконом-математиков взгляду обосновывается утверждение о том, что качественный анализ всегда **предшествует** количественному анализу в экономических исследованиях и приводятся условия и факторы эффективности количественных исследований, в том числе экономико-математических моделей в экономической науке.

Ключевые слова: качество, количество, мера, количественный инструментарий, структура общественного производства, структура экономической системы, структура отдельного экономического отношения, структура прибыли, современная система экономических наук, рост, развитие, воспроизводство.

Abstract. Based on the analysis of the categories of “quantity”, “quality”, “measure”, the article considers the relationship (place and role) of quantitative and qualitative in economic studies. Contrary to the prevailing view among economists, mathematicians substantiate the assertion that qualitative analysis always precedes quantitative analysis in economic studies and provides conditions and factors for the effectiveness of quantitative studies, including economic and mathematical models, in economic science.

Keywords: quality, quantity, measure, quantitative toolkit, structure of social production, structure of the economic system, structure of a separate economic relationship, profit structure, modern system of economic sciences, growth, development, reproduction.

1. Начну с философско-онтологических оснований качественной и количественной характеристики бытия. В основе такой характеристики бытия лежит учение о диалектике. Из него для раскрытия темы приведу лишь три основные принципы диалектики, а именно:

а) все в мире находится в состоянии изменения и движения (покой есть момент движения);

б) все в мире находится в состоянии всеобщей связи. Как-то К.Маркс заметил: «Существует связь даже между млекопитающими и сапожной щеткой». Я бы сказал, что есть взаимосвязь даже между «Большим взрывом», который произошел, по мнению ученых, 13,8 млрд. лет тому назад, и шевелением наших волос на голове, конечно, если они есть как таковые;

в) источником движения является противоречие, противоречивость (самопротиворечивость) бытия – любого явления, вещи, процесса.

2. Качественные и количественные характеристики любого объекта выводятся из всеобщих форм и моментов связи. Мир встает перед человечеством как скопление вещей и явлений, относительно видимой части бытия, а их сущность есть скрытая (невидимая) часть и абстрактный момент бытия. Мир вещей и явлений имеет единство (общность) и **различие** (определенность, о(т)граниченность). Все основные различия сводятся к двум основным видам:

качественным и количественным. Качественные и количественные характеристики относятся к наиболее фундаментальным свойствам бытия и в этом статусе они есть категории философии в части онтологии.

3. Что такое качество, количество, мера? **Качество** – это то, что отличает один объект (вещь, явление) от другого, т.е. существенная граница и определенность объекта, благодаря которым он является именно этим, а не иным объектом. **Количество** – это нетождественная с объектом (вещью, явлением) определенность, относительно безразличная к его конкретному содержанию и качественной природе характеристика. Различия между принадлежащими к неодинаковым классам, разнородными явлениями носят качественный характер, а различия между однородными явлениями внутри одного и того же класса – количественный характер. Диалектика качества и количества получает выражение в категории «мера». Другими словами, **мера** – это единство качества и количества, и она определяется границами, в которых может колебаться количественная характеристика данного объекта (предмета) без изменения его качества. В храме Аполлона на камне высечена максима древнегреческого философа Филона «Ничего слишком» (Ничего лишнего), по сути выражающая принцип меры во всем. Вспомним в связи с этим слова Протагора: «Человек есть мера всех вещей...».

4. Количественное измерение (сравнение) объекта (предмета) осуществляется только **после** его качественного определения и познания, хотя бы в общих, но существенных характеристиках. Я хочу показать и продемонстрировать этот методологический подход на примере экономической реальности (экономической системы). Дело в том, что порой (иногда очень часто) эконом-математики (математики-экономисты), уделяя чрезмерное внимание математическому аппарату (неосознанно и осознанно), неправомерно «отрываются» от экономического объекта и предмета исследования, вследствие чего их исследования теряют собственно экономический характер и смысл. Возьмем, к примеру, **качественную и количественную теории денег**, где качественная теория денег, безусловно, должна предварять его количественный анализ, т.е. количественную теорию денег. Обратное – методологически ошибочно. Таким образом, количественная теория денег дополняет и развивает исходную качественную теорию денег, в результате чего между двумя характеристиками объекта (качественной и количественной) устанавливается подлинная диалектическая связь по цепи «качество-количество-мера-качество» и так далее снова по «спирали». Другими словами, прежде всего нам нужно понять, **что** такое деньги, т.е. провести их качественный анализ (сущность, функции, виды и т.д.), а затем уж использовать количественные методы их исследования и измерения.

А если смотреть шире, то экономистам от математики (эконом-математикам) необходимо вначале уяснить для себя главный объект их исследования – экономику (экономическую систему как таковую), её сущность, инвариантно-интегральную структуру и производные от нее структуры, целевые функции. И особенно – **пятиэлементную инвариантно-интегральную структуру отдельного экономического (производственного) отношения** (субъектов отношения, объекта отношения, экономических интересов субъектов отношения, экономического противоречия отношения, экономического закона по разрешению противоречия отношения) – своеобразную «экономическую клеточку» социального организма, разработанную в свое время крупнейшим экономистом-теоретиком (политэкономом) СССР и современной России, д.э.н, профессором, Заслуженным деятелем науки РФ О.Ю. Мамедовым (вполне достойного Нобелевской премии за это открытие)[1], где **экономические интересы субъектов** этого отношения (отношений) занимают важное место и играют ключевую роль, количественное выражение которых является, так или иначе, обязательным требованием для всех, без исключения, экономико-математических исследований.

5. Теперь вкратце об «экономической материи», которая занимает свое место в интегральной качественной модели **общественного производства** (см. Рис. 1). Как видно из рисунка, все то, что производят в мире человек и человечество (в том числе бесконечное количество наименований товаров и услуг) можно свести к **трем** группам: **а)** производство самого человека как родового существа (биородовая система); **б)** производство материальных благ и услуг (экономическая система); **в)** производство социально-духовных благ и услуг (нематериальная духовная система). Вне производства ничего нет, везде производство, только **кто и что** производится. С точки зрения философии общественное производство и человек есть одно и то же. Только человек – это свернутое в самом себе общественное производство, а общественное производство есть развернутый во всем своем богатстве и функции сам человек. Следовательно, мы – экономисты (и эконом-математики) имеем дело, прежде всего, с собственно **экономической системой**, являющейся одним из трёх базовых структурных элементов общественного производства вообще и выступающей **непосредственным объектом** для нас экономистов. А все другие сферы общественного производства – биородовая система и нематериальная духовная система – выступают для нас экономистов в качестве **общего объекта** исследования.

Другая качественная модель – модель собственно **экономической системы**, которая состоит из **девяти** интегрально-инвариантных структурных элементов (более подробно смотрите [2]). Положив в основу **генетико-структурно-функциональный** принцип отношения человека к объективным условиям производства, **экономическую систему** как таковую можно представить как диалектическое единство географо-экономических (геоэкономических), этнолого-экономических (этноэкономических), эколого-экономических, технолого-экономических (технико-экономических), организационно-экономических, информационно-экономических, управленческо-экономических, юридико-экономических, социально-экономических отношений людей по производству (воспроизводству) материальных благ и услуг (см. Рис. 2).

Третья качественная модель – полная структурная модель категории **«прибыль»** (см. Рис. 3). Эта модель о **качественной** структуре прибыли, о причинах и условиях (факторах) формирования каждого структурного ее элемента и того, каким образом формируются различные виды и подвиды прибыли. После выяснения качественной характеристики прибыли перед экономистом встает задача **количественного** исчисления каждого вида (подвида) прибыли. Этим примером я еще раз хочу подчеркнуть, что качественный анализ **предшествует** количественному анализу экономических категорий, объектов и явлений, а потому эконом-математик (и не только он) должен очень хорошо знать фундаментальные **качественные** характеристики экономики, экономических отношений, которые являются непосредственным объектом и специфическим предметом экономической науки.

Также я хочу представить структурную модель **современной системы экономических наук**, которая является теоретическим отражением экономической реальности, где занимают определенное место количественные методы исследования экономических явлений в виде **инструментальных экономических наук и дисциплин** (см. Рис. 4). Как видно из рисунка, подцикл инструментальных экономических дисциплин (в том числе экономико-математическое моделирование) находится в секторе «Конкретно-экономические дисциплины».

6. «Какова мораль сей басни?», любил спрашивать дедушка Крылов. Мораль такова – количественный инструментарий (КИ) дает желаемую **эффективность** в экономических исследованиях при строгом соблюдении следующих фундаментальных науковедческих методологических условий:

- при корректном приложении КИ к конкретному экономическому **объекту**;

-при корректном приложении КИ к конкретному *предмету* экономического исследования;

-при четкой и объективной фиксации количественным инструментарием реальных экономических *субъектов*;

-при адекватном выражении количественным инструментарием конкретных экономических *интересов* реальных экономических субъектов того или иного отдельного экономического отношения в статике и динамике;

- при четкой выработке и рекомендации количественных мер выражения и разрешения экономических *противоречий* и гармонизации экономических отношений субъектов данного круга отношений.

Количественные инструментари, в т.ч. экономико-математическое моделирование, предельно эффективны при учете совокупных факторов производства, распределения, обмена, потребления вместе взятых, т.е. факторов *воспроизводства* в целом, а именно критерия *эффективного* производства, *справедливого* распределения, *эквивалентного* обмена, *умеренного* (рационального) потребления. Причем, если в экономико-математических моделях *отсутствуют* количественные измерения (показатели) *реальных экономических интересов конкретных экономических субъектов данного круга воспроизводственных экономических отношений*, то эти модели изначально некорректны, даже бесполезны, что подтверждается везде (особенно у нас) в настоящее время.

Между тем современные экономико-математические модели, как зарубежные, так и отечественные, не отвечают основному критерию охвата и отражения *системы воспроизводства экономической реальности как единого целого*. Кроме того, они главным образом отражают проблемы «экономического роста», тогда как в настоящее время все без исключения теории экономического роста полностью исчерпали свой разрешающий потенциал, а посему настала пора *переходить от «парадигмы экономического роста» к «парадигме экономического развития»* как в теории, так и в практике социальных изменений в общечеловеческом (в том числе национальном и локальном) масштабе.

Почему я это подчеркиваю? Дело в том, что количественный инструментарий в настоящее время используется для обоснования прежде всего различных теорий экономического роста. А «рост» – это количественный показатель лишь сферы **непосредственного производства**, имеющей свой предел. Что же касается «экономического развития», то это – качественная характеристика **всего воспроизводства**, не имеющая своего предела (в этом и вся тайна и смысл всякого развития). Следовательно, на повестке дня стоит сверхзадача разработки эпистемологически обоснованной (с творческим привлечением потенциала всех основных видов знаний, а не только научного знания) **общей теории развития**, в том числе **общей и частных теорий экономического развития**, а в их рамках **теории устойчивого (гармоничного) экономического развития**, где теории (проблемы) экономического роста выступают лишь их внутренним (частным) **моментом**, обладая **рецессивным** (подавленным, подчиненным) признаком по отношению к теории развития, которая обладает **доминантным** признаком.

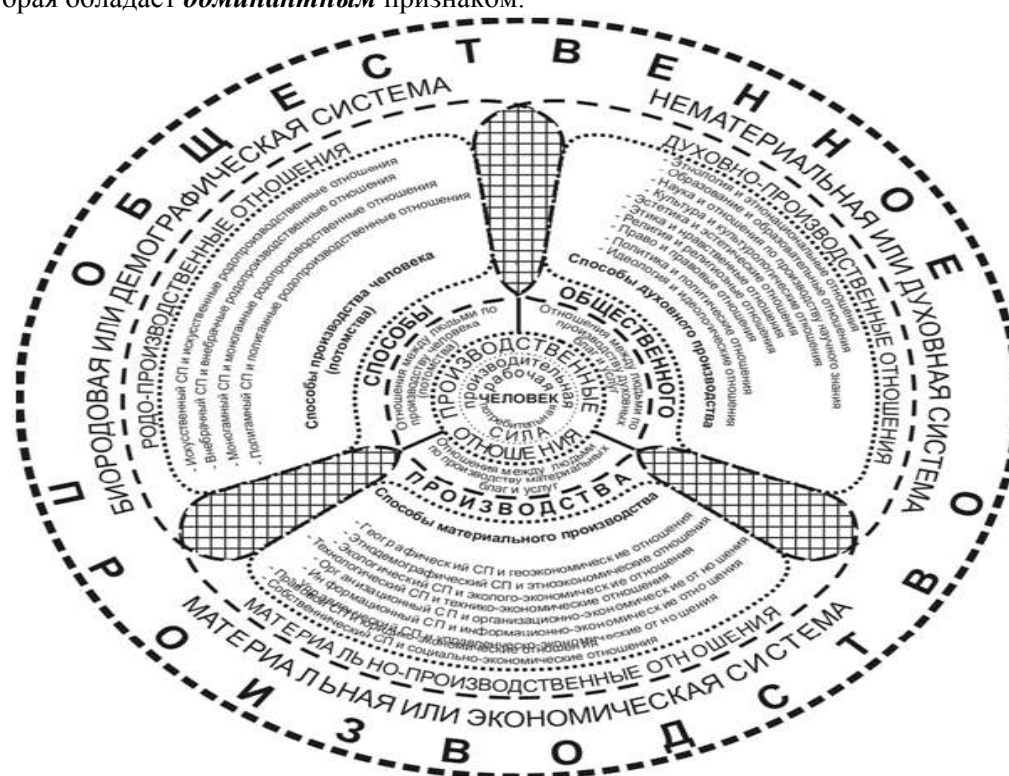

Рисунок 1. Интегральная качественная модель общественного производства

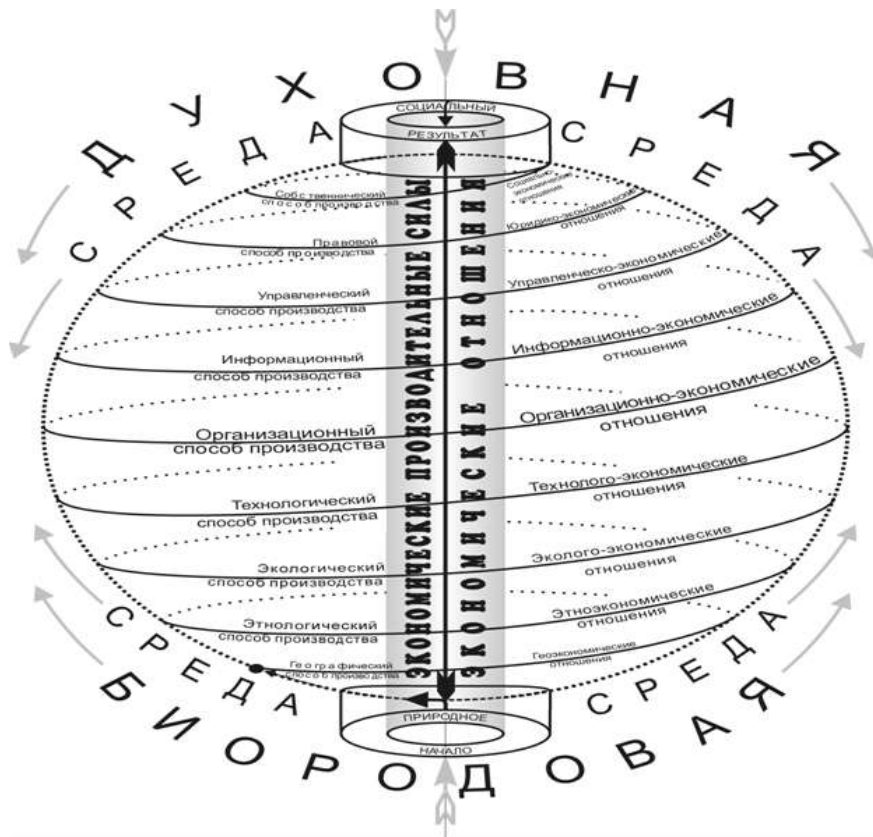

Рисунок 2. Инвариантно-интегральная структурная модель экономической системы

Рисунок 3. Полная качественная структура прибыли

Рисунок 4. Экономическая реальность и современная система экономических наук

7. В заключение хочу напомнить специалистам и неспециалистам по математике, объектом (сферой) исследования которых является экономика, о следующих немаловажных **предостережениях**, представляющих собой своеобразный «путеводитель»:

- «Хотя мы научились почти с абсолютной строгостью моделировать не только орбитальные, но даже межпланетные полеты, а вот экономика никак «не влезет» в те же самые электронные счетные машины» (М.В. Келдыш, президент АН СССР).

- «Если я что-либо в физике не понимаю без математики, то и с математикой не пойму» (М. Фарадей, физик).

- «Если я что-либо в экономике не понимаю без математики, то и с математикой не пойму» (П.Г. Олдак, экономист).

- «XXI век будет веком гуманитарных наук или его не будет» (Клод Леви- Стросс).

- «Я ничего не понимаю в математике, поэтому мне пришлось думать» (Джоан Робинсон, выдающийся экономист, автор знаменитой книги «Экономическая теория несовершенной конкуренции», 1933 г.).

- «Я ничего не понимаю в математике (и утверждаю $2 \times 2 = 5$), поэтому мне пришлось думать и заниматься политической (теоретической) экономией (философией, теорией и методологией экономики), размышлять и что-то понимать и предлагать в этой области экономического знания что-то свое» (У.Ж.Алиев)[2].

Такие «предостережения» о месте и роли количественных методов в экономике были высказаны в свое время лауреатами Нобелевской премии по экономике В. Леонтьевым, П. Самуэльсоном, М. Аллэ и другими выдающимися экономистами – математиками по базовому образованию. Кстати, эти же предостережения касаются и фактов нынешней эйфории многих специалистов и неспециалистов от «вездесущей» цифровизации, от так называемой «цифровой экономики». Нет никакой самостоятельной цифровой экономики, есть только **«цифровая технология»**, входящая, в одном случае, в сферу «информационной экономики» (со стороны цифр как носитель определенной информации) и через нее «обслуживающая» **сферу экономики**, в другом – «обслуживающая» экономику со стороны т.н. собственно «технологического способа производства», т.е. как **«техноэкономика»** (техномика), а в третьем – «цифровая технология» в широком смысле слова, «обслуживающая» почти **все иные сферы человеческой деятельности**.

Есть сферы человеческого бытия, непосредственно недоступные никаким количественным (цифровым) измерениям, например, такие человеческие чувства и свойства как стыд, совесть, нравственность, справедливость, привязанность, вкус, патриотизм, любовь, счастье. Последние «измеряются» главным образом **«качественным поведением» субъекта**: ценностной ориентацией, смыслом, намерением, мотивом, характером, образом, стилем как индивидуального (личностного), так и коллективного (на различных уровнях общности социума, включая все человечество в целом) поведения. Как сказал великий мыслитель **Абай Кунанбаев**: **«Достоинство человека определяется подходом (намерением. - У.А.) к делу, а не тем, как он его завершил».**

В самом деле, **как** количественно, чисто метрологически измерить, скажем, «счастье» одного затерявшегося в непроходимых джунглях «дикого», с точки зрения так называемых «цивилизованных народов», племени, считающего себя «самым счастливым народом в мире» и «счастье» Билла Гейтса (и иже подобных миллиардеров), кстати, сделавшего после шестидесяти лет «приятное для себя» признание (открытие) в том, что «счастье, оказывается, не в количестве денег, а в чем-то ином»? Подобное заявление сделали в предсмертный период своей жизни небезызвестные Генри Киссинджер и Збигнев Бжезинский. По такому случаю мудрый казахский народ говорит: «Ақсақ қой түстен кейін маңырайды» (буквально: «Хромой баран блеет после обеда»). Лучше не скажешь!

В этом плане предпринимаемые в последнее время в социально-экономических и других науках **количественные** измерения категории счастья через т.н. «индекс счастья» есть не что иное как чистейший **позитивизм** в оценке истинных ценностей человеческой природы и человеческих сообществ различного уровня общности, к тому же они «пахнут» крайним **«беккериянством»**. Так я называю попытки Гэри Беккера, американского экономиста, количественно (экономически) измерить категорию «любовь» и другие потаенные человеческие чувства. Данные утверждения, в лучшем случае, можно принять **чисто условно**, причем в координатах «цивилизации», а не «культуры», т.е. как результат однобокого **сциентизма**, а не **метаэпистемологии**, вбирающей в себя «прелести» всех семи основных видов знаний: традиционного, космологического (космогонического), эзотерического, теологического, художественно-эстетического, философского, собственно-научного.

Таковы в первом приближении и наиболее общих чертах некоторые размышления о **месте и пределах** количественного инструментария в экономических (и не только) исследованиях в диалектике с качественным подходом к ним. В силу выбранных автором

уровня абстракции, цели и задач, а также объема статьи, естественно, многие другие более частные теоретические и прикладные вопросы обсуждаемой темы не были рассмотрены здесь. Тем не менее автор статьи с интересом ждет обратной связи, отклика от своих коллег и других читателей журнала на высказанные им положения.

Литература:

1. Мамедов О. Ю. Социалистическое производственное отношение. – Ростов-на-Дону. Изд. Ростовского университета, 1983; его же: Политическая экономия социализма. Курс проблемных лекции. – Ростов-на-Дону. Изд. Ростовского университета, 1990.

2. Алиев У.Ж. Теоретическая экономика: общедисциплинарная модель. – Алматы: НИЦ Ылым, 2001 (2004 – переиздание); его же: Предмет и структура теоретической экономики // Дисс. на соискание ученой степени доктора экономических наук. Алматы – Санкт-Петербург, 2004; его же: Предмет и метод теоретической экономики (основы предметоведения). Астана: университет «Туран-Астана», 2012; его же: Предмет и метод теоретической экономики. Учебное пособие для магистрантов и докторантов. - Нур-Султан: университет «Туран-Астана», 2019.

ГРНТИ 06.51.25

УДК 339.977

А. Н. Макаров

К вопросу об общем и особенном в модернизации экономики Китая

Жалпы және Қытай экономиканы жаңғыртудағы сұрақ-жауап

To the question of the general and especially in the modernization of the economy of China

Аннотация. Статья посвящена вопросам теории и практики модернизации национальной модели. В контексте новой концепции множества модернизмов и национальных модернизаций рассмотрены философские и идейные основы китайского развития, концепция гармоничного развития, выделены элементы формулы успеха Китая.

Ключевые слова: классическая и новая модернизационная теория, цивилизационная размерность прогресса, национальная модель модернизации, формула успеха Китая, китаизированный марксизм, социалистическое гармоничное общество.

Аннотация. Мақала ұлттық модельді жаңғыртудың теориясы мен тәжірибесіне арналған. Көптеген модернизмдер мен ұлттық жаңғыртудың жаңа тұжырымдамасы тұрғысынан, қытай дамуының философиялық және идеологиялық негіздері, үйлесімді даму тұжырымдамасы қарастырылады. Қытайдың жетістіктері үшін формуланың элементтері бөлінеді.

Түйінді сөздер: классикалық және заманауи модернизация теориясы, прогрестің өркеніеттік өлшемі, жаңғыртудың ұлттық моделі, Қытайдың табысқа жету формуласы, марксизм, социалистік үйлесімді қоғам.

Abstract. The article is devoted to the theory and practice of modernization of the national model. In the context of the new concept of many modernisms and national modernizations, the philosophical and ideological foundations of Chinese development, the concept of harmonious development are considered; the elements of the formula for the success of China are highlighted.

Keywords: classical and modern modernization theory, civilizational dimension of progress, national model of modernization, formula of China's success, cited Marxism, socialist harmonious society.

Проблема модернизации национальной экономики пока мало исследована в научной литературе, при этом соотношение национальных, региональных и глобальных факторов модернизации не исследована вообще [1, с. 96-97]. Достаточно остро эта проблема стоит перед странами бывшего социалистического лагеря. Цель данной статьи – не претендуя на полноту анализа сложной и многоплановой проблемы модернизации экономик Китая и России, выявить роль и соотношение указанных факторов на современном этапе, показать возможные пути повышения роли взаимного сотрудничества и модернизации экономик.

Понятие «модернизация» широко используется в научной литературе, официальных документах, публицистике и тесно связано с такими понятиями в обществе, как «перестройка»,

«реформы», «нововведение», «развитие». Оно применимо как к обществу в целом, так и к отдельным сторонам общественной жизни (прежде всего к политике и экономике). Модернизация представляет собой процесс:

- перехода на прогрессивные технологии там, где это технологически возможно и экономически обосновано;
- создания условий для повышения качества и комфортабельности жизни и труда граждан;
- гармонизации всех составляющих социально-экономической системы страны [2].

Особое значение для обеспечения прогрессивных изменений в обществе имеет модернизация экономики – важнейшей сферы общественной жизни. «Под экономической модернизацией понимаются структурные, технологические и институциональные изменения в национальной экономике, направленные на повышение ее глобальной конкурентоспособности» [1, с.99-100].

Сегодня в развитии человечества можно выделить две значительные области – Восток и Запад. Жизнь человека на каждой из этих территорий существенно отличается. Соответственно, все страны мирового капитализма с точки зрения типологии общественного развития сегодня принято подразделять на две большие группы: страны «западного» капитализма и страны «восточного» капитализма. У этих типических групп существуют как общие, так и специфические черты.

Вместе с тем меняющийся мир бросает обеим группам стран, в том числе и России, новые вызовы, на которые следует давать адекватные ответы. Ученые полагают, что в основе существующих современных тенденций лежит долгосрочная динамика развития общества [3, с.3-5, 119], что не существует единой, универсальной экономической политики. Недопустимо также навязывать странам единые формы и методы хозяйствования. При этом речь идет отнюдь не о новых открытиях, а о хорошо известных процессах, о которых писал еще, например, известный экономист-аграрник А. В. Чаянов в работе «К вопросу теории некапиталистических систем хозяйства»: «Ныне, когда наш мир перестает быть миром лишь европейским и когда Азия и Африка с их необычными экономическими формациями вступают в круг нашей жизни и культуры, мы вынуждены ориентировать наши теоретические интересы на проблемы некапиталистических экономических систем.

При этом у нас не вызывает сомнения, что будущее экономической науки не в создании единой, единственно универсальной теории экономической жизни народа, а в разработке ряда теоретических систем, соответствующих как уже существующим, так и ушедшим в прошлое социально-экономическим укладам, и исследующих формы их существования и эволюции» [4, с.143]. Ссылка именно на эту цитату объясняется таким весьма характерным фактом, что работы А. Чаянова оказали огромное влияние на аграрную реформу в Китае.

Понятие прогресса вообще утвердилось как производное от западной концепции поступательного развития. Однако прогресс Китая и, отчасти, Индии, сегодня вносит перемены в теоретические позиции тех, кто привык связывать прогресс исключительно с развитием Запада. Сегодня прогресс обретает цивилизационную размерность, которая отвергает единый образец и универсализацию чьего бы то ни было опыта, включая западный.

Дальнейший прогресс Индии и Китая упирается в проблему равномерного распределения ресурсов и ставит весь мир перед новыми социальными вызовами. Тон публикаций, посвященных Китаю, постепенно меняется. Автор продержавшейся весь 2005 год в качестве бестселлера книги, название которой можно перевести «Китай как корпорация», пишет: «Мир сжимается так же, как Китай растет... Нет страны, которая бы так неожиданно быстро стала восходить по всем ступеням экономического развития... Ни одна страна не потрясла

глобальную экономическую иерархию так, как Китай... Сегодня есть две метафоры, обе верные: Китай пьет молоко. А самым высоким центральным нападающим Национальной баскетбольной лиги (NBA) является Яо Мин, китаец» [5, с.320]. Дело в том, что каждое утро за завтраком китайцы в гостиницах, а многие и дома выпивают по стакану горячего молока с рисовой кашей «сифань» или китайским хлебом, хотя прежде молоко всегда было дефицитом в Китае и ежедневно его никогда не пили. Превосходящий всех ростом китайский спортсмен и появление на улицах Китая множества других высоких молодых людей меняют давно утвердившееся в мире представление о китайцах как малорослых и хрупких людях.

Чжунго, или Срединное царство, как называют свою родину китайцы, пожалуй, единственная страна в мире, чья древность непосредственно смыкается с современностью. Причем дело не только в непрерывности пятидесятилетней истории, но и в незыблемом уважении к ней. Жители Поднебесной убеждены, что камни прошлого – это ступени на пути в будущее [6, с.9-10].

Когда-то китайцы во многом опережали другие народы. Они первыми дали человечеству компас, бумагу, книгопечатание, порох. Западные путешественники поражались стране, где все, от князя до простолюдина, едят, «не прикасаясь руками к пище, поднося ко рту каждый кусок тонкими палочками». Жители же Поднебесной привыкли считать ее центром мира, а на другие народы взирать как на варваров, от которых лучше отгородиться Великой стеной. Возможно, что этот наивный эгоцентризм и изоляционизм и сыграл роковую роль в XIX веке. Англия, недовольная тем, что Китай продает ей все больше чая и шелка, но игнорирует британские товары, принялась выращивать в Индии опиум и превращать китайцев в наркоманов. А когда власти одной из провинций сожгли 25 тысяч ящиков опиума, британский флот нанес сокрушительный удар по прибрежным городам. В 1842 году Китай потерпел унижительное поражение в «опиумной войне», что привело к превращению его в полуколонию. В связи с этим в Шанхае, Кантоне, Тяньцзине появились иностранные селттельменты, где англичане, французы, немцы, японцы были неподсудны местным законам. В напоминание о тех временах шанхайцы доньине сохранили оскорбительную надпись у входа в сквер на набережную: «Китайцам и собакам вход воспрещен».

В день провозглашения КНР (1 октября 1949 г.) Мао Цзэдун сказал: «Отныне китайский народ поднялся с колен и распрямил плечи». В душах жителей Поднебесной эти слова затронули самые заветные струны. Однако на них в мире мало кто обратил внимание. Более того, в начале декабря 2001 г. бывший руководитель Тайваня Ли Дэнхуэй посоветовал всем жителям острова прочитать книгу Гордона Чана «Грядущий коллапс Китая». В ней предсказывалось, что в недалеком будущем, через какие-нибудь пять-шесть лет, коммунистический Китай ждет неминуемый крах. Со времени издания книги прошло уже восемь лет, однако никаких серьезных оснований для оправдания содержащегося в ней пророчества нет. В американских документах, в частности, в рассекреченном докладе Национального разведывательного Совета США «Мир 2020», наоборот, отмечается безусловный рост Китая и его растущая способность конкурировать с Америкой. В докладе подчеркивается: «Китай, Индия, а также, возможно, Бразилия и Индонезия, способны в будущем упразднить такие категории, как Запад и Восток, Север и Юг, присоединившиеся и неприсоединившиеся, развитые и развивающиеся страны» [7,с.26]. Само быстрое развитие Китая часто истолковывается западными исследователями как опасное для мира: если китайцы сохранят его нынешние темпы (в среднем с 1978 г. - более 8-9 процентов роста ВВП в год), то и без того убывающие природные ресурсы планеты окажутся исчерпанными гораздо быстрее. Как высказался один эксперт, если этой стране удастся осуществить хотя бы одно намерение — обеспечить «каждому китайцу по автомашине», то и тогда Китай «высосет всю нефть мира».

Сегодня китайский рынок едва ли не важнейший среди тех, что будут задавать основные параметры этих новых торговых отношений. Для подобного предположения имеются достаточные основания. К 2025 году ВВП Китая достигнет примерно 17 трлн. долл. и станет вторым между 21 трлн. долл. США и 15 трлн. долл. Евросоюза. Россия к этому моменту может иметь примерно 4 трлн. долл. При этом очевидно, что основной ритм мировому развитию будет задавать Китай, рост которого - 10-12% в год, и любая страна, желая проигнорировать этот рост, проиграет в гонке за экономические преимущества [8, с.17].

Очевидно, что мировая экономика сегодня находится в фазе формирования новой долгосрочной конфигурации, которая продлится еще довольно долго, и одним из ее стержней будет формирование новых торговых отношений между ключевыми странами. В контексте мирового экономического кризиса новейшая китайская практика подтверждает известные теоретические положения: если в условиях «перегрева» экономики, по мере ее приближения к высшей точке воспроизводственного цикла, в наибольшей мере задействуется регулирующий потенциал денежно-кредитной политики, то понижательная фаза цикла выводит на первый план бюджетно-финансовые регуляторы, причем фискальные функции налоговой системы уступают первенство функциям стимулирующим [9, с.61-73]. В связи с этим план антикризисного стимулирования экономики КНР оказался самым эффективным по сравнению с программами других ведущих стран мира [10, с.48-49].

Почему то, что получилось в Китае - гигантский рост экономики, улучшение жизни людей, одновременное решение задач индустриализации и развития постиндустриальных форм «экономики знания», не получилось пока в России? Одни объясняют успехи китайцев большим количеством дешевой рабочей силы, другие - исключительно их трудолюбием, третьи - особыми чертами их национального характера, их менталитета. Наиболее адекватной формой развития обществ многим теоретикам сегодня представляется национальная модель модернизации, возникающая на некотором уровне уже достигнутой вестернизации. Россия имеет достаточно высокий уровень вестернизации, но еще нуждается в повышении этого уровня при заимствовании инфраструктуры, демократических институтов, рыночных отношений Запада. Вестернизация в сегодняшней России - это перенятие экономических механизмов и некоторых форм политической жизни западных стран. Необходимый и достаточный уровень усвоения западного опыта ведет сегодня к национальной модели развития, а значит, к многообразию типов модернизации, возникающих на этапе сегодняшнего развития.

Классическая модернизационная теория рассматривала Запад как единственный образец для модернизации стран, а эмпирические несовпадения модернизирующихся стран со своим образцом трактовала как незавершенную или неуспешную модернизацию, создающую по-разному модернизированные страны. Новая концепция множества модернизмов и национальных модернизаций считает различия в модернизациях разных стран закономерными, отрицает единый образец.

В связи с этим китайцы при выборе модернизационной модели учитывали особенности своей страны и не стремились перестать быть китайцами, стать американцами и пр. Вдовствующая императрица Ци Си в конце XIX в. отказывалась покупать автомобиль, т.к. в автомобиле шофер будет сидеть впереди нее, чего не допускала китайская иерархия. В этом смысле китайское общество сегодня стало более демократичным, горизонтальная и вертикальная мобильность формирует его новую конфигурацию, стратификацию. Руководство страны принимало во внимание и численность населения (более одного миллиарда человек), и низкий стартовый экономический уровень, и отсутствие достаточного количества природных ресурсов, и явный недостаток грамотных кадров. Поэтому необходимо было единое централизованное руководство, т.е. авторитарный режим.

Одновременно китайское руководство понимало, что модернизация - это не одномоментное действие, а длительный процесс. Методология китайских реформ - постепенность и учет национальных условий. Это - «золотое правило реформ», отличающее их от революций: согласовать скорость реформ со способностью людей адаптироваться к ним.

Известно, что первое десятилетие в Китае прошло под девизом: «Русский с китайцем – братья навек!». 156 новостроек первой китайской пятилетки заложили фундамент индустриализации, без которого был бы невозможен ее нынешний рывок к мировому лидерству. При этом китайцы не просто копировали опыт Советского Союза, а кое в чем сумели усовершенствовать его. Благодаря этому удалось избежать ряда перегибов и ошибок советской власти:

Во-первых, они провели коллективизацию села без ликвидации кулачества как класса. Это позволило сохранить наиболее рачительные хозяйства, которые стали рычагами роста продуктивности земледелия. Как было отмечено, идеи А. Чаянова нашли воплощение именно в практике аграрных реформ Китая. Во-вторых, более гибко, без экспроприации были проведены социалистические преобразования частной промышленности и торговли. Поставить на благо народа не только тот капитал, который предприниматель держит в кармане, но и тот, что находится у него в голове, - такова была цель создания государственно-частных предприятий. Бывшего владельца оставляли генеральным директором, лишь приставив к нему «комиссара в виде секретаря парткома». Благодаря такому отношению состоятельная китайская диаспора, в том числе и заморская, стала потом финансовой опорой реформ. В-третьих, китайские коммунисты, в отличие от наших, избегали делать критерием благонадежности людей их социальное происхождение. Детей капиталистов, а также кулаков, принимали в комсомол, брали в военные училища. И это лишало их родителей стимулов сопротивляться победившей революции.

Оглядываясь на 30 лет реформ, китайцы называют четыре элемента формулы успеха:

Во-первых, начинать не с ломки политической системы, а с повышения эффективности экономики. Ибо в переходный период особенно нужна сильная центральная власть, располагающая надежными рычагами управления. Между наезженной колеей планового хозяйства и автострадой рыночной экономики лежит участок бездорожья. И трудно проехать по ухабам, перебив рулевые тяги.

Следует заметить, что китайские политологи с нескрываемым интересом следят за достижениями западной политологии, в частности, по проблемам упрочения государственной мощи. При этом изучают возможность их использования в контексте социокультурных традиций страны и строительства социализма с китайской спецификой. Так, например, китайские ученые и политологи опираются на разработанную американскими учеными формулу, с помощью которой оценивается совокупная государственная сила [11, с.149-155]. В связи с этим они подразделяют государственную силу на «твердую» и «мягкую», именуя материальные элементы совокупной государственной силы «твердой силой», а духовные ее элементы – «мягкой силой». В противоположность «мягкой силе», «твердая сила» представляет собой набор инструментов давления (военно-политического, экономического, дипломатического), заставляющих другие страны действовать определенным образом. Конкретно говоря, «твердой силой» является видимая государственная мощь, состоящая главным образом из природных ресурсов, экономики, науки, техники и военной силы, которые, будучи видимыми и относительно стабильными, составляют материальную базу совокупной государственной силы. К «мягкой силе» относятся: стратегия развития государства, идентификационная мощь его идеологии и ценностных ориентаций, притягательная сила его социального строя и модели развития, его способность проведения основной линии и стратегии развития, цементирующая сила его народа, творческая сила нации, обаяние культуры

и сила влияния в международных делах. Все это духовные элементы. Будучи невидимой и неосязаемой, «мягкая сила» проникает везде и всюду и имеет большую растяжимость.

По мере непрерывного углубления экономической мощи «мягкая сила» приобретает все более и более рельефное место в международных отношениях и стала одинаково важной, даже, возможно, еще более важной силой по сравнению с «твердой силой». И в такой ситуации впервые была выдвинута идея относительно строительства и развития «мягкой силы» Китая. К тому же усиленное строительство «мягкой силы» Китая - в природе вещей. Китайская нация - древняя нация с пяти тысячелетней историей - обладает глубоким и ярким культурным богатством и прекрасными культурными традициями, включая, безусловно, и мудрость для использования «мягкой силы» и полного раскрытия ее эффективности. С точки зрения внутренней политики, строительство «мягкой силы» Китая благоприятствует усилению национальной мощи, поднятию национального духа, укреплению чувства национальной идентичности народа всей страны, сохранению и развитию лучшей традиционной китайской культуры, а также достижению полного единства Китая. А с точки зрения внешней политики, усиленное строительство «мягкой силы» Китая позволяет увеличивать влияние Китая в мировом масштабе, укреплять понимание народами всего мира внутренней и внешней политики страны.

Во-вторых, китайцы решили начинать не с города, а с села. Чтобы как можно скорее накормить и одеть большинство населения, потеснить бедность, минимизировать социальную цену перехода к рынку, дать миллионам людей возможность на себе ощутить пользу от этого.

В-третьих, не спешить с приватизацией государственных предприятий, особенно естественных монополий. Вместо этого сделать упор на привлечение иностранного капитала в особые экономические зоны, привлекательные для иностранных компаний, которые не только создавали бы там новые рабочие места, но и повышали общий технологический уровень производства в стране.

В четвертых, максимально использовать регулируемую роль государства, дабы не опускаться чрезмерной поляризации общества. Это включает различные меры по сокращению трехкратного разрыва в доходах 500 миллионов горожан и 800 миллионов крестьян. Нужно было также преодолеть отставание от процветающих приморских провинций еще не выбравшейся из отсталости глубинки. А на эти провинции Центрального и Западного Китая приходится 89 % территории и 64 % населения страны.

Когда КНР встала на путь реформ, каждый четвертый китаец жил впроголодь и ходил в заплатках. Теперь ниже черты абсолютной бедности находится уже не 25, а менее 2 процентов населения Китая. Даже ООН, которая редко балует Пекин похвалами, называет это беспрецедентной победой над нищетой в современной истории.

В отношении перспектив развития Китая существуют самые различные - как оптимистические, так и пессимистические - прогнозы. Но такие же прогнозы сегодня возможны и в отношении любой другой страны. Мировое развитие вообще обретает черты нелинейности и непредсказуемости. События последних десятилетий побудили многих к обсуждению целого ряда важных вопросов. В чем видятся глубинные причины успешного развития Китая? Существовала ли у Советского Союза возможность пойти по пути китайских реформ? И что в нынешних условиях представляет собой в теоретическом плане само понимание модернизации и прогресса [12, с.7-20]? Почему перестройка, заметим, вызванная в основном экономическими проблемами и лишь отчасти стремлением к гласности, свободе слова и печати у интеллигенции и потребностью в «правде» у широких слоев народа, не пошла по китайскому пути?

Мог ли у нас быть китайский путь? Одни считают, что да, и что это сделало бы российскую реформу успешной. Однако многие сомневаются в том, что это оказалось бы в России более успешным, чем то, что случилось. Нам помогла бы более грамотная реформа с

большим участием государства и его ответственностью за декриминализацию рынка. Китайцы же при населении более миллиарда человек вряд ли могли пойти другим путем. К тому же китайская реформа возникла на почве, взрыхленной культурной революцией, а у нас почва была утрамбована стабильной системой социализма. Имеет место также культурцентристская точка зрения, утверждающая, что реформы в Китае неповторимы, так как их делают китайцы, т.е. «по китайскому пути идти - это значит, прежде всего, быть китайцами». Подобный подход имеет основание, если забыть об институциональных аспектах реформ и их логике. Действительно, многое в Китае определено тем, что там живут китайцы, и это не может быть перенесено на иную почву. Но многое представляет всеобщий интерес и заслуживает практического внимания.

Сегодня, когда Китай поднялся сам, понятие устойчивого развития стало для него более привлекательным и нашло выражение в новой доктрине Ху Цзиньтао о гармоничном развитии. Термин «гармония» - традиционный и едва ли не центральный в китайской культуре. Верность национальным традициям проявляется в том, что в последнее время идет соединение марксизма с конфуцианством как части общего принципа китаизации марксизма. Как известно, Конфуций дал периодизацию этапов формирования социальной гармонии: вначале путем самосовершенствования создается гармоничная личность, затем устанавливаются гармоничные отношения в обществе, затем в государстве и, наконец, во всем мире (Поднебесной).

На VI Пленуме ЦК КПК шестнадцатого созыва (октябрь 2006 г.) было принято специальное решение о построении социалистического гармоничного общества. Объясняя причины появления теории социалистического гармоничного общества, китайские руководители говорят, что новая теория соответствует ситуации, сложившейся в китайском обществе, а также тенденциям современного мирового развития, и что выдвижение этой теории является современным проявлением великой жизненной силы китайской традиционной культуры [13, с.38-44]. В китайской печати появились статьи о том, что гармония относится к сущности китайской культуры и является вековой традицией. Гармония предполагает сбалансированность различных начал и тенденций. В данном случае государственное применение этого термина предполагает согласованность различных аспектов реформы - экономических, социальных, человеческих. Речь идет прежде о том, что к сегодняшнему дню накопились социальные проблемы, которые надо решать даже ценой некоторой стабилизации роста. Вне всякого сомнения, в Китае сейчас происходит либерализация коммунизма, члены партии и даже руководители на местах участвуют в бизнесе. У одних есть деньги, копившиеся на протяжении всей жизни, другие заработали их сегодня. В настоящее время в Китае существует значительная идеологическая свобода. Критике нельзя подвергать только «четыре основных принципа»: социалистический выбор развития страны, руководящую роль коммунистической партии, марксизма-ленинизма и идей Мао Цзэдуна, демократическую диктатуру народа (именно народа, а не пролетариата). Все остальные вопросы можно обсуждать. В последнее время руководящая роль марксизма-ленинизма и идей Мао Цзэдуна уступает место влиянию установок и теории Дэн Сяопина, на которые в Китае много ссылаются. Марксистско-ленинские и маоистские доктрины все больше уходят в прошлое, становясь предметом чисто исторического интереса. Углубляющаяся пропасть между бедными и богатыми, правда, заставляет многих вспоминать о годах правления Мао Цзэдуна как о более справедливом времени. В целом, однако, налицо лояльность китайцев нынешнему правительству, совпадающая с их любовью к своей стране.

Ежегодные высокие темпы роста, многомиллиардные иностранные инвестиции, деятельность десятков совместных предприятий вселяют в китайское общество оптимизм и

веру в то, что успешное развитие страны продолжится и в будущем. Еще десять лет назад большинство автомашин на улицах китайских городов были иностранными. Теперь же улицы заполнены машинами, созданными на совместных предприятиях. В стране в настоящее время представлены современные автомобильные компании мира - «Фольксваген», «Пежо», «Тойота», «Бьюик» и др. Крупные китайские мегаполисы - это действительность XXI века. На месте старых, ветхих хибар выросли десятки многоэтажных жилых домов, причем реконструкция ведется целыми кварталами. Но суперсовременные картины Шанхая и Гуанчжоу перемежаются с местами, где можно обнаружить признаки начала XX, середины XIX и даже XVIII в. На строительстве возводимых один за другим небоскребов трудится множество крестьян, сдавших в аренду свою землю и устроившихся на тяжелые работы в городах, происходит и обезземеливание крестьян, характерное для эпохи индустриализации.

Китай оказался страной с коммунистическим политическим режимом и рыночной экономикой. Это заставляет одних сомневаться в его социализме и ориентации на марксизм, полагая, что рыночная стихия производит капитализм, других - сомневаться в устойчивости его рыночных отношений и частной собственности. Известно, что Карл Маркс, Макс Вебер не находили в Китае тех черт, которые могли бы привести к капитализму или хотя бы позволили развить предпринимательство. Вебер считал, что в Китае нет устремлений, подобных протестантским, которые могли бы легитимизировать стремление к богатству. И тем не менее Дэн Сяопин говорил: «Богатство заслуживает похвалы».

Духовные основы китайской цивилизации амбивалентны. Здесь можно найти отрицание богатства и излишней материальной активности. Но сегодня в тысячелетнем банке идей китайского мировоззрения получили влияние те из них, которые призывают к активному предпринимательству, труду, зажиточности.

Почему же миллиарды долларов потоком идут в Китай, а сотни иностранных компаний и многие тысячи предпринимателей со всего мира работают в этой стране? Видимо, в первую очередь, потому что здесь существует стабильность и следование правилам. Они гарантируются жесткой вертикалью власти, включающей государственные и партийные структуры. Власть обеспечивает свободу рынка от криминала и, что более важно, сама криминалом не занимается. Коррупция есть, но и борьба с ней вполне реальна. Конечно, социальную ситуацию никак не назовешь простой. Но народ видит, что власть озабочена проблемами, существующими в обществе, и стремлением их разрешить. Патриотизм китайцев и их солидарность обеспечивают национальную стабильность.

Идейной основой китайского развития стал китаизированный марксизм. На формирование концепции гармоничного социального развития, преодолевающего противоречия в социальной сфере, значительное влияние оказала конфуцианская этика.

В последние 20 лет марксистская философия во всем мире подвергалась критике, многими людьми она уже забыта. Если кто-то скажет, что марксистская философия имеет сегодня крепкую жизненную силу и может играть в жизни важную активную роль, то в России и других странах мало кто этим словам поверит. Однако в Китае марксистская философия не просто по-прежнему признана официальной философией и всячески пропагандируется как единственно верная философская теория. В прошедшие 20 лет она демонстрирует свою жизненность, играет роль важного стимула в реформах китайского общества. Эта ее роль тесно связана с тем, что марксистская философия в Китае обрела новый облик - произошло это с появлением философии практического материализма [14, с.27-37]. Практический материализм стремится путем критики диалектического и исторического материализма найти в марксистской философии место человеку. Его появление тесно связано с гуманистическим течением, возникшим после 1978 г.

При этом меняется сама структура философии, к двум ее исходным началам – «мышлению» и «бытию» - добавляется третий, так что структура становится трехчастной: «мышление - практика – бытие». Практика определяет уровень нашего овладения «материей», «сознанием», «миром», «законами». Уже не нужно исходить из «материи» для объяснения «практики»; напротив, необходимо исходить из «практики» для познания материи.

Практический материализм сыграл громадную роль в воспитании у китайцев духа субъекта. Он говорит людям: практика - это сущность человека, а свободное самосознание является коренной особенностью практической деятельности. Начиная с 1980-х гг. все больше и больше людей начинают принимать практический материализм, он получает широкое применение в литературных произведениях, информационных сообщениях, кино, газетах, журналах и постепенно овладевает сердцами людей. Воля китайцев как субъектов впервые в истории пробудилась. «Самая большая проблема для китайцев - непонимание того, что человек живет для себя» - эта фраза стала очень популярной в Китае.

Практический материализм имеет тесную связь с особенностями китайской традиционной культуры. Самой главной ее особенностью является то, что она наполнена практической рациональностью, то есть делает упор на эффективность, на практический результат, а не на пустые рассуждения.

Любое явление имеет две стороны. Продукт гуманизации марксистской философии в Китае, практический материализм, хотя и стимулировал экономическое развитие страны благодаря возвышению субъективности человека, однако прагматическая рациональность китайцев, всеобщая погоня за материальной выгодой не только замедлили процесс политической демократизации Китая, но и создали серьезные проблемы, в том числе связанные с экологическим неблагополучием и нехваткой ресурсов; человек стал средством экономического развития.

Китайские коммунисты считают своей заслугой «китаизацию марксизма». Концепция «социализма с китайской спецификой» существенным, принципиальным образом отличается от положений, заложенных в трудах классиков марксизма и зафиксированных в советских трудах по социализму. Согласно китайской модели модернизации Китай в течение очень длительного периода времени будет находиться на начальной стадии социализма. Еще в 1978 г. в масштабе всей страны по инициативе Дэн Сяопина была проведена кампания «практика - единственный критерий истины».

Дэн Сяопин утверждал, что методы ведения хозяйственной деятельности являются чисто техническими средствами. Поэтому наличие рыночных отношений нельзя считать основным признаком общественно-экономического строя. Коренное различие между социализмом и капитализмом не в том, чего больше - планирования или рынка. Плановая экономика не равнозначна социализму, при капитализме тоже есть планирование. А рыночная экономика не равнозначна капитализму, при социализме, например, китайском, тоже есть рынок. Как план, так и рынок - экономические рычаги. Суть социализма в освобождении и развитии производительных сил, ликвидации эксплуатации, устранении поляризации и достижения в конечном счете «всеобщей зажиточности». Дэн Сяопин подчеркивал необходимость заимствования достижений зарубежной науки и техники, современных методов управления и организации труда, используемых в зарубежных странах. Появление рынка и связанных с ним экономических инструментов коренным образом меняют положение в китайской экономике, она приобретает значительную эффективность. Постепенно в Китае идет реабилитация частной собственности, она утверждается вначале в торговле и сфере обслуживания, а затем и в сфере производства, в стране возникает массовое движение «сяхай» - заниматься бизнесом (дословно – «окупаться в море»), когда сотни тысяч, миллионы людей преимущественно молодого и среднего возраста оставляют свои прежние

места работы и начинают вести предпринимательскую деятельность. В результате формируется новый, довольно многочисленный класс частных собственников. Как и в России, представителей этого класса называют «новыми китайцами», «новыми богачами» - «синфу», «сингуй». Этот новый класс или «новый социальный слой или слои», как их характеризуют в Китае, становится полноправным участником национальной модернизации. Естественно поэтому, что термин «классовая борьба» практически исчезает со страниц китайской печати, если о ней и упоминается, то вскользь, глухо. Теперь главный приоритет отдается «развитию» или, как говорят в Китае, «освобождению производительных сил».

«Идти в ногу со временем» означает в Китае изучать тенденции современного мирового развития, перенимать передовой зарубежный опыт в области науки и техники. В китайской печати в связи с этим упоминается пример из недавней истории Китая. Последняя Цинская династия правила с 1644 по 1911 г. С 1661 по 1796 г. был период ее расцвета: китайская экономика занимала лидирующие позиции в мировом сообществе, к концу XVIII в. Китай по своей экономической мощи занимал первое место в мире, его население составляло одну треть всего населения земного шара, во внешней торговле преобладал экспорт. В это время в западных странах произошла промышленная революция, что привело к быстрому развитию там науки, техники и производства. Однако тогдашние правители Цинской династии не желали замечать эти крупные изменения, проявляли самодовольство, зазнайство, отгородились от внешнего мира, не желали воспринимать передовую западную науку и технику, и в результате за сто лет Китай намного отстал от Запада и не смог противостоять его вторжению. Неизменно проводится мысль о необходимости при формулировании какого-либо положения в любой области общественной жизни и его проведении обязательно учитывать конкретно-исторические условия Китая. Отсюда требование конкретного, а не абстрактного марксизма, т.е. китаизированного марксизма.

Социализм с китайской спецификой как китайская национальная модель модернизации.

Те реформы, которые сформировали сегодняшний Китай, были начаты Дэн Сяопином в 1978 г. Их называют «четыре модернизации и «выход вовне»». Имеются в виду модернизация в экономике и социальной сфере, включающая изменение роли государства в экономике (заинтересованность государства в рынке и защита последнего от криминала); модернизация сельского хозяйства (посредством организации автономии домохозяйств, семейных форм сельскохозяйственного производства, обеспечении условий для этого); модернизация деревни как локального социума (переход к семейной организации сельского хозяйства вместо прежней общинной, к ответственности семей); модернизация промышленности (индустриализация, развитие «экономики знания» и современных высокотехнологичных производств, науки, предпринимательства) и политика открытости (направленная на привлечение западных инвестиций, предоставление Китаю рынков, участие в глобальном рынке). Китай сумел превратить свою слабость - преобладание «аграрного пролетариата» - в силу: «К 1987 г. урожай различных сельскохозяйственных культур вырос на 50 %, а крестьяне стали тратить на сельскохозяйственные работы в среднем 60 дней в году вместо 250-300, которые приходилось затрачивать раньше на получение гораздо меньшего урожая. В 1999 г. Китай уже полностью обеспечивал себя сельскохозяйственной продукцией» [15, с.146-152]. Легко видеть, что подобная перемена была обеспечена на почве имеющегося у крестьян стремления к частной собственности и успехов, добытых трудом. В России не оказалось таких культурных предпосылок.

Опыт Китая показывает, что такое незападный разум, способствующий прогрессу как тенденции. Здесь работает мышление шеститысячелетней цивилизации. А цивилизации, в отличие от культур, решают для себя большинство вопросов в собственной логике. Человечеству предстоит

научиться жить в мире многих логик и диалога, который пока затруднен. И это станет частью продолжающегося подъема Китая.

При этом следует подчеркнуть, что осуществление модернизации экономики по тому или иному типу – креативному или адаптивному – оказывает воздействие не только на развитие отдельных стран и их глобальное позиционирование, но и на сотрудничество в рамках региональных и субрегиональных группировок стран (напр., ЕврАзЭС). В интеграционных объединениях понятие «креативная модернизация» расширяет свои границы: оно относится уже не только к отдельным странам, но и к объединению в целом, тогда как адаптивная модернизация означает заимствование нововведений из стран, не входящих в данное объединение [1, с.101-102].

В заключение отметим, что опыт модернизации Китая, несомненно, вызывает интерес также и на уровне регионов, городов. Неоднократные ознакомительные и деловые поездки были совершены делегациями, предпринимателями из города Набережные Челны, подписан ряд совместных проектов в области строительства, изучен интересный и полезный опыт в области муниципального управления. В связи с этим открытие в 2009 году в Набережночелнинском институте Казанского федерального университета Центра китайской культуры направлено на решение таких задач, как развитие сотрудничества с вузами Китая в области образовательной деятельности, изучение и освоение богатых традиций китайского народа, его культуры.

Литература:

1. Международные экономические и политические исследования / отв. ред. С.П. Глинкина.- Научные доклады Института экономики РАН: Том.IV.- М.: Экономика, 2010. - 442 с.
2. Россия в глобализирующемся мире: модернизация российской экономики.- М.: Наука, 2007. - С.159.
3. Сироткин В.Б. Современные тенденции и проблемы экономического развития: Учеб. пособие / В.Б. Сироткин. - М.: Высш.шк., 2009. - 384 с.: ил.
4. Чайнов А.В. Крестьянское хозяйство: Избранные труды. - М.: Экономика, 1989. - 350 с. - С.143.
5. Fishman T. China, Inc. How the Rise of the Next Superpower Challenges America and the World. N.Y., L., Toronto, Sydney, 2005, P. 320.
6. Овчинников В. 60 и 5000 лет (К истокам китайского чуда)// Российская газета.- 2009. - 29 сентября (№ 182 (5006)). - (Брошюра в газете). - С.9-10.
7. Доклад Национального разведывательного Совета США «Мир 2020» // Сообщение. 2005. - № 6-7 (64). - С. 26.
8. Страх перед «желтыми» (редакционная статья) // Эксперт. - 2009. - 19-25 октября (№ 40 (677)) - 2009. - С.17.
9. Новоселова Л. КНР: инвестиции в преодоление кризиса (о концепции и направлениях реализации китайской антикризисной политики) // Российский экономический журнал. - 2009.- №1-2.- С. 61-73.
10. Завадский М. Китайская финансовая стена // Эксперт.- 2009.- №7 (646).- С.48-49.
11. Цзайци Лю. «Мягкая сила» в стратегии развития Китая // Политические исследования. - 2009. - №4. - С.149-155.
12. Буров В.Г., Федотова В.Г. Китайский опыт модернизации: теория и практика // Вопросы философии.- 2009.- №5.- С.7-20.
13. Яньмэй Линь.О теории социалистического гармоничного общества // Вопросы философии.- 2009.- №5. - С.38-44.

14. Цинянь Ань. Современная китайская марксистская философия - практический материализм // Вопросы философии. - 2007. - №5. - С.27-37.
15. Менгес К. Китай. Нарастающая угроза. - М.; 2006. - 252 с.

ГРНТИ 71.37.75
УДК 338.486

С. Н. Атикеева,
Б. Ш. Муканова

**Қазақстан Республикасындағы шипажай - курорттық объектілердегі
бәсекелестікті жоғарлатудағы даму стратегиясы**

**Стратегия развития повышения конкурентоспособности санаторно - курортных
объектов в Республике Казахстан**

**Development strategy in the Republic of Kazakhstan to improve the competitiveness
of health resort facilities**

Аннотация. Мақалада ұйымдық-экономикалық шешімдер, санаторлы – курорттық қызмет көрсетуде бәсекеге қабілеттілікті басқару қызмет көрсету саласында жұмыс істейтін персоналдың кәсіби деңгейінің сәйкес келуіне байланысты екендігі зерттелген. Туризмді дамытудың негізгі экономикалық көрсеткіштерінің өзгеруін талдай отырып, қазақстандық туризмнің әлеуеті толық көлемде іске асырылмайды деген қорытындыға келуге болады, өйткені туристік саланы дамыту қазақстандық және шетелдік азаматтардың туристік қызметтерге қажеттілігін қанағаттандыру үшін қазіргі заманғы бәсекеге қабілетті, табиғи-климаттық жағдайларды, туристік көрікті жерлерді, қажетті инфрақұрылымды қалыптастырумен тікелей байланысты екендігі зерделеніп, сипатталған.

Түйінді сөздер: туризм, демалу, сауықтыру, нарық, шипажай, менеджер, бәсекелестік, клиенттер, стратегия.

Аннотация. Анализируя изменение основных экономических показателей развития туризма, можно прийти к выводу, что потенциал казахстанского туризма реализуется не в полной мере. Развитие туристской отрасли напрямую связано с формированием современных конкурентоспособных санаторно-курортных условий, туристских достопримечательностей, **необходимой** инфраструктуры для удовлетворения потребностей казахстанских и иностранных граждан в туристских услугах. В статье обосновываются заключения, что организационно-экономические решения, управление конкурентоспособностью при санаторно-курортном обслуживании связаны с соответствием профессионального уровня персонала, занятого в сфере обслуживания.

Ключевые слова: туризм, отдых, оздоровление, рынок, санаторий, менеджер, конкуренция, клиенты, стратегия.

Abstract. Analyzing the change in the main economic indicators of tourism development, it can be concluded that the potential of Kazakhstan's tourism is not fully realized, since the development of the tourism industry has been studied and described that the development of the tourism industry is

directly related to the formation of modern competitive, natural and climatic conditions, tourist attractions, the necessary infrastructure to meet the needs of Kazakh and foreign citizens in tourist services. In the article it is studied that organizational and economic decisions, management of competitiveness in sanatorium and resort service are connected with compliance of professional level of the personnel occupied in service sector.

Keywords: tourism, demalo, sauther, nary, shipai, Manager, brecelets, klienter, strategy.

Қазақстанда ұлттың әлеуметтік қорғау жүйесін, соның ішінде халықтың сауықтыру жүйесін қалыптастыруға бағытталған әлеуметтік - экономикалық саясатты жүзеге асыру қысқа мерзімді уақытта бәсекелестік қабілетті, тұрақты дамушы ұлттық экономиканы құруды талап етеді.

Демалу және сауықтыру жүйесіндегі қызмет көрсетудің бәсекелестік қабілеттілік деңгейі оның тұтынушылық қасиетімен, қызмет көрсету бағасымен және қызмет көрсетуді ұйымдастыру деңгейімен анықталады.

Демалу және сауықтыру жүйесіндегі қызмет көрсету кәсіпорынының бәсекелестік қабілеттілігі өзінің бәсекелестерімен салыстырғанда оның нарықта алатын үлесімен анықталады.

Нарық үлесінің жоғарлауы кәсіпорынның көш басшы позицияға жетуінің маңызды көрсеткіші болып табылады. Нарықтың жоғары үлесті жолдамалардың көп сатылуымен, кәсіпорынның іскерлік белсенділігінің артуымен, пайданың өсуімен сипатталады.

Нарықтың маңызды үлесіне жету мұқият жоспарлауды, алдын ала ойластырылған нарықтық стратегияны және арнайы тактикалық қадамдарды талап етеді.

Туризмді дамытудың негізгі экономикалық көрсеткіштерінің өзгерісін талдай келе, қазақстандық туризмнің әлеуеті толық іске асырылмай отыр деген қорытындыға келуге болады, өйткені туристік саланың дамуы қазақстандық және шетел азаматтарының туристік көрсетілетін қызметтерге қажеттілігін қанағаттандыру үшін қазіргі заманғы бәсекеге қабілетті, өзіне табиғи-климаттық жағдайды, туристік көрікті жерлерді, қажетті инфрақұрылымды қалыптастыруға тікелей байланысты [1].

Қазіргі кезде ел халқының негізгі бөлігінің шынайы табысы төмендеді, сәйкесінше демалу және сауықтыру қызметтеріне сұраныс төмендеді. Көлік қызмет көрсетулеріне баға өсті, қызмет етуші курорттарға жолдаманың құны өсті. Көптеген елдің азаматтары үшін емдік – рекреациялық туризм қол жетпеу жағдайында болып отыр.

Сондықтан қазіргі уақытта демалу және сауықтыру жүйесі сәтті қызмет етуі үшін осы ая қызмет көрсетуінің бәсекелестік қабілеттілігін жоғарлатудың ұйымдастырушылық – экономикалық механизмін дайындау қажеттілігі пайда болып отыр.

Механизмнің мазмұндамалық анықтамасының қиындығы, бір жағынан оны жүйе ретінде, ал екінші жағынан жұмыс істеуші жүйе ретінде анықтау қажет.

Механизмнің ұйымдастырушылық қатынастары үрдісте ұйымдастырушылық құрылымды қалыптастыру ретінде сияқты, демалу және сауықтыру кешенін басқару жүйесінің қызмет етуі ретінде көрінеді.

Шипажай кәсіпорыны қызметінің жүйесі, бәсекеге қабілетті болуы үшін, қарапайым және жеңіл болу керек.

Ол келесі мінездемелерге ие болу қажет:

- басқару деңгейінің шағын саны;
- жоғары дәрежелі мамандармен жинақтастырылған шағын бөлімшелер;
- тұтынушыларға бағытталған қызметтерді және жұмысты ұйымдастыру.

Барлық шипажайлар менеджменттің нақты иерархиясына ие, онда қызметшілер өз мәртебеге байланысты орынды иеленеді.

Иерархияның төменгі жағында, тікелей жұмыспен айналысатын адамдар орналасқан. Оларға шипажайдың өндіруші персоналы жатады. Олардың үстінде көп қабатты менеджерлер пирамидасы орналасады.

Олардың үш деңгейін бөліп көрсетеді:

- тек қана бөлек қызметтердің қызметін басқаратын менеджерлер, олар басқа менеджерлердің қызметін бақылайды;
- басқа менеджерлердің жұмыстарын басқаратын менеджерлер, маңызды мақсаттарды шешу әдістерін табады, жоспарларды құруға қатысады;
- жоғары топтың менеджерлері маңызды мақсаттарды шешуге, стратегиялық дамудың және шипажайдың ішкі құндылықтарының қалыптасуына жауап береді.

Олар шипажайдың басшылығының алдында жауапты болады.

Менеджерге бес негізгі міндет жүктеледі:

- менеджер міндеттерді анықтайды, әрбір мақсат тобының нақты міндеттерін анықтайды;
- менеджер ұйымдастырушылық құрылымын орындайды, мақсатқа жету үшін шешімдерді қабылдайды. Ол ұйымдастырушылық құрылымға мәселелерді топтастырады және оларды жүзеге асыру үшін қызметкерлерді (персонал) таңдайды;
- менеджердің ұжымдағы қарым қатынасы тығыз болуы тиіс;
- менеджермен жүзеге асырылатын жүйе – кәсіпорынның әрбір қызметкерінің жұмыстағы табыстарын бағалау;
- жұмысшылардың қызмет бабында өсуімен қатар өз қызметінде жоғарлауын қадағалайды.

Қазіргі уақытта демалу және сауықтыру жүйесіндегі қызмет көрсету аясы кәсіпорындарының жартысына жуығы басшының сезгіштігіне және нарықты оперативті тұтынуына сене отырып, ешбір стратегиясыз қызмет етіп жатыр. Мұндай көрсеткіш нарықта әлде болса да абсолютті түрде өркениетті және алдын ала болжай алатын деңгейде болып отырған жоқ.

Бірақта стратегиялық тәсіл көріне бастауына және оған басшылардың көңіл бөле бастауы демалу және сауықтыру жүйесіндегі қызмет көрсету нарығы сапалы жаңа деңгейге шыққандығын куәландырады.

Жоғарыда келтірілгендей демалу және сауықтыру жеке адамның, топтың, қоғамның физикалық, рухани ден сауылығын сақтау, қайта қалпына келтіру және даму және интеллектуалдық жетілдіру үшін қолданылатын әлеуметтік уақыттың бір бөлігі.

Кез келген шипажай кәсіпорынын кәсіпкерлік функциялайды, нарықпен байланыс жасау арқылы: оларға өздерінің қызметтерін сапалы көрсету арқылы халықты қызықтыру, сатып алушыларды ақпаратпен қамтамасыз ету.

Шипажай кәсіпорыны өзінің күшімен, демалу және сауықтыру іс-әрекетіне қатысы бар, шамасы келгенше клиенттерге қызмет көрсетуге тырысуы тиіс.

Нарықтың қалыптасуы бүгінде бұрынғы ескі ойлар, әдістер мен тәсілдер негізінде кадрлар қызметін шешуге мүмкін болмайтын жаңа мәселелердің қатарына қойып отыр.

Бәсекелестікті жеңіп, басып озу үшін осы заманға сай. Қызмет көрсетудің бәсекеге қабілеттілігін бағалау және болжау нақты кезеңдерден тұратын күрделі жұмыс.

Өнімнің сапасына және бәсекеге қабілеттілігіне қазіргі әлемде барлық шипажайлар көп көңіл бөледі. Бұл мәселелерге әр елдің экономикалық және әлеуметтік өміріне байланысты.

Себебі сапа және бәсекеге қабілеттілігі деген ұғым елдің, әр өндірушінің тауарлар мен қызметтерді өңдеу, өндіру, өткізу мүмкіндіктерінің жиынтығын анықтаушы көрсеткіш болады.

Бүгінгі таңда күрделі мәселелердің бірі ретінде кадрлар жұмысын қайта құру өткір түрінде белгілі болып тұр.

Нарық жағдайында кәсіпорынды жұмысқа дайындауды жақсарту үшін бізге қысқа мерзім ішінде кадрларға байланысты жұмыс жүйесін – кадрларды бағалау және аттестациялау, іріктеу, даярлау, біліктігін жоғарылату, жетекші қызметтерге резервтер дайындау жұмысын толығымен қайта құру керек. Сонымен қатар, кадрлар қызметіндегі жұмыскерлердің де өздерінің кәсіби деңгейлерін жоғарылату керек, барлық деңгейдегі жетекшілер өздерінің қол астындағы жұмыскерлердің потенциалын тиімді пайдалануда, дамытуда және айқындауда іс жүзінде жауапкершілігін күшейтуі керек.

Сонымен бірге ішкі орта факторы білікті кадрларды дұрыс қолданылуға, хабарды бір-біріне дұрыс жеткізуге, нарықтық жағдайының өзгеруіне де көп көңіл бөлуі қажет.

Нарықтық механизмінің заңдылығы бойынша әр сатушы сатып алушыны қызықтыра алса ғана, сатушы өзінің табысына жетеді. Өте жоғары білікті, мәдениетті, өз жұмысын өте жақсы білетін басқарушы кадрларды санасы жағынан өзгерту мүмкін емес.

Біліктілік – ол параметрі жоғары профессионалды белгілі бір жиынтық, қандай болмасын мамандықты менгере алатын, қонақжайлық индустрияның түрі[2].

Шипажай кәсіпорыны қызметкерлеріне әрдайым қойылатын талаптар тізбегіне енгізуі тиіс:

- білім және жұмыс істеу тәжірибесі;
- тәртіп, өзін-өзі ұстау білу, сыртқы түрі, күшіне сену, келіссөз жүргізе білу, бірқалыпты болу;
- өз мақсатын білу: қызмет бойынша көтерілу, тапсырысты уақытымен орындауға дайындық;
- интеллектуалдылық қабілеттілігі, тез ойлану;
- сөйлеу мәнері;
- коммуникативті;
- профессионалдылық.

Шипажай шаруашылығында бөлек әр қызметкердің категориясы бойынша инструкция жазылып, жұмыстың ережесі жасалуы тиісті.

Қызметкерлер келесі сапаларға ие болу керек:

- қызметкер клиентке әрқашан қызмет көрсетуге дайын болу, клиентке дереу кезінде, қызметкерге ыңғайлы кезінде емес;
- қонақ үйдің ешқандай қызметкері клиентпен сөз жарыстыруға болмайды;
- қызметкер клиентке өзін жақсы жағынан көрсету керек: сыйлау, құрметпен әңгімелесу, ешқашанда дауыс көтермеу керек;
- клиентке уақытында әдеппен жағымсыз жағдайды дұрыстап жеткізу керек.
- қызметкер клиенттің тосуына мүмкіндік бермеу керек.

Шипажай кәсіпорынының мақсаты көптеген тұтынушыларды қызықтыру, қызмет көрсету кезінде, клиенттердің қажеттіліктерін қанағаттандыру, басқа шипажайлармен ынтымақтастықты дамыту.

Болашақта шипажай тұтынушыларды қабылдаудың сапасын көтеріп, Қазақстанның имиджін жоғарлату сияқты нағыз қызығарлық қонақ үй орыны болады.

Шипажайлар өзінің имиджін жәрмеңке, көрмеге қатысу және басқа да іс-шараларға қатысу арқылы көтеруі қажет.

Қазіргі кезде шипажай өндірісінде жұмыстың технологиялық дайындығынан басқа, шипажай бизнесінде білім жағынан психологиялық келісімді дайындық керек.

Көпшілік жұмысшының сапалы жұмысына, коммуникабельділігі, нәтижеге жетудің жетістігі, жауапкершілігі, білімділігі, жұмысты жоспарлау қабілеттілігі, тиянақтылық, команда

да жұмыс істеу білу, тазалық, тізімділік. Осы талаптар бойынша қызметкер қателік жіберсе, онда әрі қарай тұтынушының шипажайды таңдауына кедергі болуы мүмкін.

Шипажайларда қызмет көрсетіп жүрген қызметкерлердің өндірістік қонақжайлығына талабы: біліктілік, іс этикасы болуы керек.

Себебі, біліктілік ол нақты профессионалдық параметр жиынтығы, әр маман иесі білу керек[3].

Қызмет көрсету тауар сатудан айырмашылығы бар, себебі қызмет көрсету қызметкермен тікелей байланысты. Сондықтан шипажай бизнесінде клиентпен жұмыс істеу маңызды орын алады. Бүкіл қызметкерлер әсіресе клиенттермен тығыз байланыста болатындар, арнайы оқу оқуы тиіс: әр түрлі клиенттермен қалай сөйлесу керек, телефонмен қалай сөйлесу керек, шағымын тыңдау.

Клиенттер – біздің ең басты ресурсымыз. Клиенттерге сапалы қызмет көрсету – шипажай индустрия кәсіпорнының басты қызметі [4].

Кадрлар бөлімінің міндеті үміткерлер саны арасында қалаулы нәтижеге қол жеткізе алатын жұмысшыны іріктей білу.

Капитал салып шипажай индустрия кәсіпорнын жасаған соң, оны жоспарлап, тиімді қолдану үшін, алға қойған мақсатқа жету үшін жұмыстың атқарылуын қамтамасыз ету қажет.

Шипажайда демалу және сауықтыру жүйесін құру үшін жоғары білікті мамандар талап етіледі. Жұмыстың тиімділігі төмендемеу керек, керісінше үнемі дамып отыру керек. Біліктілікті жоғарлату және кадрларды оқытуға қонақ үй қызығушылығы жағынан қарайтын болсақ, еңбек сапасын қоса отырып, еңбектің тиімділігі артады.

Ал адам қызығушылығы жағынан қарастыратын болсақ, өз тұтынушылықтарын жүзеге асыру үшін мүмкінді өмір сапасы жоғарлайды.

Жұмысқа түсу барысында кадрларды оқытуды ұйымдастыру – кадр бөлімінің маңызды қызметі, басты мақсаты.

Шешім қабылдау – менеджер қызметінің негізгі және көбіне жауапты қызметінің бір түрі, өйткені басқарушылық шешімдердің дұрыстығынан және өз уақыттылығынан басқарудың тиімділігі байланысты болып келеді, ал ол өз кезегінде қонақ жұмысының тиімділігін арттырады.

Шипажайдағы мамандандыруды тереңдету жоғары стандартты қызмет көрсетуді ұйымдастыру мен жылжытуда үлкен рөлді атқарады. Қонақ үй бизнесінде кадрлік саясат, білікті қызметкерлер командасын құруға мүмкіндік беретін оқытушы бағдарламалардың иілгіш жүйесі ең маңызды аспект болып табылады.

Қазақстан Республикасындағы шипажай - курорттық объектілерде демалу және сауықтыру жүйесін құрып, қамтамасыз ету үшін келесілерді орындау қажет:

– халықаралық тәжірибеге сәйкес демалу және сауықтыру қызметтерінің жіктелмесін енгізу;

– шипажайға қатысты Қазақстанның халықаралық туристік мерекелерге қатысуын және республикада ғылыми - тәжірибелік конференцияларды өткізуді ұйымдастыру;

– шипажай кадрларын дайындауды жүзеге асыратын оқыту бағдарламаларын ұйымдастыруға қатысу;

– шипажай индустрияның мамандар біліктілігін жоғарлату курстары мен оқытушы семинарларын өткізіп отыру.

Қызмет көрсету сапасын көтеруге әсер ететін фактор жұмысшылардың қызмет көрсету сапасына арнайы қызығушылықпен қарауға, шипажай қызметінің қаржылық көрсеткіштерін көтеру және тұтынушылардың қажеттіліктерін толық қанағатандыруға бағытталған адам ресурстарын, олардың арнайы құштарлығын басқаруға кешендік келуді қамтамасыз етуге мүмкіндік туғызатын персоналды басқару бағдарламаларын құрастыру болып табылады.

Қазақстан Республикасындағы шипажай - курорттық объектілерінде кәсіпорынының имиджін қалыптастыруда, жылжытуда және позитивті дамуда келесі маркетингтік - коммуникациялық іс шаралар маңызды рөл атқарады:

- ақпараттық-жарнамалық материалдардың базалық пакетін, соның ішінде облыстағы туристік жағдайлардың бірдей күнтізбесін дайындау және шығару;
- халықаралық туристік көрме жұмысына бірдей ұлттық стендпен қатысу;
- ұлттық жарнамалық-ақпараттық туристік орталықтар мен шетелдегі өкілдер жүйесін қалыптастыру;
- шетелдік жалпы ақпараттық құралдарға жарнамалық-насихаттық компанияны өткізу;
- шетелдік туристік кәсіпорындар мен ұйымдар, жалпы ақпараттық құралдар өкілдер еліне таныстырушылық сапарды ұйымдастыру;
- облыс бойынша турлар мен маршруттар, туристік индустрия кәсіпорындары, туристік орналастыру орындары туралы мәліметтердің ақпараттық банкысын құру;
- Ақмола облысы бойынша туристік мүмкіншіліктері туралы ақпаратты тарату үшін интернетті қолдану;
- ұқсас халықаралық жүйелер интеграциясын есепке ала отырып ел территориясында бірдей туристік - ақпараттық жүйені қалыптастыру.

Ұлттық туристік өнімді жылжытудың негізгі құрамдас бөлігі мемлекеттік орган ұлттық туристік администрация (ҰТА) болып табылады. Оның басқа мемлекетпен басқару органдарына, шаруашылық ету субъектісіне, заң облысында оның бастамасынан, салықтың, қаржылық, экономикалық және әлеуметтік саясаттан мемлекеттің туристік саясатының табысы немесе табыссыздығы әсер етеді.

Кесте 1

Шипажай – курорттық қызмет көрсету үшін стратегияның негізгі түрлері

Стратегия түрлері	Мақсат
Сегменттік стратегия	Өз қуысын табу. Таңдалған нарық сегментінде көш басшы позициясын жаулап алу және бұл бағытта қызмет етуге көбіне көп санды тұтынушылар аудиториясын тарту
Технологиялық стратегия	Интернетпен әлем бойынша. Тұтынушыға қызмет көрсету жүйесі компания мен тұтынушылардың өзара қызмет ету ыңғайлығын үнемі жоғарлатуға бағыталады. Сонымен қатар, рекреанттың физикалық, эмоциональды және психологиялық комфорт деңгейін үнемі жоғарлатуға бағытталған.
Кәсіптік стратегия	Мамандарға ставка
Репутациялық стратегия	Барлық ұйымдастырушылық және қаржылық күштер брэндті жылжытуға, кәсіпорынның беделін және репутациясын тұтынушылық санаға бекітуге, массалық туристер арасында саудалық марканың танымалдық дәрежесін жоғарлатуға бағытталған.

Ескерту:[Авторлармен құрастырылған]

Ұлттық туристік администрациядан басқа мемлекеттің туристік саясатты дайындау және жүзеге асыру аясында басқа орталық және жергілікті (аймақтық) шарттағы заңды және атқарушы органдар күші, ғылыми-зерттеу ұйымы, туристік қызметкерлердің профессионалды одақтар мен ассоциациялары, қоғамдық ұйымдар мен бірлестіктер.

Бірақта тек ұлттық туристік администрация ғана халықаралық туристік нарықта ұлттық туристік өнімді жылжытуды ұйымдастыратын орган болып табылады.

Қазіргі уақытта демалуды ұйымдастыру жеке бизнестің түрі болып келеді.

Бәсекелестік күрестің стратегиясы, қызмет көрсету аясында оның күшіне көптеген факторлар ықпал етеді. Ол нарықта кәсіпорынның позициясын – кәсіпорынмен сатылып жатқан немесе жаңа қызмет көрсетулерді сату үлесін жақсартуға немесе сақтауға бағытталған. Екіншіден, бұл кәсіпорынның нарықтық қызметінің стратегиясы, яғни оның нарықтық қызметінің басты мақсаттарына жету үшін қолданылатын стратегиялық сипаттағы нақты бағдарламалар жинағы.

Шипажай – курорттық қызмет көрсетудің бәсекелестік қабілеттілігін жоғарлату үшін келесі стратегия түрлерін қолдануға болады.

Қазақстан Республикасындағы шипажай – курорттық кешенінің потенциалы ең алдымен материалдық техникалық базамен, персоналмен, өндірістің және инвестицияның интенсивтілік деңгейімен анықталады.

Шипажай – курорттық қызмет көрсетуде бәсекелестік қабілеттілігін басқару, ұйымдастырушылық – экономикалық шешімдері қызмет көрсету аясында айналысатын персоналдың кәсіптік деңгей сәйкестігіне байланысты.

Бүгінгі бәсекелестік күресте, толқулы нарық барысында, жаңа технологиялардың үнемі пайда болуы барысында, егерде шипажай кәсіптік жағынан өзін өсірмейтін болса, онда оның одан әрі өмір сүруі мүмкін емес. Персоналды рационалды басқару рекреантардың қызмет көрсету сапасына жету үшін ұйымның барлық қызметтерін координациялауды қамтамасыз етуі мүмкін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2023 жылға дейін тұжырымдамасы.
2. Курортное дело: учебное пособие / А.М.Ветитнев, Л.Б. Журавлёва. - 2-е изд., стер. - Москва: КНОРУС, 2018. - 528 с.
3. Скибицкий А.В., Скибицкая В.И. Основы курортологии. - Феникс, 2008.
4. Барчуков И.В. Санаторно-курортное дело. Учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению 080500 «Менеджмент организации» и направлениям сервиса и туризма. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. - 303 с.
5. Ветитнев А.М. Курортное дело: учебное пособие. - М.: КНОРУС, 2007.
6. Ветитнев А.М., Кусков А.С. Лечебный туризм: учебное пособие / А.М. Ветитнев, А.С. Кусков. - М.: ФОРУМ, 2010. – 592 с.

**Создание моделей межгосударственных кооперационных формирований
по мясу и мясопродуктам**

**Ет және ет өнімдері бойынша мемлекетаралық кооперациялық құрамалардың
модельдерін құру**

Creation of models of interstate cooperative formations on meat and meat products

Аннотация. Статья посвящена вопросам создания межгосударственных кооперационных формирований по производству и реализации мясной продукции в рамках Евразийского экономического союза (ЕАЭС).

Настоящее исследование представляет анализ интеграционных и глобализационных процессов, исходным пунктом которого является применение методологии, на которой базируется концепция интеграции экономических систем, заключающаяся в выявлении ее системообразующих признаков. Территориальная общность и хозяйственная специализация стран выступают системообразующими факторами экономических систем в процессе создания различных интеграционных группировок и объединений.

Представлены расчеты экономической эффективности и необходимых инвестиционных затрат на создание мясного кластера в Актюбинской области. Результаты исследования могут использоваться в органах государственного управления страны с целью применения оперативных мер сохранения продовольственной безопасности в условиях развития межгосударственной интеграции.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, межгосударственные кооперационные формирования, мясной кластер, интеграция, производство мясной продукции.

Аннотация. Мақала Еуразиялық экономикалық одақ (ЕЭО) шеңберінде ет өнімдерін өндіру және өткізу бойынша Мемлекетаралық кооперациялық құрылымдарды құру мәселелеріне арналған.

Осы зерттеу экономикалық жүйелерді интеграциялау тұжырымдамасы негізделген, оның жүйе құраушы белгілерін айқындаудан тұратын әдіснаманы қолдану болып табылатын Интеграциялық және жаһандану үдерістеріне талдау жасауды ұсынады. Елдердің аумақтық тұтастығы мен шаруашылық мамандануы әртүрлі интеграциялық топтар мен бірлестіктерді құру процесінде экономикалық жүйелердің жүйе құраушы факторлары болып табылады.

Ақтөбе облысында ет кластерін құруға арналған экономикалық тиімділік пен қажетті инвестициялық шығындардың есептері ұсынылған. Зерттеу нәтижелері мемлекетаралық интеграцияны дамыту жағдайында азық-түлік қауіпсіздігін сақтаудың жедел шараларын қолдану мақсатында елдің мемлекеттік басқару органдарында қолданылуы мүмкін.

Түйінді сөздер: агроөнеркәсіп кешені, мемлекетаралық кооперациялық құрылымдар, ет кластері, интеграция, ет өнімдерін өндіру.

Abstract. The article is devoted to the creation of interstate cooperative formations for the production and sale of meat products within the Eurasian economic Union (EAEU).

This study offers an analysis of integration and globalization processes, the starting point of which is the application of the methodology on which the concept of integration of economic systems

is based, which is to identify its system-forming features. Territorial community and economic specialization of the countries are the system-forming factors of economic systems in the process of creation of various integration groups and associations.

The calculations of economic efficiency and the necessary investment costs for the creation of a meat cluster in the Aktobe region are presented. The results of the study can be applied in the public administration of the country in order to apply operational measures to preserve food security in the development of interstate integration.

Keywords: agro-industrial complex, interstate cooperative formations, meat cluster, integration, production of meat products.

Насыщение рынка развитых стран мясом выдвигает на первый план требования к качеству продукции. Соответствие качества требованиям рынка становится на современном этапе важным условием производства и реализации мясной продукции. Увеличение расходов на стадии переработки, расфасовки и реализации приводит к повышению доли в структуре стоимости конечной продукции.

В управлении качеством продукции большое значение имеет дифференциация цен, складывающаяся на свободном рынке в зависимости от вида мяса, категории туши, сортовых отрубов, порционных полуфабрикатов, блюд, готовых к употреблению и т.п.

Создание крупных специализированных межгосударственных совместных предприятий по выращиванию и откорму племенного скота мясных пород будет сопровождаться увеличением производства высококачественной мясной продукции [1].

С целью совершенствования взаимоотношений между предприятиями АПК РК и стран ЕАЭС рекомендуется формирование мясного кластера на базе Костанайской, Актюбинской, Западно-Казахстанской области. Географическая близость участников, предприятий мясоперерабатывающей промышленности, сельхозтоваропроизводителей, научных, образовательных и опытных учреждений, предприятий машиностроения, производителей упаковки позволяет применять кластерный подход в развитии мясной промышленности трех областей и интеграцию ее отраслей в межгосударственное разделение труда стран ЕАЭС [2].

При этом акцент делается на углубление уровня и повышение комплексности переработки мясной продукции за счет модернизации производственных мощностей и увеличения объемов экспорта на внешние рынки стран ЕАЭС, чему в немалой степени будет способствовать создание межгосударственных совместных предприятий [3].

В межгосударственный проект кооперационных формирований по мясу и мясопродуктам «Развитие экспортного потенциала мяса крупного рогатого скота» вошли мясоперерабатывающие предприятия, откормочные площадки, племенные хозяйства-репродукторы, товарные крестьянские хозяйства и сельхозпредприятия данных регионов [4].

Среди уже реализованных проектов – введенная в конце прошлого года откормочная площадка первого уровня на базе ТОО «Терра» в Карабалыкском районе на 3,4 тыс. голов крупного рогатого скота (КРС). В первом полугодии количество откормочного контингента должно увеличиться до 8 тыс. голов, а к концу 2017-го численность единовременного содержания планируется довести до 20 тыс. голов [5].

Алгинский мясоперерабатывающий комбинат - на стадии модернизации по увеличению производственной мощности до 20 тыс. тонн, где в настоящее время оснащен высокотехнологичным европейским оборудованием, мощностью 7200 тонн/год. Компания имеет замкнутый цикл производства: разведение племенного крупного рогатого скота мясных пород Абердин-Ангус, Герефорд, Казахская белоголовая, Аулиекольская мощностью 6000 голов, откормочная площадка с зерновым откормом на 22000 голов, производство комбикормов и переработка мяса [6].

Финансовые средства, необходимые для производства мяса говядины в откормочных площадках Актюбинской, Западно-Казахстанской, Костанайской областях, расчеты выполнены с учетом всех производственных затрат [7]. Необходимые средства составят 14570,9 млн.тенге, количество скота на откорме в 3-х областях составит 66,0 тыс.голов, в среднем затраты на 1 голову за весь откормочный период составят 226,2 тыс.тенге (таблица 1).

Таблица 1

Производственные затраты на откорм бычков в Актюбинской,
Западно-Казахстанской, Костанайской областях

Показатели	Актюбинская область	Западно-Казахстанская область	Костанайская область	Итого
Всего затрат, тыс. тенге	4 975 454	4 975 454	4 975 454	14 926 362
Операционные затраты, тыс. тенге	4 856 984	4 856 984	4 856 984	14 570 952
Приобретение кормов, тыс. тенге	734 184	734 184	734 184	2 202 552
Закуп скота, тыс. тенге	4 048 000	4 048 000	4 048 000	12 144 000
Затраты по ветеринарии, тыс. тенге	74 800	74 800	74 800	224 400
Административные затраты, тыс. тенге	118 470	118 470	118 470	355 410
Налоги, тыс. тенге	64 064	64 064	64 064	192 192
Транспортные расходы, тыс. тенге	10 406	10 406	10 406	31 218
Прочие расходы, тыс. тенге	44 000	44 000	44 000	132 000
Количество бычков, голов	22 000	22 000	22 000	66 000
Сумма затраты на 1 голову, тенге	226,2	226,2	226,2	226,2
Примечание: составлено по данным Министерства сельского хозяйства РК				

Создание мясного кластера в Актюбинской, Западно-Казахстанской, Костанайской областях будет более эффективным через создание совместных предприятий стран ЕАЭС в хозяйствах-репродукторах по выращиванию племенного крупного рогатого скота, где предусматривается откорм скота в животноводческих комплексах по откорму скота, что решает не только потребность в сырье для мясоперерабатывающих предприятий, но и высокое качество поставляемого сырья. Экономическая эффективность племенного хозяйства репродуктора на 10000 голов показана в таблице 2, где при вложении инвестиций в сумме 5051,0 млн.тенге с учетом субсидий, среднегодовая валовая выручка составит 1647,2 млн. тг, при этом производственные затраты составят 396,4 млн.тг.

Таблица 2

Экономическая эффективность
племенного хозяйства-репродуктора на 10000 голов

Показатели	Ед.изм.	Кол-во	Цена за 1 ед., тыс. тенге	Сумма, млн.тг.
1	2	3	4	5
Производство мяса (коровы с ремонта стада)	голов	100	330	33,0
Продажа племенной нетели 11-12 месяцев	голов	2125	370	786,2
Продажа бычков на откорм 7 месяцев	голов	4500	184	828,0
Среднегодовая валовая выручка, 1647,2				
Стоимость оборудования без строительства (хозспособ - АСАР)	ферма	1	1047650	1047,65
Стоимость фуражного стада (10000 голов)	голов	10000	600	6000,0
Компенсация инвестиционных затрат (47,4 % в среднем)				- 496,6
Компенсация на закуп племенного скота (Европа и СНГ)	голов	10000	150	- 1500,0
Всего капитальных затрат с учетом субсидии 5051,0				
На воспроизводство стада, нетели 14-17 месяцев	голов	2375		
Расходы на корма в год	тыс. к.е	12825	25	320,6
Другие эксплуатационные расходы				75,8
Всего эксплуатационные расходы				396,4
Валовой доход				1647,2
Выплата обязательств (заемные средства -7 лет, 14% годовых или лизинговые платежи на аналогичных условиях), млн. тенге в год				756,2
Ориентировочная прибыль, в год, млн. тенге				494,6
Примечание: расчеты по данным Министерства сельского хозяйства РК				

Экономическая эффективность кормового комплекса с производительностью 2 т/час или 23738 тыс.к.е. в год: себестоимость 1 тыс. кормовой единицы составит 14,82 тыс. тенге, при этом цена реализации - 25,0 тыс.т, валовой доход за год составит 241652,8 тыс.тенге (таблица 3).

Таблица 3

Экономическая эффективность кормового комплекса
производительностью 2т/час

Эффективность кормового комплекса (операционные расходы учтены в расчете себестоимости кормовых единиц)	Количество тыс. к.е.	Себестоимость тыс. тнг/к.е.	Цена реализации тыс. тнг	Валовой доход тыс. тнг
	23 738,00	14,82	25,00	241 652,84
Примечание: расчеты по данным Министерства сельского хозяйства РК				

Экономическая эффективность мясоперерабатывающего предприятия с

производственной мощностью 7200 т/год представлена в таблице, где валовая выручка от продажи мясной продукции составит 14309,1 млн.тг/год, при этом себестоимость производства мясной продукции с закупом скота составят 12481,8 млн.тг, закуп скота в среднем 1 голову в живом весе по 900 тг/кг, при этом средний живой вес скота составляет 570 кг. Прибыль мясного завода от реализации мясной продукции составит 1827,3 млн.тг (таблица 4).

Таблица 4

Экономическая эффективность мясного завода с производственной мощностью
7200т/год

Закуп скота у членов кластера, голов в год	21800
Мясо говядины, тонн	7194
Валовая выручка от продажи мясной продукции, млн. тг/год	14309,1
•из них говядина охлажденная 5123,0 тонн*, млн. тг/год	7172,2
•говяжьки отрубы 1582,6 тонн, млн. тг/год	4431,3
•полуфабрикаты 2115 тонна, млн. тг/год	1269,0
* мраморное мясо 287,8 тонн, млн. тг/год	1294,9
Продажа шерсти 566,8 тонн, млн.тг/год	141,7
Себестоимость переработки мяса, млн. тенге	1298,4
Себестоимость производства, включая закуп скота, млн.тенге	12481,8
Прибыль, млн. тенге	1827,3
Примечание: расчеты по данным Министерства сельского хозяйства РК	

Экономическая эффективность и необходимые инвестиционные затраты на создание мясного кластера в Актыбинской области представлены в таблице 5. Производство бычков в 4-х хозяйствах- репродукторах составит 18000 голов, племенных нетелей - 8500 голов, производство комбикормов – 94952 тыс.к.ед. При этом необходимые инвестиционные затраты на строительство 4-х племенных хозяйств с закупом племенного скота и комбикормового завода составит 29347,1 млн. тенге в мясном кластере Актыбинской области, меры государственной поддержки в среднем составят 8511,0 млн.тенге, всего расходов с учетом мер государственной поддержки – 20836,1 млн.тенге.

Таблица 5

Инвестиционные затраты на создание мясного кластера
в Актыбинской области и их производственные показатели

Показатель	
Производство бычков на откорм 7 мес., голов	18000
Производство племенных нетелей 14-17 мес., голов	8500
Производство кормов, тыс. кормовых единиц	94952
Инвестиционные затраты, в том числе:	
на строительство 4-х племенных хозяйств репродукторов по 10000 голов, млн. тнг	20204,0
закуп племенного взрослого стада, млн. тнг	24000
комплекс по производству кормов, млн. тнг	5347,1
ВСЕГО: млн. тнг	29347,1
Меры государственной поддержки: (в среднем 29 %), млн.тнг	8511,0
ВСЕГО, с учетом мер государственной поддержки, млн.тнг	20836,1
Примечание: расчеты по данным Министерства сельского хозяйства РК	

Таким образом, экономическая эффективность создания мясного кластера в Актыобинской области по основным видам производства представлена в таблице 6, при этом экономическая эффективность по кормопроизводству показывает, что валовая выручка составит 2373,8 млн.тг/год при операционных расходах в 1407,2 млн.тг/год, при этом валовой доход составит 966,6 млн.тг. По продукции животноводства в хозяйствах-репродукторах валовая выручка составит 6588,8 млн.тг, операционные расходы составят 1585,6 млн.тг/год, где валовой доход составит 5003,2 млн.тг. В откормочной площадке валовая выручка составит 12540,0 млн.тг, операционные расходы – 4975,4 млн.тг/год, где валовой доход составит 7564,6 млн.тг. Всего затраты в мясном кластере Актыобинской области составят 20450,0 млн.тенге, при этом валовой доход - 17189,0 млн.тенге, что показывает эффективность производства мясного кластера по всем видам его производства.

Схема движения производства мяса и реализация готовой мясной продукции в мясном кластере в Актыобинской, Западно-Казахстанской, Костанайской областях должна использовать возможности реализации мясной продукции не только на внутреннем рынке, но и на внешних рынках стран ЕАЭС. Мясо и мясопродукты относятся к экспортоориентированным продуктам, вследствие чего предполагается около 60% мяса и мясопродуктов поставлять на рынки ЕАЭС.

Таблица 6

Экономическая эффективность мясного кластера Актыобинской области по всем видам производства

Основные виды производства мясного кластера	Валовая выручка, млн. тнг/год	Операционные расходы, млн.тнг/год	Валовой доход, млн. тнг/год
Кормопроизводство	2373,8	1407,2	966,6
Продукции животноводства:			
в т.ч. хозяйство-репродуктор	6588,8	1585,6	5003,2
откормочная площадка	12540,0	4975,4	7564,6
Переработка мяса	14309,1	12481,8	1827,3
ВСЕГО:	37634,9	20450,0	17189,0
Примечание: расчеты по данным Министерства сельского хозяйства РК			

Для более эффективного распределения поставок и реализации мясной продукции необходимо более тесное взаимодействие с региональными оптово-распределительными центрами Актыобинской, Западно-Казахстанской, Костанайской областей, которые в состоянии не только реализовывать большие объемы мясной продукции, но и обеспечить их хранение, а также переработку, упаковку поставляемого участниками мясного кластера, который в свою очередь поставляет продукцию укомплектованными партиями в межрегиональный торгово-логистический терминал, а затем отправляет на межрегиональные внутренние рынки и внешние рынки стран ЕАЭС [8].

При этом региональные оптово-распределительные центры (ОРЦ) и межрегиональный торгово-логистический терминал не являются дополнительными посредниками в цепочке реализации мясной продукции, так как оптово-распределительный центр предоставляет лишь услуги по реализации, хранению, переработке, упаковке мясной продукции. Перерабатывающие предприятия, пользующиеся услугами ОРЦ лишь расширяют реализационную сеть своей продукции. Возможность сконцентрировать производство

говядины, поставляемой с откормочных площадок на переработку, в Актыбинской, Западно-Казахстанской, Костанайской областях и региональных ОРЦ позволит исключить постоянные сезонные колебания в поставках мясного сырья от сельхозтоваропроизводителей.

Таким образом, создание совместных предприятий по разведению племенного крупного рогатого скота РК и стран ЕАЭС в виде мясного кластера позволит максимально загрузить имеющиеся откормплощадки, а также производственные мощности мясоперерабатывающих предприятий и увеличить объемы экспорта высококачественной мясной продукции.

Литература:

1. Интеграционные процессы в мире и на пространстве СНГ: накопленный опыт, современные тенденции и перспективы / Т. Д. Валовая [и др.], М.: ВАВТ. – 2011. – 191 с.

2. Концепция согласованной (скоординированной) агропромышленной политики государств-членов Таможенного союза и Единого экономического пространства: Решение Высшего Евразийского экономического совета на уровне глав государств № 35 от 29 мая 2013 г. - М.: Евразийская экономическая комиссия, 2014 [Электронный ресурс]. - URL: http://www.eurasiancommission.org/ru/Lists/EECDocs/6350559495079_25323.pdf.

3. План мероприятий по реализации Концепции согласованной (скоординированной) агропромышленной политики государств-членов Таможенного союза и Единого экономического пространства: Решение Совета Евразийской экономической комиссии от 31 января 2014 г. №33, М.: Евразийская экономическая комиссия, 2014 [Электронный ресурс]. - URL: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/prom_i_agroprom/dep_agroprom/agroprom/Documents/План%20мероприятий.pdf.

4. Разработка перспективных направлений и механизмов развития согласованной агропромышленной политики государств-членов Евразийского экономического союза, в том числе в области межгосударственной кооперации и импортозамещения. – Федеральное государственное бюджетное научное учреждение «Всероссийский научно-исследовательский институт экономики сельского хозяйства. – М., 2016.

5. Взаимная торговля товарами. Статистика Евразийского экономического союза. - Статистический бюллетень, 2016. – 148 с.

6. Разработка методики ценового мониторинга и анализа конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции и продукции пищевой промышленности, производимой в государствах-членах Евразийского экономического союза. - Казахский научно-исследовательский институт экономики агропромышленного комплекса и развития сельских территорий. - Алматы, 2016.

7. Богомолова И.П., Стукало О.Г, Устюгова И.Е. Методические подходы к оценке эффективности функционирования интеграционных формирований / Вестник ВГУИТ, №1, 2014. - С. 256-261.

8. Молдашев А.Б., Никитина Г.А. Оценка влияния соглашений ЕАЭС и изменения условий взаимодействия с внешним рынком при вхождении в ВТО на основные отрасли АПК Казахстана. – Алматы: КазНИИЭАПКРСТ, 2015. - 57 с.

Организация службы внутреннего аудита на основе международных стандартов

Organization of an internal audit service based on international standards

Аннотация. Необходимыми атрибутами для эффективного функционирования службы внутреннего аудита организаций различных форм собственности являются разработанные и утвержденные стандарты, а также должностные инструкции и положения о службе внутреннего аудита, которые по своей сути являются элементами внутривозвратного регулирования. Отсутствие внутривозвратных нормативных документов, регулирующих работу службы внутреннего аудита, предполагает не только отсутствие прав, но и ответственности сотрудников службы и должностных лиц экономического субъекта.

Ключевые слова: аудит, аудиторская деятельность, внутренний аудит, эффективная деятельность, экономический контроль, предпринимательство, стандарты аудита, рыночная экономика.

Abstract. The necessary attributes for the effective functioning of the internal audit service of organizations of various forms of ownership are the developed and approved standards, as well as job descriptions and regulations on the internal audit service, which are inherently elements of intraeconomic regulation. The lack of internal regulatory documents governing the work of the internal audit service implies not only the absence of rights, but also the responsibility of service employees and officials of the economic entity.

Keywords: audit, audit activity, internal audit, effective activity, economic control, entrepreneurship, audit standards, market economy.

Проведение рыночных реформ в отраслях народного хозяйства и предоставление полной самостоятельности экономическим субъектам в решении вопросов производственно-хозяйственной и финансовой деятельности определяют новые направления экономического контроля. Так, в период перехода к рыночной экономике значительно возрастают роль и значение экономического контроля в управлении народным хозяйством и отдельными организациями, в осуществлении режима экономии и хозяйственного расчета, в обеспечении сохранности и приумножении благосостояния собственников.

Экономический контроль в Казахстане становится одним из важнейших элементов рыночной экономики, реально выполняющих функцию управления деятельностью хозяйствующих субъектов. Появились и действуют новые контролирующие государственные и негосударственные органы, позволяющие обеспечить необходимой информацией всю систему и уровни управления.

Для своевременного и более эффективного внутреннего контроля в организациях используется внутренний аудит. В задачи внутреннего аудита входят создание системы внутреннего контроля, необходимой для осуществления компетенции, прав и ответственности органов управления и должностных лиц, а также четкой системы экономической ответственности должностных лиц и специалистов организации. Внутренний аудит дает аналитическую информацию высшему звену управления организации о её финансово-

хозяйственной деятельности, повышает эффективность системы внутреннего контроля и подтверждает достоверность отчетов её обособленных структурных подразделений.

Таким образом, функционирование крупных компаний в условиях предпринимательства объективно обусловило создание в аппарате управления службы внутреннего аудита. Возникновение новых экономических отношений, изучение функций отраслевых министерств и ведомств, появление организаций различных организационно-правовых форм и множества собственников требуют проработки вопросов организационного построения органов внутреннего аудита, определения сферы их действия и механизма осуществления контроля.

Основное условие эффективной деятельности внутреннего аудита и решения задач, стоящих перед ним, - наличие стандартов, обеспечивающих снижение затрат на аудит и качество работ.

Стандарты аудиторской деятельности относятся ко второй группе нормативных документов, регламентирующих единые требования к качественному проведению и оформлению аудита и сопутствующих ему услуг, а также оценку качества аудита и его квалификации. Первым и основным документом, регламентирующим аудиторскую деятельность в Республике Казахстан, является Закон РК «Об аудиторской деятельности» № 139-III ЗРК от 05.05.2006 г. Стандарты призваны адекватно соответствовать правовому и организационному статусу внутреннего аудита, оказывать методическую помощь аудиторам [1].

Стандарты внутреннего аудита разрабатываются экономическими субъектами самостоятельно, с учетом специфики производственно-хозяйственной деятельности. Но формирование концептуальных положений по их разработке, примеры типовых стандартов, рекомендации по структуре стандартов должны взять на себя институты внутренних аудиторов. Обозначенная работа институтов внутренних аудиторов должна не только оказывать помощь в организации системы внутреннего аудита, но и служить гарантом научно обоснованной системы стандартизации внутреннего аудита в целом отвечающей международным требованиям к подобным системам.

В Республике Казахстан применяются международные стандарты внутреннего аудита как нормативно-правовая база внутреннего аудита. Итак, казахстанским предприятиям следует использовать данные стандарты.

Во многих странах с развитым государственным аппаратом проблемам внутреннего аудита уделяется много внимания. Существует международный институт внутренних аудиторов (The Institution of internal Auditors), отвечающий за разработку соответствующих стандартов аудита [2]. В связи с этим целесообразно охарактеризовать стандарты внутреннего аудита, базируясь на ряде международных и других источников, используемых международными организациями для возможного применения в национальных практиках. Обычно такие стандарты часто группируют в три позиции:

1. Общие стандарты (General Standards), которые охватывают следующие условия:

а) Разумная гарантия, т.е. разумное достижение целей проверки, при которой стоимость проверки не должна превышать полученного эффекта и учитывать возможные риски.

б) Отношение проверяемой организации, т.е. администрация организации должна демонстрировать положительное отношение к внутренней проверке и способствовать повышению ее эффективности.

в) Компетенция персонала требует, чтобы руководство службы внутреннего аудита имело высокие моральные качества, необходимую профессиональную подготовку, знания

системы внутреннего контроля, достаточные для эффективного выполнения своих обязанностей.

г) Объекты и цели проверки должны быть определены и обоснованы для каждого вида деятельности организации, а также привязаны к операциям данной компании. Все операции могут быть сгруппированы в блоки (циклы), например: руководство компании, финансовый блок, операционные (программы) блоки, административный блок.

д) Методы проверки внутреннего аудита должны быть эффективны и продуктивны для достижения поставленных целей, чтобы обеспечивать высокую степень надежности проверки.

2. Рабочие (специальные) стандарты (Specific Standards), к которым относятся следующие правила:

а) Документация, т.е. документирование методов внутреннего контроля, операций, событий, с тем чтобы они были полезны руководству компании и аудиторам при контроле за операциями.

б) Регистрация сделок и событий, относящихся к жизненному циклу и всем аспектам операций.

в) Исполнение сделок и операций, т.е. все сделки и другие значительные операции должны быть авторизованы (разрешены) и выполнены соответствующим персоналом в рамках его компетенции.

г) Разделение обязанностей между сотрудниками, закрепление за ними ключевых функций и ответственности.

д) Надзор, т.е. обеспечение квалифицированного и постоянного надзора для достижения цели внутреннего аудита, доступность к ресурсам и ответственность за них только уполномоченных сотрудников.

3. Стандарты отчетности (стандарты аудиторских отчетов) (Audit Resolution Standards). По ним проводится своевременная оценка результатов аудиторской проверки, исправляются недостатки исходя из рекомендаций аудиторов.

Отметим также, что международные стандарты внутреннего аудита представлены следующими блоками стандартов:

- Стандарты качественных характеристик. Стандарты данного блока предназначены для характеристики субъектов, занимающихся внутренним аудитом, а также оговаривают организационные аспекты его функционирования. В частности, в данный блок входят следующие принципы: «Цели, полномочия и обязанность», «Объективность и независимость», «Компетентность и профессиональное отношение к работе» и ряд других.

- Стандарты деятельности. Стандарты данного блока описывают сущность внутреннего аудита и дают качественные критерии оценки деятельности внутреннего аудита. Примерами таких стандартов могут служить следующие: «Планирование аудита финансовой отчетности», «Использование работы внутренних аудиторов», «Аналитические процедуры».

- Стандарты практического применения. Указанные стандарты физически не выделены в отдельный блок, однако имеют свою кодировку. Они встроены в первый и второй блоки и описывают применение тех или иных стандартов при выполнении конкретных видов аудиторских заданий. Названия стандартов этого блока совпадают со стандартами первого и второго блоков, но имеют отличную от них кодировку [3].

Из вышесказанного видно, что стандартами внутреннего аудита являются базовые положения, определяющие и организацию, и технологию реализации внутреннего аудита.

Важнейшей характеристикой службы внутреннего аудита организации является её организационная структура, которая во многом зависит от особенностей бизнеса организации, её размера, конкретных целей её руководства и других факторов. Служба - это организационно-штатная единица, включающая в себя сотрудников, группу, бюро, отдел, управление,

департамент или другие элементы организационной структуры управления (структурное подразделение) и специализирующаяся на выполнении комплекса однородных функций управления.

Поскольку служба внутреннего аудита проверяет широкий круг вопросов, то в её составе должны быть не только аудиторы, но и специалисты других областей деятельности: по налогообложению, правовым вопросам, финансовому анализу, электронной обработке данных, статистике и т.д. Специалисты могут быть штатными работниками или привлекаться на договорных условиях для консультирования, выработки методологических и финансовых решений по наиболее сложным вопросам изучения и распространения передового опыта. Ключевое место в службе внутренней службы принадлежит руководителю службы, который должен быть аттестованным аудитором и наиболее квалифицированным специалистом, обладающим разносторонними знаниями и навыками, способным дать высшему руководству самый компетентный совет в области экономики и финансов. Следует заметить, что не существует единой схемы организации службы внутреннего аудита, когда речь идет о её структуре и численности. В конкретном случае структура и численность службы внутреннего аудита определяются индивидуально каждой организацией на основе различных факторов:

- роль внутреннего аудита в организации и задачи, которые ставит перед внутренним аудитом руководство компании;
- степень подверженности компании различного рода рискам;
- зрелость контрольной среды в компании;
- количество структурных подразделений и географическая разветвленность компании.

К сожалению, во многих случаях структура и численность службы внутреннего аудита зависят от величины выделенного бюджета, а вышеперечисленные факторы не учитываются.

Для организации внутреннего аудита большое значение имеет подход к формированию состава аудиторов, при этом на западе компании практикуют различные варианты подбора персонала: одни, например, набирают внутренних аудиторов только из собственных работников, другие привлекают со стороны, третьи сочетают первые два способа подбора и т.д.

Разрабатывая организационную структуру службы внутреннего аудита, необходимо учитывать опыт, квалификацию, профессиональную компетентность и технические навыки будущих сотрудников службы, необходимые для её успешной деятельности.

Важнейшими функциями службы аудита являются:

- техническая функция (концепция, продажа, производство и обслуживание);
- коммерческая функция (закупка, продажа и маркетинг);
- бухгалтерская и финансовая функции (финансовый и управленческий учет, контроль управления);
- функция управления человеческими ресурсами (набор, подготовка, управление карьерой, оплата и социальное обеспечение).

Служба внутреннего аудита включает пять групп: технический аудит, коммерческий аудит, бухгалтерский и финансовый аудит, социальный аудит и методология, координация и оценка аудиторских работ: [4, с.62-68].

*Группа технического аудита организует проверки операций, связанных с сетевым обслуживанием и всеми основными средствами.

*Группа коммерческого аудита проверяет коммерческие операции: маркетинг, тарификацию, выписки счетов, международные расчеты и т.д.

*Группа бухгалтерского и финансового аудита осуществляет аудит операций, затрагивающих бюджетирование, учет, снабжение, инвентаризацию запасов, основные средства (периодическая инвентаризация) и т.д.

*Группа социального аудита занимается аудитом управления человеческими ресурсами.

*Группа методологии, координации и оценки аудиторских работ занимается подготовкой аудиторского задания и проводит контроль предлагаемых рекомендаций.

В соответствии с международными стандартами аудита цели, полномочия, обязанности и функции внутреннего аудита официально определяются в Уставе или в «Положении о службе внутреннего аудита», который должен соответствовать стандартам и быть утвержден советом [5].

Также по данным стандартов положения внутреннего аудита являются официальным письменным документом, определяющим цели, полномочия и обязанности внутренних аудиторов.

Литература:

1. Закон РК «Об аудиторской деятельности» № 139-III ЗРК от 05.05.2006 г. (с изменениями и дополнениями на 01.01.2018г.)

2. Л.А. Панкратова. Формирование системы внутреннего аудита в производственных структурах. Международный институт внутренних аудиторов (The Institution of internal Auditors). - Издательство: LAP Lambert Academic Publishing, 2014 г. - 96 с.

3. МСА 610 «Использование работы внутренних аудиторов». Сборник международных стандартов аудита и контроля качества. Международная федерация бухгалтеров. - Алматы, 2009.

4. Нурсеитов Э.О. Аудит. Краткое руководство - Алматы: LEM, 2009. – 220 с.

5. Серебрякова Т.Ю. Концептуальные модели внутреннего контроля. Издательство: Palmarium Academic Publishing, 2014. - 192 с.

ГРНТИ 20.01.07
УДК 002.6-027.21

Г.А. Джапарова,
А. Бақытжан,
К.Н.Токешева,
Е.С. Алданов

Web-қосымшалар интерфейстерін әзірлеудегі жаңа перспективалар

Новые перспективы в разработке интерфейсов web–приложений

New perspectives in the development of web application interfaces

Аннотация. Бұл мақалада AJAX (асинхронды Javascript және XML) - сервермен шолғыш ақпаратын фондық алмасу арқылы интерактивті пайдаланушының веб-қосымшаларын құру әдісі қарастырылады.

Түйінді сөздер: AJAX термині, веб-қосымша, шолғыш, сервер, интерфейс.

Аннотация. В данной статье речь пойдет об AJAX (англ. Asynchronous Javascript and XML) - о способе построения интерактивных пользовательских web-приложений посредством фонового обмена информацией браузера с сервером.

Ключевые слова: термин AJAX, web-приложение, браузер, сервер, интерфейс.

Abstract. This article will focus on AJAX (Asynchronous Javascript and XML) - a way to build interactive user web applications through the background exchange of browser information with the server.

Keywords: AJAX term, web application, browser, server, interface.

Мир информационных технологий изменяется очень быстро, и все мы придаем большое значение приобретению новых навыков. Однако избавление от старых привычек не менее важно. Мы привыкли считать Web-приложение чем-то вроде повествования, в ходе которого пользователь переходит от одной страницы к другой по predetermined сценарию. Хороший интерфейс должен быть незаметен для пользователя. Так же как появляются новые направления в науке на стыке двух известных наук, к примеру, биоинформатика, появляются и новые технологии, соединяя давно изученные приемы и технологии. Это еще интереснее - взглянуть по-новому на изученные технологии и получить перспективные результаты. В данной статье речь пойдет об AJAX – Asynchronous Java Script and XML.

AJAX (англ. Asynchronous Javascript and XML) – способ построения интерактивных пользовательских web-приложений посредством фонового обмена информацией браузера с сервером. Термин AJAX применил Джесси Джеймс Гаррет в 2005 году. Первыми приложениями, использующими данную технологию, стали сервис карт Google Maps и почтовый клиент Gmail. AJAX стал особенно популярен после использования его компанией Google в сервисах Gmail, Google Maps и Google Suggest.

AJAX - это способ построения веб-приложений на основе объединения целого ряда технологий:

- HTML (XHTML) и CSS для представления информации;
- DOM, используемый через JavaScript для динамического отображения и взаимодействия с представляемой информацией;
- Объект XMLHttpRequest для асинхронного обмена данными с веб-сервером (при этом в качестве формата данных при обмене часто выступает XML, но могут использоваться и другие форматы, включая HTML, обычный текст, JSON или даже такие бинарные форматы, как EBMML)

Использование AJAX для раскрутки сайта позволяет улучшить его юзабилити (приложения становятся более удобными и быстрыми для посетителей), функциональность и внешний вид страниц.

Самым большим плюсом использования технологии AJAX является возможность связываться с веб-сервером без перезагрузки самой веб-страницы. Это создает впечатление непрерывности работы сайта. Такая возможность пересылки и приема данных из сервера без обновления всей страницы возможна благодаря использованию объекта XMLHttpRequest, который является центральной частью всей технологии AJAX. С помощью этого объекта и происходит вся черновая работа по общению с веб-сервером. Также немаловажной составляющей в AJAX является JavaScript. Написание программного кода осуществляется с помощью JavaScript. Поэтому тем, кто собирается всерьез заняться изучением AJAX, следует особое внимание уделить изучению именно JavaScript.

Основные принципы:

- 1) Динамическое обращение к серверу:
  - XMLHttpRequest;
  - Динамическое создание дочерних фреймов;
  - Динамическое создание тега <script>;
- 2) Динамическое обновление страницы за счет использования DHTML.

Преимущества:

- экономия трафика пользователя (вместо обновления всей страницы загружается ее небольшая изменившаяся часть);
- уменьшение нагрузки на сервер;
- приближение web интерфейса к оконному интерфейсу;
- ускорение реагирования интерфейса на команды пользователя;
- возможность реализовать приложения, похожие на Google Maps.

Недостатки:

- отсутствие интеграции со стандартными инструментами браузера (может не работать кнопка назад);
- динамически загружаемое содержимое недоступно поисковым системам;
- учет статистики посещаемости неадекватен;
- повышается нагрузка на клиента.

Несмотря на эти недостатки технология AJAX набирает популярность за счет большего количества преимуществ. Главное - не злоупотреблять AJAX и использовать его там, где это необходимо. Следует использовать AJAX в модулях сайта, которые используются как дополнительные, вспомогательные модули (для достижения специальных эффектов). Основные, жизненно важные модули сайта следует осуществлять с помощью классических способов веб-дизайна и веб-разработки.

По функциональности AJAX-библиотеки можно разделить на:

- **Компонентно-ориентированные.** Реализуют отдельные визуальные компоненты для реализации на странице, такие как форма ввода текста с автодополнением, валидация форм, progress bar и др.

- **Универсальные.** Предоставляют уровень абстракции для более удобной работы с AJAX. Позволяют реализовывать свою функциональность.

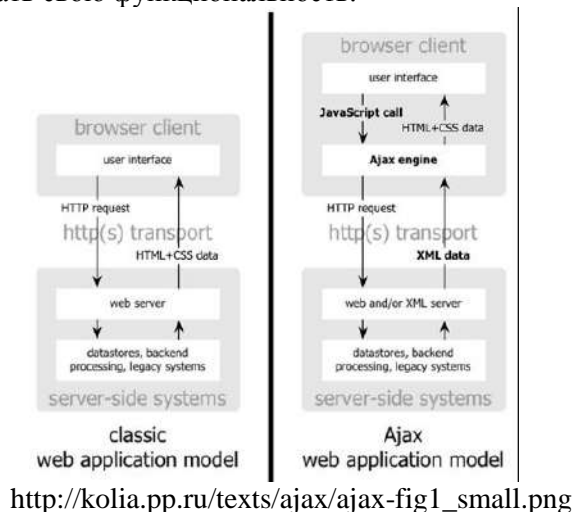

Рисунок 1. Сравнение традиционной модели взаимодействия в веб-приложениях и AJAX

На самом деле идея сделать веб-приложения более похожими на обычные приложения в смысле пользовательского интерфейса не нова и такие возможности уже давно могли быть реализованы с помощью различных технологий: Macromedia Flash, Java Applets, Microsoft ActiveX и т.д. Однако все они не получили очень широкого распространения из-за того, что использовали частные закрытые решения отдельных фирм, требовали установки

дополнительного программного обеспечения и не имели достаточной переносимости между платформами. AJAX лишен этого недостатка. Хотя AJAX не требует установки дополнительного программного обеспечения, для его работы все-таки необходимо, чтобы в браузере был включен JavaScript. Поэтому чтобы приложения были по-настоящему переносимыми, это необходимо предусмотреть. В настоящее время для обхода этого недостатка были добавлены средства в ряд библиотек для поддержки AJAX и выработаны определенные техники для поддержки пользователей с выключенным JavaScript-ом. Другие недостатки AJAX связаны с удобством использования - нарушается работа кнопки «Назад» браузера и возможность делать закладки на определенное состояние приложения. Для обхода этих недостатков также разработаны и применяются различные техники.

Технология AJAX и вопросы, связанные с разработкой таких приложений, в настоящее время очень популярны в среде веб-разработчиков и дизайнеров и быстро развиваются. Так, например, в следующих версиях браузера Mozilla планируется добавить более продвинутую поддержку XML в движок JavaScript. Это будет способствовать переходу на XML-формат для обмена данными в AJAX-приложениях (в настоящее время более удобными оказываются простые текстовые форматы). Постоянно открываются какие-либо новые аспекты, связанные с этой технологией, отмечаются различные достоинства и недостатки. Но уже сейчас можно сказать, что AJAX прочно занял свое место на огромном количестве сайтов. Внедрение AJAX идет полным ходом как на любительских сайтах, так и на крупных сайтах, обслуживающих миллионы запросов ежедневно.

Литература:

1. URL: <http://en.wikipedia.org/wiki/AJAX>
2. URL: http://www.ajaxpatterns.org/Ajax_Frameworks
3. URL: <http://www.ajaxinfo.com/default~area~components.htm>

ГРНТИ 06.81.12

УДК 338.1

**Ж.С. Сапархан,
Г.А. Орынбекова**

Практическая реализация теоретических концепций конкурентоспособности на примере предприятия

Practical realization of theoretical concepts of competitiveness on the example of enterprise

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические аспекты конкурентного преимущества предприятий. Конкурентное преимущество достигается путем дифференциации ценностей, низкой стоимости, управления имеющимися возможностями и ресурсами. Анализ рынка и деятельности Казатомпрома показывает, что предприятие обладает конкурентными преимуществами. В частности, Казатомпром можно считать надежным поставщиком урана, поскольку он обладает огромным количеством урановых ресурсов, близких к азиатским странам, где прогнозируется быстрый рост в строительстве новых атомных электростанций

Ключевые слова: конкурентное преимущество, теория конкурентного преимущества, Казатомпром.

Abstract. The article considers the theoretical aspects of competitive advantage. Competitive advantage is achieved through the differentiation of values, low cost, management of existing capabilities and resources. Analysis of the market and activities of Kazatomprom shows that Kazatomprom has competitive advantages. In particular, Kazatomprom can be considered a reliable supplier of uranium, because it has a huge amount of uranium resources close to Asian countries, where a rapid growth in the construction of new nuclear power plants is predicted.

Keywords: competitive advantage, competitive advantage theory, Kazatomprom.

Существует множество различных концепций конкурентного преимущества. Чтобы обеспечить устойчивое конкурентное преимущество, компания должна инвестировать в инновации, потому что рынок является конкурентоспособным и нестабильным.

Классическое объяснение конкурентного преимущества заключается в том, что одна фирма превосходит другие конкурирующие фирмы, предлагая различные ценности и в результате успешно получая доходы на рынке (Porter, Barney и т.д.). Barney утверждает, что признак конкурентного преимущества фирмы заключается в том, что никакая фирма не может одновременно предлагать ту же ценность. Wiggins определяет конкурентное преимущество «как способность или ресурс, который дает твердое преимущество перед конкурентами, что при прочих равных условиях приводит к более высокой относительной производительности». М. Porter в своем знаменательном труде «Competitive advantage: creating and sustaining superior performance» утверждает, что «есть два основных типа конкурентных преимуществ, которые фирма может иметь: низкая стоимость или дифференциация».

Чтобы достичь конкурентного преимущества и повысить свою прибыльность, фирме необходимо преобразовать свою среду, состоящую из «пяти сил». «Пять сил» представляют собой:

- 1) угрозу от новых участников;
- 2) угрозу замещения продукта;
- 3) силу поставщиков торговаться;
- 4) силу покупателя торговаться;
- 5) соперничество между существующими фирмами.

Фирма, которая может рассчитывать на управление «пятью силами», превращается в «недорогого производителя». Чтобы быть конкурентоспособным, фирме необходимо как можно меньше снизить себестоимость продукции.

Между тем Powell считает ресурсную точку зрения одной из основных научных концепций изучения конкурентных преимуществ. Представленная на основе ресурсов может рассматриваться как промежуточная и соединительная теория между стоимостью и дифференциацией Портера, поскольку «концепция на основе ресурсов» пытается использовать ресурсы наилучшим образом, чтобы получить преимущества по стоимости и дифференциации. Один из сторонников теории конкурентного преимущества, основанного на ресурсе, Barney, включает в понятие «ресурсы» все «активы, возможности, организационные процессы, фирменные атрибуты, информацию, знания и т. д., контролируемые фирмой ...». Кроме того, Barney разбивает ресурсы на три категории: физические ресурсы капитала, ресурсы человеческого капитала и ресурсы организационного капитала.

В понятие «ресурсы» можно также включить географическую расположенность, которая должна повысить конкурентоспособность организации.

Некоторые ученые считают, что для достижения конкурентных преимуществ недостаточно чистых ресурсов; фирма нуждается в «фундаментальных процессах, посредством которых ресурсы преобразуются посредством управленческого руководства во что-то ценное

для клиентов». Другими словами, даже если у фирмы есть дешевые ресурсы, которые могут дать преимущество, неспособность фирмы «правильно» продавать этот ресурс будет катастрофической для фирмы.

Еще одним аспектом конкурентного преимущества является вопрос устойчивости. Недостаточно того, что фирма обладает конкурентным преимуществом. Фирма должна также иметь возможность сохранять свои конкурентные преимущества в отрасли как можно дольше. Некоторые представители научного мира пытались проверить гипотезу о том, что «конкурентное преимущество обеспечивает устойчивую превосходную производительность». Barney продолжает, что ресурсы фирмы должны удовлетворять определенным критериям (ценным, редким, неповторимым и не подлежащим замене), чтобы получить «устойчивое конкурентное преимущество». В то же время, по словам Porter, чтобы достичь устойчивости, фирма должна сделать возможным, чтобы рынок, где она работает, имел определенные препятствия для ограничения других от подражания [1,2,3,4,5].

Существует ряд инструментов по оценке теоретических концепций конкурентного преимущества компании. Одной из важнейших задач предприятий является экономическая эффективность их деятельности, то есть повышение конкурентоспособности, производительности труда.

В целях оценки конкурентного преимущества предприятия используются общеизвестные показатели экономической теории.

Таблица 1

Известные урановые ресурсы, 2015 год

Страна	Тонна	Мировой %
Австралия	1 664 100	29%
Казахстан	745 300	13%
Канада	509 800	9%
Россия	507 800	9%
Южная Африка	322 400	6%
Нигер	291 500	5%
Бразилия	276 800	5%
Китай	272 800	5%
Намибия	267 000	5%
Монголия	141 500	2%
Узбекистан	131 100	2%
Украина	115 800	2%
США	62 900	1%
Другие	232 400	4%
Мировой итог:	5 718 400	

Урановая отрасль как объект экономической деятельности играет на рынке по всем правилам экономической науки.

Сама категория «экономическая эффективность» - это соотношение между результатом деятельности и общими текущими затратами производства. Эффективность определяется экономичностью деятельности и измеряется результатами, полученными от каждой единицы

использованного ресурса (фактора) производства. К оценочным показателям эффективности относят: прибыль, рентабельность, производительность труда и т.д.

Рассмотрим конкурентные преимущества крупнейшей национальной компании «АО «Казатомпром» (далее Казатомпром). Необходимо отметить, что Казатомпром владеет урановыми месторождениями на территории Казахстана, а зарубежные государства нуждаются в продуктах урана.

Национальная компания Республики Казахстан - Казатомпром разместила **15%** своих акций за **451 млн долларов США. При этом 47,5%** размещённых ценных бумаг были приобретены казахстанскими физическими и юридическими лицами [6].

Таблица 2

Добыча по странам, тонна/уран

Страна	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Казахстан	6637	8521	14020	1780 3	1945 1	21317	22451	23127	23800	24575
Канада	9476	9000	10173	9783	9145	8999	9331	9134	13325	14039
Австралия	8611	8430	7982	5900	5983	6991	6350	5001	5654	6315
Нигер	3153	3032	3243	4198	4351	4667	4518	4057	4116	3479
Намибия	2879	4366	4626	4496	3258	4495	4323	3255	2993	3654
Россия	3413	3521	3564	3562	2993	2872	3135	2990	3055	3004
Узбекистан	2320	2338	2429	2400	2500	2400	2400	2400	2385	2404
Китай	712	769	750	827	885	1500	1500	1500	1616	1616
США	1654	1430	1453	1660	1537	1596	1792	1919	1256	1125
Украина	846	800	840	850	890	960	922	926	1200	1005
Южная Африка	539	655	563	583	582	465	531	573	393	490
Индия	270	271	290	400	400	385	385	385	385	385
Греция	306	263	258	254	229	228	215	193	155	138
Румыния	77	77	75	77	77	90	77	77	77	50
Пакистан	45	45	50	45	45	45	45	45	45	45
Бразилия	299	330	345	148	265	326	192	55	40	44
Франция	4	5	8	7	6	3	5	3	2	0
Германия	41	0	0	8	51	50	27	33	0	0
Малави		0	104	670	846	1101	1132	369	0	0
Мировой итог:	4128 2	4376 4	50772	5367 1	5349 3	58489	59331	56041	60496	62366
Тонна U3O8	4868 3	5161 1	59875	6329 5	6308 4	68976	69969	66089	71343	73548
% мировой	64%	68%	78%	78%	85%	86%	92%	85%	90%	98%

Данное обстоятельство - продажа акций среди рядовых граждан - повышает внимание к Казатомпрому как к объекту надежного инвестирования. Успешность Казатомпрома и

возможность генерирования им достаточного объема дивидендов зависит от его конкурентоспособности на рынке. Успешность и возможность генерирования достаточного объема дивидендов Казатомпрома зависит от его конкурентоспособности на рынке. Только конкурентоспособное предприятие способно выжить и приносить доходы своим акционерам в условиях волатильности рынка и жесткой конкуренции.

Ядерные энергетические реакторы в мире с общей мощностью около 375 ГВт требуют около 68 000 тонн урана в год. Казахстан занимает второе место в мире по залежам урана [7].

В качестве производителей урана рассматривается 21 страна. Казахстан, Канада, Австралия, Нигер и Намибия являются крупнейшими производителями урана, и в 2014 году они произвели почти 80% общего объема производства [7].

Казахстан является производителем в среднем почти 40% добытого урана в мире (Канада - 22%, а Австралия - 10%).

Основными компаниями-производителями урановой промышленности являются Казатомпром, Cameco, Areva и UraniumOne, которые в 2017 году коллективно произвели и продали более 60% урана.

Таблица 3

Добыча по компаниям

Компания	Тонна/уран	Процент
Казатомпром	12 986	21%
Cameco	10 438	17%
Areva	8 176	13%
Uranium One	7 913	13%
BHP Billiton	3 233	5%
CNNC	2 964	4%
Rio Tinto	2 440	4%
Navoi	2 404	4%
Paladin	1 420	2%
Другие	10 455	17%
Итого:	62 366	100%

Проведенный анализ показал, что в Казахстане добывается более 24 000 тонн урана, а казахстанская национальная компания Казатомпром производит только около 13 000. Причина разницы между производимым объемом урана в Казахстане и производимым Казатомпромом ураном заключается в том, что в Казахстане уран добывают также международные компании, такие как Cameco, UraniumOne и Areva. Однако эти компании не являются конкурентами на азиатском рынке, потому что весь произведенный иностранными компаниями в Казахстане уран используется для удовлетворения потребностей атомных станций в Канаде, Франции и России из-за отсутствия дешевого урана в этих странах.

Казатомпром можно считать надежным поставщиком урана, поскольку он обладает огромным количеством урановых ресурсов, близких к азиатским странам, где прогнозируется быстрый рост в строительстве новых атомных электростанций.

Согласно вышеприведенным теоретическим аспектам, ввиду низкой стоимости добычи и логистики казахстанская компания имеет следующие выгодные преимущества в производстве урана среди своих конкурентов во всем мире: стоимость, местоположение и дифференциация.

В связи с тем, что в будущем спрос на уран будет расти, и в большинстве стран с атомными электростанциями нет дешевых урановых месторождений, компания должна использовать указанные преимущества в разработке своей стратегии, направленной на повышение ее конкурентоспособности. Данная стратегия должна положительно повлиять на прибыльность Казатомпрома и, соответственно, на дивиденды получаемые акционерами.

Литература:

1. Barney J. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. Journal of management, 17 (1), p. 99-120.
2. Porter M. E. (1985). Competitive advantage: creating and sustaining superior performance. New York, The Free Press.
3. Wiggins, R.R. (1997). Sustaining competitive advantage: Temporal dynamics and the rarity of persistent superior economic performance. AnnualMeetingoftheAcademyofManagement, p.1-30.
4. Powell, T.C. (2001). Competitive Advantage: logical and philosophical consideration. Strategic Management Journal, 22, p. 875-888.
5. Grant R.M. (1991). Porter's 'Competitive Advantage of Nations': An Assessment. Strategic Management Journal, 12 (7), (October, 1991), p. 535-548
6. URL:https://forbes.kz/finances/exchange/kazatomprom_razmestil_na_londonskoy_fondo_voy_birje_15_svoih_aktsiy/.
7. URL:<http://www.world-nuclear.org/information-library/nuclear-fuel-cycle/mining-of-uranium/world-uranium-mining-production.aspx>

ГРНТИ 16.21.43
УДК 81.367

Р. А. Айкенова,
Б. Ж. Абильмажинова,
Г. З. Еденбаева

Бір құрамды сөйлемдердің тіл біліміндегі қызметі

Функции односоставных предложений в языкознании

Functions of one-component sentences in linguistics

Аннотация. Мақалада бір құрамды сөйлемдер негізгі бір бас мүшелі тұлғаға ие бола отырып, мазмұндық және тұлғалық жағынан ой желісін толық жеткізе алатын мүмкіндігі көрсетілді. Бір құрамды сөйлемдердің бас мүшесі басқа мүшеге тәуелді болмай, сөйлемді ұйымдастыруға мүмкіндігі бар. Мұндай заңдылықтар бір құрамды сөйлемдердің өзіндік ерекшелігі бар дербес синтаксистік құрылым екенін көрсетеді.

Түйінді сөздер: бір құрамды сөйлемдер, жұп ұғымдар, ырғақ, ішкі белсенділік, ұғым, белгілі жақты, белгісіз жақты.

Аннотация. В статье показано, что однокомпонентные предложения могут быть полностью выражены в содержательном и личностном отношении, так как являются одним из ключевых членов. Главный член однокомпонентных предложений имеет возможность организовать предложение независимо от другого члена. Такие закономерности свидетельствуют о том, что однокомпонентные предложения представляют собой самостоятельную синтаксическую структуру, имеющую свою специфику.

Ключевые слова: односоставные предложения, ритм, внутренняя деятельность, понятие.

Abstract. The article shows that one-component sentences can be fully expressed in general and personal terms. The main member of one-component proposals has the opportunity to organize a proposal that is independent of another member. Such patterns presuppose the existence of an independent syntactic structure having specific specificity.

Keywords: one-component sentences, rhythm, internal activity, concept.

Тіл жүйесінде жұп болып қолданылатын тілдік ұғымдар алуан түрлі. Олардың тілде алатын орны да ерекше. Синтаксистің мазмұны екі сыңарлық мағыналы бағыттардан тұратын жұпталған ұғымдар қатарына бір құрамды және екі құрамды сөйлемдерді жатқызуға болады. Аталған ұғымдар тілде семантика-грамматикалық негізі бар, табиғаты күрделі тілдік құбылыстар. Бұл мәселе жөнінде жалпы тіл білімінде де, түркітануда да, қазақ тіл білімінде де арнайы зерттеулер, айтылған пікірлер, ой-тұжырымдамалардың көпшілігі бір жақты. Мәліметтерге қарасақ, бір құрамды және екі құрамды сөйлемдер синтаксис саласында арнайы қарастырылғаны байқалады. Бір құрамдылардың ішінара жақты, жақсыз, белгілі жақты, белгісіз жақты, жалпылама жақты және ауыспалы жақты деп бөлініп, оның ерекшеліктері, заңдылығы жайлы деректер ХХ ғасырдың 50-60 жылдарындағы оқулықтарға, кейбір

зерттеулерге (А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, Н.Сауранбаев, С.Аманжолов, М.Балақаев, С.Жиенбаев, К.Аханов, О.Төлегенов, Р.Әмір және т.б.) қатысты. Арнайы зерттеулер, еңбектер, мысалы бір құрамды сөйлемдер турасында Ғ.Мадина, бір құрамды сөйлемдер аясында жақты, жақсыз, белгілі жақты, белгісіз жақты, жалпылама жақты және ауыспалы жақты деп аталған ұғымдарға Ж.Сәдуақасұлының еңбегі арналған. Ал бір құрамды сөйлемдер аясындағы жақты, жақсыз, белгілі жақты, белгісіз жақты, жалпылама жақты және ауыспалы жақты категориялар күні бүгінге дейін арнайы зерттеу нысаны болған емес. Қазақ тілінің ғылыми грамматикалары мен оқулықтарында бір құрамды сөйлемдер жөнінде анықтамалар мен пікірлер кездеседі. Мысалы зерттеулер, пікірлер жақты, жақсыз, белгілі жақты, белгісіз жақты категориялары жайлы (С.Аманжолов, М.Балақаев, К.Аханов, О.Төлегенов, Р.Әмір) айтылған ойлар молырақ. Аталған бір құрамдылардың ішінен жалпылама жақты және ауыспалы жақты ұғымдар туралы деректер тілде жоқтың қасы деп айтуға болады. Белгісіз ұғым белгісіздік есімдік төңірегінде ғана сөз болған. Жалпылама жақты, ауыспалы жақты ұғымдар жайлы айтылған пікірлер біркелкі екенін байқауға болады.

Бір құрамды сөйлемдердің болмысына қатысты барлық мәселе жан-жақты қарастырылып, түгелдей шешімін тапты дей алмаймыз. Бір құрамды сөйлемдер құрайтын семантика-синтаксистік топтардың тілтанымдық мәртебесін толық түрде, жан-жақты зерттемеу, қазіргі кездегі қазақ тіл білімі үшін үлкен олқылық болып саналады. Сондықтан мазмұны бәр құрамды сөйлемдер семантикасының бірлігінен тұратын синтаксистік категориялардың болмысын тұтастықта аша түсу қажеттігі туындайды. Олардың тілдегі көп қырлы көрінісін қазіргі тіл білімінің даму деңгейіне сай ғылыми-теориялық тұрғыдан негіздеу маңызды мәселе болып табылады.

С.Аманжоловтың 1940 жылы жарыққа шыққан «Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы» деп аталатын ғылыми еңбегінде бір құрамды сөйлемдер түріне атаулы сөйлем мен жақсыз сөйлемдердің құбылысын көрсетті. Аталған құрылымдарға анықтамалар береді, жасалу жолдары мен түрлерін айқындайды. Сонымен бірге, ол бұл еңбекте толымсыз сөйлемдер туралы да толық анықтамалар береді. Ғалым бұл сөйлемнің үш түрін сыртқы құрылымдылық жағынан екі бас мүшелі (бастауыш-баяндауыштық) сөйлемдерге ұқсамайтын ерекше құрылымдағы сөйлемдер екенін айтады [1; 170-175].

1954 жылы шыққан «Қазіргі қазақ тілі грамматикасы» аталатын алғашқы академиялық оқулық-грамматикада жалпы жай сөйлемдердің құрылымдық түрлері ретінде жақты, жақсыз, толымды, толымсыз, атаулы сөйлемдер аталады [2; 44].

Н.Т. Сауранбаевтың педагогтік училище оқушыларына арналған құнды да қажет қазақ тілі оқулығы басылып, жарыққа шықты. Осы оқулықта автор жай сөйлем түрлерін «тұрлаулы мүшенің айтылу-айтылмауына, бар жоғына қарай жақты-жақсыз, толымды, толымсыз, атаулы» деп үшке бөліп алып, оларды жеке бөлек алып қарастырды. Автор бір құрамды сөйлемдердің құрылысын көрсете отырып, жай сөйлемнің синтаксисін зерттеуде айтарлықтай табыстарға жеткен болатын [3; 98].

Бір құрамды сөйлем туралы толық пікірлер тек өткен ғасырдың 60-жылдарынан бастап қана тіл білімінде көрініс бере бастаған болатын. Бір құрамды сөйлем термині осы жылдардан бастап қолданысқа түсе бастады. Бұл терминді алғаш рет қолданушылардың бірі ретінде К.Ахановты атауға болады. Автордың 1965 жылы жарыққа шыққан «Тіл біліміне кіріспе» атты еңбегінде қолданады. К.Аханов аталған еңбегінде жай сөйлемдерді жіктеуде олардың негізіне синтаксистік ерекшеліктерін ғана принципке алынғаны байқалады. Автор жалпы тіл білімінде сөйлемді бір бас мүшелі, екі бас мүшелі деп жіктеу классификациясының бар екенін және оның қазақ тіл білімін дамытуға тиімді екенін дәлелдеді [4; 312].

О.Төлегенов «Жалпы модальді және мақсат мәнді жай сөйлем типтері» деп аталатын еңбегінде жай сөйлемдердің ерекшеліктерін мүшеленетін және мүшеленбейтін деп бөлді.

Мүшеленбейтін сөйлемдерді іштей бір бас мүшелі, екі бас мүшелі сөйлемдер деп ажыратқан болатын. Яғни, сөйлемдердің мағыналық, құрылымдық формаларын толық қамти отырып, әрі саралай келе, ол сөйлемдердің топтау принципін көрсеткен болатын. Ғалым сөйлемдерді құрылымына қарай екі бас мүшелі, бір бас мүшелі (баяндауышты), мүшеленбейтін сөйлемдер деп үш топқа жіктеді. Екі бас мүшелі сөйлемдер қатарына құрамы жағынан бастауыш-баяндауыштық қатынаста құрылу мүмкіндігі бар сөйлемдерді жатқызды. Екі бас мүшелі сөйлемдер екі құрамды сөйлемдер деп аталған айқын сөзбен берілген толық конструкциялар деп анықталды. Бір бас мүшелі сөйлемдер құрылысы жағынан бастауышты қажет етпейтін, тек баяндауышты негіз етіп құрылған конструкциялар деп жіктелді. Ғалым сөйлемдердің мағыналық, құрылымдық формаларын түгел қамтитын, әрі саралап танытатын топтау принципін көрсетіп, құрылымына қарай екі бас мүшелі, бір бас мүшелі (баяндауышты), мүшеленбейтін сөйлемдер деп үш топқа бөледі. Бір бас мүшелі сөйлемдерге белгісіз жақты, жақсыз және жалпылама жақты сөйлемдерді, ал мүшеленбейтін сөйлемдерге атаулы сөйлем мен арнаулы модальдық сөздер мен одағайлардан жасалған сөйлемдерді жатқызады. Мүшеленбейтін сөйлемдер деп автор «Бұл сөйлемдер дәстүрлі қалыпты құрылымды емес, бұлар, яғни сөйлем мүшесіне талдауға келмейтін конструкциялар» - деп атаған [5; 44].

Бір құрамда сөйлемдер негізгі бір бас мүшелі тұлғаға ие бола отырып, мазмұндық жағынан да, тұлғалық жағынан толық ой желісінің әдеттегі толық мүшелі сөйлемдерден кем түспейді. Бір құрамды сөйлемдердің бас мүшесі басқа мүшеге тәуелді болмай, сөйлемді ұйымдастыруға мүмкіндігі бар. Мұндай заңдылықтар бір құрамды сөйлемдердің өзіндік ерекшелігі бар дербес синтаксистік құрылым екенін көрсетеді.

Бір құрамды сөйлемдердің стильдік ерекшелігінің өзіндік сипаты тілді жаңа қырынан пайдалану болмысын көрсетеді. Мұндай үрдіс тіл саласын жаңарту, байыту, тілдік құрылымдардың жаңа бір түрлерін енгізіп, дәстүрлі болмысқа айналдыру болып табылады. Сондықтан көркем шығарма авторлары, жазушылар тіл құбылысының тәсілін қолдана отырып, көркем шығармалардағы шынайылықты әрлендіріп, шұрайландырып көрсету олардың жеке шығармашылық жемісі болып саналады. Шынайы өмірді бейнелеу үшін сөздерді үлкен шеберлікпен пайдалану үлкен өнерді қажет етеді. Сөздің орнын, тетігін тауып пайдалану, сөз өрнегін келісті қолдана білу жазушының шеберлігін танытады. Кез келген көркем туындының мән-мағынасы, көркі, шұрайы оның тілдік қолданысы арқылы көрініп, тілі арқылы бағаланады. Уақыт өткен сайын қашалып, сұрыпталған, қалыпты дәстүрге енген сөйлем құрылымдары көркем шығарма тілнің байлығын көрсетіп қана қоймайды, сонымен қатар тілді дамытатын және байытатын негізгі арналардың қатарына жатады. Көркем әдебиет тілінің тілдік қолданыстың ерекше бір арнасын білетін болсақ ол шығарма тіліндегі жаңа қолданыстар уақыт өте келе әдеби норма айналады. Кез-келген шығарма тілдерінде бірыңғай қолданыстағы тілдік құрылымдарды үнемі қолдана беретін жағдайларда, шығармалардың өңі күңгірттеніп, негізгі идеясы толық ашылмай қалатын жағдайларға да жетуге болады. Сондықтан жауыр болған дәстүрлі құрылымдарды үнемі қолдана бермей, сөйлем құрылымдарының тиімді, әсерлі түрлерін қолданысқа түсіру, қазіргі заманның ең бір өзекті проблемалары деп ойлаймыз. Сонымен қатар, тілдік құрылымдарды қолдану заңдылықтарында сөйлем құрылымдарын сауатсыз қолдану, нормадан ауытқулар, құрылымдарды түсініксіз әрі шұбалаңқы беру тәрізді мәселелер де көптеп кездесіп тұрады. Соған орай, кез-келген шығармаларда қолданылатын тіл құрылымдарының қолданылу мәселелерін талдау жасап, саралап отыратын лингвостилистикалық зерттеулердің қажеттілігі сөзсіз деп есептейміз.

Тілдегі экспрессивтілік бояуды жеткізуші құралдардың қатарына сөз жатады. Сөйлеу барысында сөз сөйлеуші эмоционалды-экспрессивтік мәліметтерді қатысымдық тұрғыдан кезектесе отырып, жеткізу функциясына ие болып келеді. Сөйлем құрылымындағы немесе контекст бойынша тілдік қатысым негізіндегі қалыптасқан мағынасынан басқа тыс қосымша

мағыналарды сауатты әрі шеберлікпен жеткізу мәселелері туындайды. Сөздің номинативтік атауы негізінде және сөйлем құрылымындағы берілетін мәліметтер, мәтін бойындағы негізгі ой-пікірлер, жағдаяттар әртүрлі стилистикалық аспектіде беріледі. Осы аталып кеткен ұғымдар бағалаушылық, мәнерлегіштік, функционалдық, экспрессивтік мағыналарды жеткізудің құралдарына айналады.

Соған орай, бір құрамды сөйлемдердің стильдік сипаты, оның көркем шығармалардағы мәні, қасиеті, қолданысы, қызметі мен ерекшеліктерінің тылсым жұмбақтарын ашу мақсатында бір құрамды сөйлемдердің қызметін әртүрлі көркем шығармалар немесе өзіміз келтірілген мысалдар негізінде талдап, жіктеуді мақсат еттік. Себебі сөйлем құрылымындағы мәліметтерді реальді шындықтармен байланыстыра отырып, алдымен оқырманға түсінікті болу үшін айқын әрі нақты сөйлем құрылымдарын жасау қажет деп ойлаймыз. Мәліметтердің сауатты әрі қызықты құрып, оқырмандардың қабылдау әрекетінде жеңіл түсіну үшін сөйлем құрылымдары мүмкіндігінше ықшам, түсінікті болуға тиіс. Себебі, бәрімізге мәлім кез-келген көркем шығармалардың басты ерекшелігі оқырманды баурап алу, сөйлемдер жүйесі арқылы жазушының ойын мүлтіксіз түсіндіру, жеткізу болып табылады. Мұндай пікір, әрине бір құрамды сөйлемдер қатары тек көркем шығармаларға ғана тән деп айта алмаймыз. Бір құрамды сөйлемдер түрлері ғылыми стильде, ауызекі стильде, публицистика стилінде және іс қағаздар стилінде де молынан қолданысқа түсетіні мәлім. Өйткені бір құрамды сөйлемдердің адам жанының ішкі тылсым сезімдерін, табиғат құбылыстарын экспрессивтілік тұрғыдан сипаттау, диалог формалардағы қысқа құрылымдарда ауқымды мәліметтерді сыйғыза алу ерекшеліктері, құжат мәтіндерінде қолданылатын тілдік құрылымдардағы аз сөз көлемінде кең мәлімет беру мүмкіндігіне ие бола алатын құбылыс деп айта аламыз. Газет материалдарына тән қысқа мақалалар, очерктер, памфлет, сұхбат тәрізді әртүрлі тақырып айдарларында қолдануға әбден болатын құрылымдар деп ұйғарамыз. Мұндай жағдайда бір құрамды сөйлемдердің өзіндік орны бар екенін көркем шығарма, құжат мәтіндерінен, ауызекі тіліндегі диалог формаларынан, газет материалдарынан алынған мысалдарды талдау арқылы көз жеткізуге болады.

Бір құрамды сөйлемдер әртүрлі ситуациялық жағдайларда әртүрлі экспрессивтік, модальдік тұрғыдан қызмет ете алады. Сонымен қатар, дәстүрлі сөйлемдер тәрізді толыққанды табиғат, адам, қоғам құбылыстардың ішкі көріністерін семантикалық тұрғыдан толық ашып көрсете алады. Бір құрамды сөйлемдердің қолдану аясында әртүрлі мағыналық рендерде беру қасиетіне ие болып келеді. Айналамызды қоршаған әлемді танымдық қасиетте қабылдау негізінде ой-пікірімізді сыртқа шығарып, қатысымдық тұрғыдан сөйлем құру заңдылығы бойынша сөйлем құрылымдарын мағыналық және құрылымдық тұрғыдан бір-біріне сәйкестендіріп құрудың тиімді екені бәрімізге мәлім. Сондықтан бір құрамды сөйлемдер өзінің мағыналық позициясын ұстана отырып, осы аталған сөйлемнің заңды құрылымы жақты, жақсыз, белгілі жақты, белгісіз жақты, жалпылама жақты, жалпылама жақсыз және т.с.с. түрлеріне сәйкес бір құрамды сөйлем қатарын зерделеу болып саналады.

Жоғарыда айтылып кеткендей бір құрамды сөйлемдер жақтық және жақсыз форманың бірде жекеше түрінде енді бірде көптік мәнде қолданылуы жиі көрініс береді. Бұл құрылымдар бір жағынан, олардың негізгі тура мәнін айқындаса, екінші жағынан, олардың өзі бірінің орнына екіншісі қолданылып, ауыспалы мәнге ие болып жатады.

Жалпы бір құрамды сөйлемнің белсенді пайда болуы осындай ауыспалылықтың нәтижесінен пайда болған құбылыс. Кейбір жағдайларда сөйлем құрылымындағы субъектілердің қатысуға міндетті емес түрлері де туындап жатты. Сөйлем құрылымындағы ақпараттар субъектінің қатысынсыз-ақ оқырманға түсінікті болды. Өздігінен түсіп қалу үрдістері пайда бола бастады. Сол себепті сөйлем құрылымына міндетті түрде енгізілмейтін негізгі басты мүшелер де пайда болды.

Тун. Жұлдызды аспан. Жарқ етіп анда-санда жұлдыздар ағады. (С.Ерубәев).

Көше. Сапырылысқан адамдар. Ерсілі-қарсылы жүйткіген көліктер. (М.Мағауин).

Бір құрамды сөйлемде қатарындағы атаулы сөйлемдер бойындағы ой желісінде табиғат құбылысы мен адамдардың өмірдегі қым-қуыт тіршілік үрдісін бейнелеп тұр. Заттанған ұғымдар *түн, көше* жеке атауы ретінде жеке қолданып тұр. Сөз тіркестері *түннің* сипатын *аспанның жұлдызды* болмысымен жалғастырып тұр. *Сапырылысқан адамдар көшеге* тән ситуацияны көрсеткен. Екеуі де зат пен сын есімнің тіркесуінен жасалып тұр. *Жарқ етіп анда-санда жұлдыздар ағады. Ерсілі-қарсылы сапырылысып жүгірген адамдар* сөйлем құрылымдары алдыңғы құрылымдарды тиянақтап аяқтап тұр. Егер *түн, көше* дара түрде қолданылса заттық, *жұлдызды аспан, сапырылысқан адамдар* заттық және сындық мағынаға ғана ие болады. Соңғы сөйлем қолданысының арқасында бұл ұғымдар толық образды бейнелерге ие болып, ой желісі тиянақты аяқталып тұр.

Осы құрылымдардың айтылыс ерекшеліктеріне зер салып қарасақ интонацияның әсер етуі байқалады. *Түн, көше* сөздері ерекше акцент арқылы интонациясымен айтылады. Сәл паузаны ұстану заңдылығы сақталады. *Жұлдызды аспан, сапырылысқан адамдар* тіркесі де өзіндік интонациямен айтылып, *жарқ етіп анда-санда жұлдыздар ағады, ерсілі-қарсылы жүйткіген көліктер* деп алдыңғысы табиғат тылсымын, келесі құрылым көз алдымызға толық образды көріністерді суреттейді.

Жақсыны жамансың деп айта алмаймыз,

Жаманға олқылығын қайталаймыз.

Жаман деген адамның өзінде де,

Бір жақсылығы боларын байқамаймыз. (Шал ақын)

Өлең шумағында нақты субъект көрсетілмеген. Сөйлем бойындағы басты мүше предикат арқылы (*айта алмаймыз, қайталаймыз, байқамаймыз*) субъектінің (*біз, мен*) арнайы түсіріліп айтылу үрдісі байқалады. Жақтық ұғым I-ші жақтан баяндауыш арқылы айқындалып тұр. Мұндай белгілі жақты сөйлемдер істің, қимылдың иесі арнайы көрсетілмей, стильдік тұрғыдан поэма, поэзия тілдерінде жиі қолданылады. Өлең шумақтарының құрылымдары мағыналық тұрғыдан адамның жеке басының қасиеттерін көрсетеді. *Жақсыны, жамансың, олқылығын* сөздері сын есімнен жасалып тұр.

Төменде көрсетілген өлең шумақтары жалпылама жақты сөйлем құрылымдарынан жасалған.

Көпті көрген көсем дейді,

Көп сөйлеген шешен дейді.

Тілдің қадір-қасиеті,

Қара жерге төселмейді. (Шернияз ақын)

Өлең мазмұнындағы кездесетін нақты іс-әрекет иесі тыңдаушының ішкі түйіні, мәні бас мүшедегі I-ші жақ тұлғалары арқылы беріліп тұр. Баяндауыш формасындағы бас мүшелі сөйлем жалпылық мағынаға ие болатынын байқаймыз. Бас мүшенің жасалу жолы *көрген, сөйлеген* есімше қолданысының негізінде сөйлеу жағдаятына сәйкес стильдік тәсіл арқылы беріледі.

Бірінші байлық денсаулық,

Сау болуға сақ керек.

Өз қамын ойлар байларға

Алтын, күміс тақ керек. (Шал ақын)

Бұл келтірілген мысалда тыңдаушы сөйлем бойындағы ой желісіндегі іс-әрекет, қимыл-қозғалыстың тыңдаушы үшін де, сөйлеуші үшін де бірдей ортақ екенін ұғады. Соған орай, бір құрамды сөйлемнің қатысымдық тілдік тұлға ретінде нақты мағыналық тұлғасынан басқа да жақтық бағыттардың орнына қолданылатындығын байқауға болады. Өлең шумағының жасалу тәсілі *сақ керек, тақ керек* етістіктің *керек* модаль сөзімен тіркесін айтылып тұр. Осы тәсілдің

қолданысы негізінде (егістік+модаль керек) бас мүшелі сөйлем жалпылық мағынаға ие болатынын байқаймыз. Бас мүшедегі баяндауыш формасы I-ші жақ тұлғалары арқылы беріліп тұр.

Өзіңмен бүгін жақсылап сөйлесіп, дұрыстап танысқым келді. Қысылмай, еркін отырайық... Оңаша отырып сырласайық. (С.Жұбатырұлы)

Бұл мысалдағы бірінші сөйлем бір құрамды белгілі жақты сөйлем деп есептейміз. Себебі осы сөйлем сырттай қарағанда бастауышы жасырын тұрған, оны орнына қоюға болатын екі құрамды толымсыз сөйлем құрылымдарына ұқсас болып келеді. Бірақ, бастауышты қоюға болмайтын себептерін айқындаймыз. Бұл құрылымда сөйлем мағынасы сөйлеуші тарапынан тыңдаушыға деген өтінішін, жақсылап білгісі, танығысы келетін психологияны байқатады. I-ші жақтан II-ші жаққа айтылып тұр. Дауыс ырғағы бәсеңдеу, жай хабарлау интонациясымен айтылған сөйлемде *өзіңмен* есімдігіне арнайы баса акцент беріліп тұр.

Бір құрамды сөйлемдердің құрылу тәсілін диалог формасында қарастырайық.

- Сізде бір кездері мықты базистік денсаулық болған, - деді мұның кеңістігінде кенет пайда болған жігіт.

- Денсаулықтың дұрыстығынан өле алмау ақымақтық деп кім ойлаған? – деді ол.

- Бұлай деу дұрыс емес! *Мұндай пікірді ойға жолатпау керек, ағасы. (С.Жұбатырұлы).*

Диалогқа қатысушы тұлғалардың пікірлері әңгімелесу түрінде және хабаршы мен тыңдаушы арасындағы қатысымдық (белгісіз) жанама жақты сөйлем арқылы берілген. Бұл сөйлемнің бір құрамды болуы қимыл-әрекет иесі ретінде үш жақтың кез келгенінің рөлінде болуы мүмкіндігі бар. Сондықтан арнайы атап көрсетудің сөйлем семантикасы үшін мәні жоқ. Атаусыз-ақ түсінікті болатыны бізге мәсім.

Бірнеше тұлғаның қатысуымен бір құрамды сөйлемдер негізінде құрылған диалог формасындағы мысалды қарастырайық.

- Апыр-ай, сөз болғаныңа! – деп тамсанды төмендегі екеудің бірі.

- Ура! Біздің ауылға артист келді, - деп айқайлады балалардың бірі.

- Мен бұл ағаны танымын, - деді талдырмаш қыз бала.

- *Өй, шулама түге!* Апырай, мынау Медет қой. Мөңке ағамның баласы Медет қой мынау. (С.Жұбатырұлы).

Диалогте бірнеше кейіпкер арасындағы пікірлер берілген. Алғашқы кейіпкерлер I-ші, II-ші, III-ші формасында хабарды тыңдаушыға жеткізсе, ал төртінші кейіпкер сөзінде алғашқы айтылған пікірлерге қарсы бұйыру мағынасы белгілі жақты сөйлем арқылы берілген. Бас мүшенің (*сендер шуламаңдар*) II жақта айтылып тұрғаны байқалады.

Сонымен келтірілген мысалдардың негізінде байқағанымыз бір құрамды сөйлемдердің мәтін құрудағы рөлінің маңызы басым екенін байқадық. Мәтін құрылымы (диалог формасындағы) қатысымдық тұлғалардың қатысуына қарамастан өз ішінара тұтастықта болып, бүтін жүйе болып саналады. Соңғы жылдары тіл білімінде қатысымдық бағыт қарқынды дами бастағаннан кейін, сөйлем құрылымдарының түрлендіру қажеттігі туындай бастады. Бұрын диалог формасындағы мәтін құрылымдары дербес жиынтық тұлға ретінде жеке өзі зерттеу мәселесі болмады. Бұл құбылыс тек сөйлемдігі диалог құрылымдарын мәтін құрамындағы тұтастықта контекст формасында қарастырылды. Ал, бір құрамды сөйлемдердің көркем шығармаларда диалог формасында қолданылуға болатын тиімді құбылыс деп есептейміз.

Жалпы көркем шығармалардағы қатысымдық әрекеттер диалог формада құрылады. Мұндай құбылыс оқырманға, тыңдаушыға, қабылдаушыға әр жақты әсер етеді. Қатысымдық немесе сөйлеу актісінде диалогтың (мәтіннің) қолданылуы міндетті болса, сол диалогты (мәтінді) тудырушы адресант пен қабылдаушы адресаттың да болуы қажет. Автор мен оқырманның арасындағы байланыс бағытының екі жақты болуынан қатысымдық барысында екі жақтың да рөлі ерекше болып саналады. Көркем шығармаларда автор рөлінің маңызы зор.

Себебі оқырманның психологиялық күйі, жағдайы және қабылдау, пайымдау мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайды. Мәтінді оқып түсіну арқылы оқырманның ішкі дүниесі, әлемге деген танымдық тұрғыдан қабылдау үрдісі, әлеуметтік болмысы қалыптасады. Соған орай, оқырманның мәтінді қабылдау үрдісі туралы Н.Уәли: «Ықпал етуші субъектінің, сырт қарағанда, сөз мәтінін тудырушы, өндіруші ретінде әрекеті белсендірек көрінеді де мәтін қабылдаушыда белсенділік жоқ сияқты сезіледі. Алайда мәтінді қабылдаушыда да белсенділік болады. Бірақ бұл белсенділік — ішкі белсенділік» - деп айтқан болатын [6; 75].

Тіл білімінде басқа мәтіндерге қарағанда көркем мәтін құрылымдарының қарым-қатынас (коммуникация) үдерісі күрделірек болады. Себебі, көркем мәтінде хабарлаушы, автор мен қабылдаушы тұлғалармен параллельді тұрғыдан автор бейнесі мен оқырман бейнесі қалыптасады. Сондықтан диалог формаларына қатысты тиімді, оңтайлы сөйлемдер құрылымдарының қажеттігі туындайды. Соған орай, көркем шығармадағы автор мен оқырман арасындағы қатысымдық жағдаяттың (коммуникацияның) жүзеге асу әрекеті іске асуы қажет. Осыдан келіп, -көркем шығармадағы кейіпкерлердің қатысымдық жағдаятына қатысты сөйлемдер негізінде келесі пайымдаулар туындайды. Мәселен көркем шығарманы тудырушы автордың рөлі, көркем шығарманың идеясын жеткізуші (баяншы), көркем мәтіннің мазмұны (хабар), көркем шығарманы қабылдаушы (адресат) болады. Соған байланысты, сөйлемнің арнайы стильдік тәсілде іріктеліп, сүзіліп барып қолдану үрдісінде бір құрамды сөйлемнің тиімді атқарар қызметі зор деп ойлаймыз.

Осы тұжырымға сәйкес көркем шығарма мәтіндердің қабылдаушы оқырманға түсінікті болуы үшін бір құрамды сөйлемдердің құрылу үрдісі тың әрі қажет деп ойлаймыз. Шығармадағы акпараттар, мәліметтер, суреттеулер қабылдаушы оқырманның түсінуін жеңілдететін тың құрылымдардың қажеттігі заңдылық. Сондықтан бір құрамды сөйлемдер аясындағы жақты, жақсыз, белгілі жақты, белгісіз жақты, жалпылама жақты, ауыспалы жақты және атаулы сөйлемдердің кез келген түлерін қолдануға тиімді тәсіл деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілінің қысқаша курсы / 2-басылымы. - Алматы, 1994. – 221 б.
2. Қазақ тілі грамматикасы. - Алматы, 1954. – 482 б.
3. Сауранбаев Н.Т Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. –Алматы: Ғылым, 1998. – 581 б.
4. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы, 1959. – 397 б.
5. Төлегенов О. Жалпы модальды және мақсат мәнді жай сөйлем топтары. - Алматы, 1968.
6. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. - Алматы, 1984. -118 б.

ГРНТИ 16.01.07
УДК 81-1; 81-13

Р. А. Айкенова,
Б. Ж. Абильмажинова,
Ж. М. Исакова,
Г. З. Еденбаева

Тіл мәдениетінің жаңа бағытта зерттелу үрдісі

Исследование культуры языка в новом направлении

The study of language culture in a new direction

Аннотация. Мақалада тіл мәдениетінің көп бағытта зерттелу үрдістері көрсетіледі. Кез-келген мәдениет түрлері тіл арқылы бейнеленіп, тілдің қарым-қатынас қызметі арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіледі. Бүгінгі күні тіл мәдениетінің ескі стереотиптік көрінісінің бейнесінің күнгірт тартып, ұлттық құндылықтардың жаңару үрдістеріне куә боламыз. Осы аталған факторлар тіл мәдениетін жаңа бағытта қарастыру мақсатының басымдығын көрсетеді.

Түйінді сөздер: әлем кеңістігі, шындық болмыс, мәдени антропология, когнитивті, лингвомәдени аспектілері, лингвоэкология.

Аннотация. В статье представлено многомерное исследование языковой культуры. Любая культура выражается через язык и передается из поколения в поколение через язык общения. Сегодня мы видим старый стереотипный образ языковой культуры и процесс обновления национальных ценностей. Эти факторы подчеркивают приоритет языковой культуры в новом направлении.

Ключевые слова: мировое пространство, реальность, культурная антропология, познавательный и культурно-языковой аспекты, лингвоэкология.

Abstract. The article considers a multidimensional study of linguistic culture. Any culture is expressed through language and passed from generation to generation through the language of communication. Presently we see the old stereotypical image of linguistic culture and the process of updating national values. These factors emphasize the priority of linguistic culture in a new development.

Keywords: world space, reality, cultural anthropology, cognitive, cultural and linguistic aspect, linguoecology.

Тіл білімі саласында тіл құбылыстарын теориялық тұрғыдан зерделеу тілдің өркендеп дамуына, оның қолданыс бағыттарының да кеңеюіне игі әсер етеді. Тіл теориясын зерттеу тілдің функционалдық тұрғыдан қолданыс қызметтерінің одан әрі дамуына тиімді ықпал ететіні бәрімізге мәлім. Соған орай, соңғы жылдары осындай тұрғыдан тіл мәдениетінің саласына қатысты теориялық және практикалық мәліметтерді жан-жақты зерттеу, талдау әрекеті жиі көрініс беріп жүр. Тіл мәдениеті саласын терең танып, оның тілдік болмысын сипаттау, анықтау үшін осы мәселе жайында қазақ тілтануында, басқа да тілдік материалдар негізінде баяндалған мәліметтер, айтылған ой-пікірлерді жиі кездестіріп жүрміз.

Тіл мәдениеті – тілдің тарихын, ұлттың мәдениетін зерттеуде ең құнды мұра деп айтсақ қателеспейміз. Өйткені осы саланы зерттеген ғалымдардың ой-пікірлері де – осының дәлелі.

Тіл мәдениеті ертедегі өткен адамдар өмірімен тығыз байланысты. Тіл мәдениеті табиғатынан адамның тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық, материалдық, рухани және ұлттық әдет-ғұрыпы, мәдени өмірі жайлы мәліметтер алуға болады.

Тіл мәдениеті тарихи ерекшелікке ие, өзіндік даму тарихы бар тілдік бірлік деп санаймыз. Ол тіл білімінде жалпы сөзді әдеби тілдің нормасына сай, дұрыс жұмсау үрдісі, ой мен ақпараттың «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиетіндей» етіп жеткізе алатындай әсерлі болуын екі жақты тұтастықта қарастыратын өзіндік уәжділігі бар маңызды тілдік құбылыс. Тіл мәдениеті – шындық болмыста көрініс беретін, қоршаған ортада да сұраныс дәрежесіне ие, салмақты басымдығы бар тілдік құбылыс. Ғалымдардың берген пайымдауларына сүйенетін болсақ, тіл мәдениеті тұлғалардың сөздік бірліктерді таңдау арқылы ой мен пікір мазмұнының нақты жеткізе білу шеберлігін қадағалау үрдісін басты мақсат етуді де қадағалайтыны байқалады.

XXI ғасыр өркениеттің жедел дамыған кезеңі. Әлем кеңістігінің осындай даму үрдісінде ұлттың көзқарасы, мәдени саласында да ауқымды өзгеру әрекеттері жүріп жатады. Соған орай, ұлт мәдениетінің ерекшеліктерін өлшемдеу арқылы ұлттық құндылықтардың да жаңару үрдістеріне куә боламыз. Мұндай әрекеттер ұлт тарихын зерттеумен қатар жүргізіледі. Тіл мәдениетінің қазіргі бағыт-бағдары қазақ тілі білімінің тарихы және қазіргі даму деңгейімен салыстыру арқылы зерттеліп жатқаны аңғарылады. Тіл мәдениеті саласындағы дәстүрлі ұғымдардың қолданыстан шығуы, керісінше жаңадан пайда болған ұғымдармен ауысып жатқаны байқалады.

Әрбір халықтың тіл мәдениеті жүйесінің өзіндік лингвистикалық табиғаты бар және өзіндік ұлттық нысанға ие. Ол тек қана бір тілге қатысты ғана қарастырылмайды, оның пайда болу тарихы, сол тілдегі өзіндік қолданысы, оның даму тарихы бар. Тіл мәдениетінің негізгі басымдығы тұлғалардың қарым-қатынас әрекетінің нәтижесі мәдениеттіліктің тамаша үлгісі ретінде көрініс береді. Мұндай құбылыс сол басымдықты қолданушы халықтың дәстүрлері, қоғамдық жағдайынан көрініс табады. Әрбір халықтың өзара тілдік қатысым әрекеттеріне сәйкес өзіндік ерекшеліктеріне сай мағыналық тұрғыдан халық өмірінің айнасы іспеттес, өмірде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіліп, жалғасын тауып жататыны белгілі. Сондай-ақ, осы аталған үрдістер бірте-бірте өзгеріске түсе отырып, ұлттық сипатқа ие лингвистикалық құбылыс болып саналады. Сол себепті тіл мәдениетінің саласын зерделеу қазақ тілінің тарихы үшін, оның ішінде тіл білімінің теориялық және практикалық дамуы үшін қажет құбылыс деп санаймыз. Сонымен қатар, тіл мәдениетінің қарастыратын тілдік нормалық ғылымының зерттеу нәтижелері тіл біліміне қатысты фонетика, орфография, морфология, синтаксис, стилистика, диалектология және басқа да бағыттар үшін де өте маңызды және құнды болып табылатыны белгілі.

Тіл біліміндегі тіл мәдениеті мәселелеріне өз кезеңінде қазақ зиялылары А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаев, М.Балақаев, С.Аманжолов, І.Кеңесбаев, Қ.Жұбанов, Ә.Марғұлан, М.Әуезовтар сияқты ғалымдар назар аударып, бірталай еңбектер жазған болатын.

Тіл мәдениетінің басты шарттары қазақ тілі бойынша жазылған ғылыми еңбектер, оқулықтар, оқу құралдары аясында берілген болатын. Мұндай ғалымдардың қатарына А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаев, М.Балақаев, С.Аманжолов, М.Серғалиевтарды жатқызамыз. Тіл мәдениетінің алғы шарттары тілдің грамматикалық, орфоэпиялық және орфографиялық нормалары ереже түрінде құрылып, әдеби тілдің бірізді қалыпқа түскен дәстүрлі білімді қалыптастыруда маңызды рөл атқарды.

Соңғы жылдары осы еңбектер қазіргі кездегі тіл мәдениетіне қатысты зерттеу еңбектерінің басты нысанына айналған. Аталған ғалымдардың ғылыми көзқарастарын одан әрі дамытқан ғалымдардың да көптеген еңбектеріне куә болғанымыз белгілі. Олар тіл мәдениеті бағытын ұлттық мәдениет пен болмыстың ерекшелігін таныта отырып, жаңа серпінмен дамытқан болатын. Ал бертіңгі уақытта Р.Сыздық, Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, Е.Жұбанов, Н.Уәлиев, Т.Жанұзақов, А.Жылқыбаева, Ж.Манкеева, Р.Шойбеков, Қ.Рысбергеновалардың еңбектерінде тіл мәдениетіне қатысты теориялық тілдік фактілердің өзіндік сипаты туралы мәселелер қарастырылған болатын.

Қоғам дамуының нәтижесіне байланысты соңғы жылдары адамзаттың да өмірге деген көзқарасы да өзгерген болатын. Соған орай, тіл мәдениетіне байланысты жаңа көзқарастар туындалып жатқаны байқалады. Әсіресе, тұлғаның дүниетанымдық көзқарасы да өзгергені байқалады. Сондықтан да бүгінгі күнгі тіл мәдениетінің ескі стеротипік көрінісінің бейнесі де күңгірт тартқанына куә боламыз. Осы аталған факторлар тіл мәдениетін жаңа бағытта қарастыру мақсатында оның жаңа қырларын ашуға ден қойылғаны байқалады. Егер тіл мәдениетінің дәстүрлі заңдылықтары, яғни, қазақ тілінің грамматикалық, лексикалық, орфоэпиялық, орфографиялық, стилистикалық нормаларын меңгеру үрдісі басым болып келетін болса, соңғы жылдары тіл мәдениетін танымдық тұрғыдан да тану үрдісінің басымдығы байқалады. Сонымен қатар, тіл мәдениетінің алғы шарттарының бірі тілдік құралдарды образды бейнелеуші, көріктеуші әдіс-тәсілдерді жиі қолдануды мақсат ететін. Бұл әдістердің барлығы тұлғалардың өзара қарым-қатынас жасау әрекетінің мақсаты мен міндетіне сәйкес атқарылатын. Тіл мәдениетінің жаңа және тың бағытта зерделенуі қазақ тілінің шешімін таппаған көптеген тың мәселелерді көтеріп, тілдің жаңа қырынан ашылуына ықпал етеді.

Соңғы жылдары тіл мәдениетінің жан-жақты зерттелу үрдістері көпвекторлы деген атауға ие болған. Соған орай, алдымен «тіл» және «мәдениет» ұғымына жеке-дара анықтама береміз. Тіл – белгілі бір ұлттың өз ойын жеткізуде көмектесетін барлық сөздердің жиынтығы, олардың дұрыс құрылуы. Тіл жеке тұлғалардың қарым-қатынасына қатысты қызмет ететін таңбалар жүйесі. Қоғам, ұжымы мүшелерінің негізгі әрі маңызды қарым-қатынас құралы саналатын болып жүйенің ерекше бір түрі, адамзаттың ойын дамытатын, тарихи-мәдени дәстүрлерін жалғастыратын, ұрпақтан-ұрпаққа т.б жеткізетін басты құрал ретінде қарастырылған болатын.

Н.Д.Арутюнова, В.Г.Степанов: «Тіл –адамзат қоғамында стихиялық жолмен пайда болды. Дами отырып, адамдардың қарым-қатынас жасауына септігін тигізді. Тіл жаратылыс туралы барлық білгендері мен түйгендерін бейнелеу үрдісінде қызмет ететін дискретті «үзік-үзік» дыбыстардың таңбасы» - деп айтқан болатын[1;125].

А.О.Ахманов: «Тіл дыбыстық, сөздік, грамматикалық құралдардың тарихи қалыптасқан жүйесі, ол ойлау жұмысын шындыққа айналдырушы және қоғамдағы адамдардың қарым-қатынас жасау, ой алмасу, өзара түсінісу құралы» - деп өз пікірлерін тұжырымдаған болатын» - деген тұжырым айтқан болатын[2;254].

Қазақ тілінің лексика саласына қатысты еңбектер жазған ғалым Ж.Манкеева: «Мәдениетті тілден бөліп алып қарамаймыз. Тіл – мәдениеттің бір көрінісі. Осы екі құбылыстың өзара қатынасы ерекше де маңызды, кез-келген мәдениеттің түрлері, атаулары тіл арқылы бейнеленіп, тілдің куммулятивтік қызметі арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілетіні белгілі», -деп жазған болатын [3; 211].

Ал «мәдениет» ұғымына жеке анықтама беретін болсақ, қоғамда бар құбылыстар: дәстүр, өнер. Осы ұғымды Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаровтардың көзқарастарымен байланыстырсақ: «Мәдениет – қоғамдағы бар идеяларымен, өнермен, өмір сүру салтымен көрініс беретін өркениет пен мәдениетінің жемісі. Белгілі бір уақыт пен кеңістіктегі халықтың

салт-дәстүрі, өркениеті, жетістіктері. Белгілі бір адамдар тобының бір уақытта жасаған өнері, адамзат ойының жемісі» - деген болатын. [4;86].

Осы берілген анықтамалардың басты идеясы, тіл қарым-қатынас құралы, ойды жеткізу құралы. Тілдің басқа да қызметтері баршылық. Десек те, тілдің басты қызметі тілдік коммуникация. Мұндай қарым-қатынас түрлері ресми түрде қоғам қабылдаған заңдылық болып саналды.

Бұл туралы Э.Сепир: «Тіл өзімізге белгілі белгілі әрбір қоғамдағы таза күйіндегі коммуникативтік (қатысымдық) үдеріс» - деп өз ойын ұсынған болатын[5;74].

Соған орай, сөздер мен ұғымдардың жұмысына тікелей қатысы бар тіл мен мәдениеттің өзара байланысын бірге қоса алып қарастырылып жүрген жұмыстар баршылық. Сөздер мен ұғымдардың өзара тығыз қарым-қатынаста болатыны белгілі. Сондықтан да тіл-мәдениет айнасы болып саналады. Адам қоршаған ортасындағы шындықтың шарттарын жақсы түсінеді. Тұлғалардың қоғамдық санасы, менталитеті, өмір сүру салты, әдет-ғұрпы, дәстүрі, құндылықтары, әлемді сезінуі, түйсінуі қарым-қатынас әрекетінде көрініс береді. Мұндай көрініс беру заңдылығы тіл мен әлем кеңістігі, мәдениеттің тығыз байланыста болуының әсеріне болатынын байқаймыз. Өйткені тіл-мәдениеттің басты қоры. Мұндай көрініс беру құбылысы лексика, грамматика, идиоматика, мақал-мәтел, фольклор, көркем және ғылыми әдебиеттерде халықтың мәдени құндылықтарын сақталады.

Мәдениет саласының барлық түрі тіл арқылы баяндалатын болғандықтан, тіл оның басты бір ажырамас бөлігі. Тілдің басты миссиясы – ұжымның қоғамдық санасын, дәстүрін, мәдениетін сақтап, жеткізу арқылы этносты, ұлтты қалыптастыратын басты нысана.

Осы тұрғыдан орыс ғалымдары Г.А.Антипов, О.А.Донских: «Ұлттық мәдениет құрамдарының ішінде тіл бірінші орында тұрады. Себебі тіл қарым-қатынас құралы ретінде адамдарды жақындатады да, алшақтата да алады. Ал мәдениеттің ролі сөйлеуші тұлғаларды белгілі бір қоғамға белгі ретінде телу» - деп қарастырған болатын[6;25].

И.Ю.Марковина, Ю.А.Сорокиндер этностың негізгі ерекше белгісі – тіл қағидаттын ұсынады. Тіл қағидатының ішкі және сыртқы жағынан алып қарастыруға болатынын айтып өтті. Тілдің «ішкі» табиғаты этникалық интеграцияның негізгі факторы ретінде көрсетілген. Келесі, тілдің «сыртқы» табиғаты этностың басты бөлшектену белгісі деп анықтады. Тіл бөлшектену белгісінің қызметін диалектілік тұрғыдан қарастыра отырып, тіл – этностың жеке қалпын сақтау заңдылығын «өзім» және «өзгелер» деген тың пікірлерін ұсынған болатын [7;86].

Тіл - мәдениеттің құралы. Кез келген тұлғаның өзіндік сипаты тіл арқылы көрінеді. Тіл арқылы әлемді тануиды. Адамдардың менталитеті, өзара қарым-қатынасы тілді пайдалану мәдениеті арқылы қалыптасады. Тіл мен мәдениеттің өзара қарым-қатынасы күрделі әрі көп аспектілі болып келеді. Соған орай, соңғы жылдары тіл мен мәдениеттің тұлғалар арасындағы қарым-қатынасы үдерісіндегі өзара байланысына, ықпалына және қарым-қатынас проблемаларына арналған тың зерттеулердің түрлі бағытта болып жатқаны байқалады. Өйткені тіл қарым-қатынас құралы ретінде негізгі функционалдық қызметінің объектісі адам. Соған орай, тіл мен мәдениет саласын антропология тұрғысынан зерттеулер түрі бар. Антропология - адам туралы ғылым. Адам мәдениетінің қалыптасуы, даму тәрізді мәселелерімен мәдени антропология айналысады. Алайда адам туралы ғылымдарға гуманитарлық ғылымдар, жаратылыс ғылымдары, медицина, биологияға т.б. қатысы бар.Себебі, адамкүрделі, көпқырлы жаратылыс. Соған орай, соңғы жылдары тіл мәдениетін көпвекторлы (көпқырлы) құбылыс ретінде мәдениетті адам, тұлға объектісімен тығыз байланыста қарастыру тенденциясы жиі байқалады. Басқа сөзбен айтатын болсақ, адами фактор тұрғысынан зерттеу тенденциясының басымдығы байқалады. Адам туралы көптеген ғылымдар оның физикалық, биологиялық, психологиялық, философиялық, филологиялық ерекшеліктеріне, медицина және

экономика, социология бағытындағы қалыптасуы мен дамуы, тарихы, рухани тұрғысынан жан-жақты, әр қырынан зерттеліп жатқанын аңғарамыз. Осы айтылған пікірлердің нәтижесінде тіл мәдениетінің зерттелу нысаны адамтану мәселесіне тіреліп отырғаны сезіледі. Соған орай, алдымен тіл мәдениетін адамтану (антропологиялық) тұрғыдан зерттелу мәселесіне тоқталып өтелік.

Антропология - адам туралы барлық басқа ғылымдардан аспектілерді біріктіре отырып, адамның физикалық және мәдени дамуының жалпы процесін жан-жақты және жаһандық тұрғыдан зерттеуге талпынуымен ерекшеленеді. Соған орай, антропология саласы әртүрлі нәсілдерден құралған адамның биологиялық тегін және физикалық құрылысының эволюциясын зерттейтін физикалық антропология деп аталады. Мұндай зерттеу нысаны адам мәдениетінің қалыптасуы мен дамуын зерттейтін мәдени антропология деп бірнеше объектілерге бөлініп жүйеленеді. Жалпы мәдени антропология – өте кең ауқымды іргелі ғылым. Ол адамзаттың мәдени дамуының жалпы проблемелерін зерттейді. Онда өзге гуманитарлық ғалымдардың барлық білімі топтастырылған. Мәдени антропология – адамды адам ететін және оны өзге тіршілік иесінен бөліп тұратын мәдени тұрғыдан қалыптасуының бірыңғай процесін зерттейді.

Сонымен қатар, тіл мәдениетінің тағы бір зерттелген бағыты халықтың этникалық мәдениеті тұрғысынан зерттелу үрдісі. Себебі, әр этностың тіліндегі ұғымдар мен құбылыстар атауының өзіндік менталитеті бойынша түсініктері болады. Уақыт өткен сайын өмірде жаңадан құбылыстар туындайтыны белгілі. Ал енді, сөздер мен ұғымдардың жұмысына тікелей қатысы бар маңызды екі ұғым-тіл мен мәдениеттің өзара байланысын алып қарастыралық. Олардың өзара тығыз қарым-қатынаста екені ертеден-ақ белгілі. Тіл-мәдениет айнасы деп бекерден айтылмаған. Тіл арқылы адам айналасындағы шынайы өмірмен, оның шынайы шарттарын, өмір сүру салты, әлемді сезінуі және түйсінуі қамтылған. Сонымен қатар, қоғамдық санасы, менталитеті, дәстүр-салты, мораль, құндылықтар жүйесі тіл арқылы көрініс беріп, мәдениет өлшемінің табиғи деңгейі де белгілі болады. Мәдениет критерийлері лексика, грамматика, идиоматика, мақал-мәтел, фольклор, ауызша және жазбаша түрдегі көркем және ғылыми әдебиетте мәдени құндылықтарды сақтайды.

Сөйлеушінің тұлғалық сипаты тіл арқылы айқындалады. Тіл арқылы әлемді таниды. Менталитеті, қарым-қатынасы сол тілді пайдаланушы халықтың мәдениеті арқылы қалыптасады. Сондықтан да тіл «біздің өмір сүру салтымызды көрсететін, тәжірибелік дағдыларымыздың, идеяларымыздың әлеуметтік жинақтық қоры. Тіл мәдениеттен тыс өмір сүрмейді» [8; 169].

Қазақ тіл білімінің көрнекті лингвистері М.Серғалиев, Х.Нұрмақанов, М.Балақаев, Р.Сыздықовалар тіл мәдениетінің ғылыми-теориялық табиғатына, ішкі құбылысына, қызметіне қатысты мәселелерді көтерген болатын. Соңғы жылдары Н.Уәлиев, Ф.Оразбаевалар тілдің коммуникативтік аспектісіне едәуір көңіл бөлген болатын. Соның ішінде Н.Уәлиевтің тіл мәдениетінің коммуникативтік тұрғыдан қызмет ету бағыты бойынша жарыққа шыққан еңбегі тіл мәдениетінің жаңа қырынан ашылуына мүмкіндік берген болатын. Сонымен қатар, ғалым тіл мәдениетінің қарым-қатынас аспектісінде оның сапасына қатысты бағаларды талдау тұрғысынан анықтаған болатын. Яғни коммуникативтік процессте тіл мәдениетінің «бай-жұтан», «орынды-орынсыз», «дұрыс-бұрыс», «бедерлі-бедерсіз» деген қарамақарсы ұғымдарды салыстырған болатын. Мәтін құрамындағы сөз, сөйлем құрылымдарының жасалу фактілерін айқындай отырып, оның «дұрыс» және «дұрыс емес» фактілерін бөліп көрсету арқылы талдау үлгісінің негізін көрсеткен болатын. Десекте мұндай талдау үлгілері, яғни мәтін құрамындағы жекелеген сөйлем құрылымдары мәтіннің тұтастай алынған көлемінің коммуникативтік қызметінің бағасын толық аша алмайтын болды. Себебі сөз бен сөйлем құрылымының қарым-қатынастық (коммуникативтік) сапасы оның аяқталу

үрдісінің нәтижесіне байланысты болып келетіні жөнінде ғалым Р.Сыздық өзінің соңғы жылдары жарыққа шыққан «Тілдік норма және оның қалыптануы» атты еңбегінде тоқталып өтті[9; 180].

Филология ғылымдарының докторы Н.Уәлидің «Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері» ғылым жұмысында сөз мәдениетінің когнитивті және лингвомәдени аспектілері, лингвоэкологиялық аспектілері т.б. жөнінде тың пайымдаулары зерттеліп жарыққа шыққан болатын. Мұнда ғалым сөз мәдениетінің когнитивтік негіздері туралы ұғымдарды «білім» ұғымымен бірге «таным», «ақпарат», «сана», «ойлау» тәрізді ұғымдық категориялардың табиғи заңдылығын мәдени-тілдік тұрғыдан көрсеткен болатын.

Тіл мәдениетінің жаңа бағытта, жаңа қырынан зерттелуі туралы қазақ тілі білімінің белгілі ғалымдардың тұжырымдары негізінде көрсетуге тырыстық. Себебі тіл мәдениетінің жаңа, тың бағытта зерттелуі үрдісі тіл мәдениетіне қатысты тың мәселелерді анықтап, жаңа қырынан ашылуына ықпал етеді. Тіл мәдениетін адамтану (антропологиялық) тұрғыдан зерттелуі мәселесі оның физикалық, биологиялық, психологиялық, философиялық, филологиялық ерекшеліктеріне, медицина және экономика, социология бағытындағы зертеу жұмысының нәтижесі адамтану мәдениетін тіл арқылы зерделеуге болатынын аңғарамыз.

Тіл мәдениетінің этникалық мәдениеті коммуникативтік аспектісіне когнитивті және лингвомәдени аспектілері, лингвоэкологиялық аспектілерінің басты нысанасының формалары әдеби тіл білімінің жаңа бағытта дамуына мүмкіндік береді.

Себебі тіл мәдениетінің нормалық заңдылықтарынан басқа қазіргі заман кеңістігі мен уақытының талабына сай оның жаңа қырларынан ашу үрдісіне ден қойылғаны байқалады. Тіл мәдениетінің зерттеу нысандары тіл мен мәдениетті жеке дара бөліп қарастыру, олардың өзара байланысы, оның бірі-біріне ықпалы бағытында жүргізілген зерттеу жұмыстары қазақ тіл білімін жаңа көзқарастарда қалыптастыруда маңызды рөл атқарды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Арутюнова Н.Д., Степанов В.Г. Русский язык. - М., 1979. - 410 б.
2. Ахманов А.О. Словарь лингвистических терминов. - М., 1966.
3. Манкеева Ж. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. - Алматы, 1991. - 272 б.
4. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. - М., 1990.
5. Сепир Э. Коммуникация // Избранные труды по языкознанию и культурологии. М., 1993. - 211 б.
6. Антипов Г.А., Донских О.А. Культура речи. - М., 1986. - 89 с.
7. Марковина И.Ю., Сорокин Ю.А. Текст как явление культуры. - Новосибирск, 1989. - 75 б.
8. Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи // Избранные труды по языкознанию и культурологии. - С.185.
9. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. - Астана: Елорда, 2001. - 230 б.

ГРНТИ 14.35.09
УДК 378.02:37.016

Г. К. Рахимбаева,
А. К. Залетаева

«Қазақ тілі мен әдебиеті» сабақтарында Lesson Study әдісін қолданудың тиімділігі

Эффективность метода Lesson Study на уроках казахского языка и литературы

The effectiveness of the Lesson Study method in the lessons of the kazakh language and literature

Аннотация. Мақалада «Қазақ тілі мен әдебиеті» сабақтарында Lesson study әдісін қолданудың тиімділігі талданып, нақты мысалдар келтіріледі.

Түйінді сөздер: lesson study әдісі, сабақ, зерттеу, жоспарлау, бағалау, нәтиже, қорытындылар мен ұсыныстар.

Аннотация. В статье анализируется эффективность использования методики Lesson study на уроках казахского языка и литературы, приводятся конкретные примеры.

Ключевые слова: методика Lesson study, урок, исследование, результат, планирование, оценка, выводы и предложения.

Abstract. The article analyzes the effectiveness of using the Lesson Study methodology in the lessons of the Kazakh language and literature and provides specific examples.

Keywords: lesson study methodology, lesson, research, result, planning, evaluation, conclusions and suggestions.

«Мен қазақстандықтардың ешқашан бұлжымайтын ережені түсініп, байыбына барғанын қалаймын. Ол – ұлттық код. Ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды» деп атап көрсетеді елбасымыз Н.Назарбаев [1].

Расымен де бүгінгідей жаһандану заманында әр ұлт, әр ұрпақ, әсіресе, жас буын ұлттық мәдениетті біліп, оны игеріп, бойына сіңіріп, санасында сақтамаса, жер бетінде жеке ұлт болып қалудың өзі екіталай. Сол себепті «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс. Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана Н.Назарбаев [1].

Осындай ұлттық құндылықтардың «Қазақ әдебиеті» сабағында игерілетіні хақ. Үш тілді еркін меңгеруге ұмтылған жас ұрпақтың бойына, ең алдымен, ана тілімізді сіңіріп, осы тұрғыда рухани мәдениетімізді саналарында мәңгілікке қалыптастыруға ұмтылу – әр ұстаздың басты мақсаты болып табылады. Қазақ тілі мен әдебиеті бойынша оқушының бойында іргелі білімнің негізін қалыптастырғанда ғана ұлттық кодымызды жоғалтпасымыз анық. Өйткені «Құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді» Н.Назарбаев [1].

«Қазақ әдебиеті» пәнін оқыту барысында зерттеу сұрағына басты назар аударылады. Бұндай сұрақтар зерттеу тақырыбы үшін өте өзекті болып табылады. Белгілі бір зерттеу жұмысын жүргізу үшін зерттеу сұрағын қалыптастыру өте маңызды. Әріптестермен ақылдаса келе, бұл мәселенің тек төменгі сыныптарда ғана емес, жоғары буында да өзекті болатынына

көз жеткіздік. Нәтижесінде «Зерттеу сұрақтары пәнді оқытуға (көркем мәтінді оқуға) деген қызығушылықты қалай арттырады?» деген ойға қалдық. Оқушылар төменгі сыныптарда жоғары деңгейдегі сұрақтарды қою дағдыларын қалыптастырса, жоғары сыныптарда аталмыш дағдыларын дамыта түседі. Осы орайда оқушылардың жоғары дәрежедегі сұрақтарды құрастыра білуге деген икемділіктері пәнге, оның ішінде көркем шығарманы оқуға деген қызығушылықтарын арттыруына қаншалықты әсер ететіндігі туралы мәселені зерттеуді қолға алдық. Осылайша жоғарыда берілген зерттеу тақырыбы туындады.

Lesson Study жүргізу барысында P.Dadley және жапон ғалымы Тоший Чичибудің әдістемелерін негізге алдық. Lesson Study (Сабақты зерттеу) тәсілінің XIX ғасырдың 70-ші жылдарында Жапонияда негізі қаланғаны белгілі. Ол «Мұғалімдер тәжірибесі саласындағы білімді жетілдіруге бағытталған ынтымақтастық педагогикалық тәсіл. Негізгі пәндер бойынша білім деңгейін арттыру, сондай-ақ педагогикалық тәсілдерді жасау мақсатында Жапониямен қатар Сингапур, Гонконг, Қытай, АҚШ, Ұлыбритания, Швеция және Канадада ойдағыдай қолданылады»[2, 97 б.].

Lesson Study бойынша сабақтарда білім беріліп қана қоймай, ол білімнің шынайы өмірде қолданылу жағына және оқушылардың түрлі дағдыларының қалыптасуына басты назар аударылды. «Сабақты зерттеуге жоспарлау, оқыту, қадағалау, оқыту мен оқуды талдау, өз қорытындыларын тұжырымдап, құжаттауды бірлесіп жүзеге асыратын мұғалімдер тобы қатысады. Сабақты зерттеудің циклін өткізген мұғалімдер педагогикалық тәсілдерді түрлендіріп немесе жетілдіреді. Сабақты зерттеу, таныстырылым өткізу, баспада жариялау арқылы әріптестеріне таратады» [2, 97 б.].

Аталмыш пікірді ескере отырып, жоғарыда аталғандарды жүзеге асыру барысында Lesson Study бойынша сабақ жүргізгісі келетін ұстаздардың арасынан арнайы топ құрылды. Әр мұғалімге жеке-жеке жұмыстар бөлініп беріліп, құжат негізінде бекітілді. Сабақты жүргізу барысында **«Жоспарлау», «Сабақты жүргізу», «Оқушылардың іс-әрекеті», «Бағалау» «Сапаны бағалау», «Қорытынды мен ұсыныстарға»** басты назар аударылды. Бақылауға 7 А және 10 А сынып оқушылары алынды. Зерттеу нәтижесінде жоғары 10-сынып оқушылары жоғары деңгейдегі сұрақтарды құрастыра отырып, концепциялар мен ғаламдық мәнмәтін арқылы зерттеу идеясын жүзеге асыру керек болды. Әр сыныпта А, В, С деп бақыланатын оқушылар белгіленді. **А** – жоғары деңгей, **В** – орта деңгей, **С** – төмен деңгей. Әр сыныпта тоғыз сабақты жоспарлап, жүргіздік, «Оқушы үні» видеожазба түрінде алынды. Сабақ барысында **«Орын бойынша», «Топ бойынша», «Уақыт бойынша»** сияқты бақылау түрлері жүзеге асырылды. Мені, әсіресе, С деңгейдегі оқушы қатты алаңдатты, өйткені оған орыс тілінде сөйлеген әлдеқайда жеңіл. Көркем шығармаларды өте көп оқып, интеллектісі өте жоғары деңгейде болғанмен, қазақшаға тілі шорқақ, ойын жеткізуде қиналады әрі сөздік қоры аз. Аталмыш оқушыға бола дәл осы сыныпта Lesson Study бойынша сабақ жүргізуге бел байлаған едім. Әрине, бірден жетістікке қол жеткіздік деп айта алмаймын. Оның қандай оқушы екенін білу мақсатында психологпен пікір алмасу жүргізіліп, оқушылардың темпераменттеріне орай тапсырмалар ұйымдастырылды, әрине бұл өзіндік нәтижесін көрсетті. Психолог тарапынан сынып оқушыларынан анкета да алынды.

Lesson Study сабақ аптасына бір рет болғанда, тек бесінші сабақта ғана (яғни бір жарым ай) С деңгейдегі оқушы бұрынғыдан еркін сөйлеп, ойын тиянақты түрде жеткізетін болды. Топтағы мұғалімдердің бірігіп сабақ жоспарын құрып, оны кеңінен талқылау, түрлі стратегияларды және LS бойынша түрлі бақылау түрлерін қолдану және т.б.-лар жетістікке қол жеткізуге себепкер болды. Әсіресе **«Орын арқылы бақылау»** ерекше ықпал етті. С деңгейдегі оқушыны А деңгейдегі оқушымен жұптап, олардың бірге жұптық жұмысын жасауының көмегі зор болды, нәтижесінде ҚБЖ (қорытынды бақылау жұмысы) бойынша диалог эссе құрып, әдеби әңгіме құру барысында С деңгейдегі оқушы үлкен жетістіктерге қол жеткізіп, үздік баға

алды. Екеуі берілген тақырып аясында көптеген ғылыми-зерттеу еңбектерін қарастырды, қаламгердің шығармашылығымен таныстырып қана қоймай, талдау беріп, өзіндік пайым да жасай білді. Сонымен қатар *С деңгейдегі оқушы* жылдың басында эссе жазуды қиналатын, LS кезінде жоғары деңгейде сұрақтар құрастыру дағдысының артуы нәтижесінде зерттеу сабағының соңына таман жазған эсселері әлдеқайда тиянақты болып шықты. С деңгейдегі оқушы үшін бұл үлкен жетістік.

Жоғары деңгейде сұрақтар құрастыруда Блум таксономиясының *«Талдау», «Жинақтау», «Бағалау»* деңгейлерін негізге алдық. Тек бақылауға алған үш оқушы ғана емес, бүкіл сынып қызығушылықпен жұмыс істеп, мәтінді оқып, түрлі сұрақтар құрастырып, жауап беріп, қызу пікірталастар туындата білді. Мысалы, «Абайтану» юнитін оқу барысында

Абайдың «Сабырсыз, арсыз, еріншек» өлеңі бойынша талдау кезінде Блум таксономиясы бойынша сұрақтармен жұмыс істеу жоспарланды. Жоспарлау кезінде әдеттегідей барлық деңгейді бірден алып, қарастыру ұсынылды. Алайда Ұлы ұстаз Қанипа Бітібаева Омарғалиқызының «Бір сабақты бір деңгейдің ғана алынғаны дұрыс» деген пікірі негізге алынып, ұстаздар қауымымен ақылдаса келіп, «Талдау» (анализ) деңгейіндегі сұрақтармен жұмыс істеуге тоқталдық. Аталмыш өлеңді талдау үшін сынып екі топқа бөліне отырып, Блум таксономиясының «Талдау (Анализ)» деңгейі бойынша сұрақтар құрастырып, бір-біріне қойып, жауап алып, қызу пікір алмасып, талқылады. Бір топтың: «Абай көтерген қасиеттердің пайда болуына НЕ әсер етеді?» деп құрастырған сұрағына қарсы топтағы оқушылар ішкі/сыртқы факторлар әсер ететіндігін дәлелдеп берді. Құрастырылған сұрақтардың ішінде *«Егер адамның бойында осындай қасиеттер болмаса, не болар еді?»* деген сұрақ болды. Осы сұраққа жауап берген *В деңгейдегі оқушының* жауабы: «Адамзаттың дамуы үшін осындай қасиеттердің, яғни сабырсыздықтың, еріншектіктің болғаны да дұрыс. Өйткені қоғам мінсіз болып кетсе, күресетін ештеңе қалмайды, даму тоқтайды. Яғни, прогресс болуы үшін Абай айтып өткен қасиеттер қажет. Мысалы, мен өзімнің бойымдағы осындай кейбір жағымсыз қасиеттерді жою үшін ізденіп, психологиялық әдебиеттерді оқып жүрмін» деп жауап беруі сыныптастарына ой салды. Өйткені іздену, өзін-өзі дамыту – кез келген адамның қолынан келе бермейді. Келесі *«Осы қасиеттердің салдары неге соқтырады?»* деген сұраққа *С деңгейдегі оқушы:* «*Экономикалық тұрақсыздыққа, адамның ішкі тартысына және рухани құлдырауына әкеліп соғады*» деп бұлтартпастай жауап берді. Аталмыш сұрақтағы ішкі тартыс мәселесі бойынша оқушылар арасында қызу пікір алмасу туындады. С деңгейдегі оқушы өз ойын төмендегіше өрбітті: «Адам адал еңбек еткісі келгенмен, басқа біреудің арсыздығы оның жолын байлайды. Сондықтан ол да келесі жолы өзі қаламаса да Абайдың сөзімен айтсақ, арсыздыққа жол береді, яғни біреудің еңбегін пайдалану, оның жолын кесу сияқты келеңсіз жағдайларға ұрынады, бірақ өз әділетсіздігін біліп, сезіп, іштей бұлқынғанмен, басқа істер амалы жоқ. Міне, осыдан келіп оның бойында ішкі тартыс туындайды. Ал ол біртіндеп рухани құлдырауға әкелуі мүмкін». Сол сияқты оқушылардың келесі бір жауабы да ойға жетеледі. *«Егер, автор болсаң, осы өлеңді басқаша қалай атар едің?»* деген сұраққа *А деңгейдегі оқушының* «Қатерлі ісік» деп атар едім деген жауабы бәрімізді елең еткізді. Ол өз ойын төмендегідей өрбітті: «Қоғам – ол да бір организм. Организмдегі түрлі кесірлі аурулардың алдын алмаса, ол қатерлі ісікке айналуы мүмкін. Абай өлеңінде қозғалған мәселелердің барлығы қатерлі ісік сияқты. Абай айтқан сабырсыздық, арсыздық, еріншектік бүгінгі заманның да қатерлі аурулары боп табылады. Бірақ басқаша сипат алған. Қазіргі балалардың гаджеттің құлағында ойнауы жақсы да шығар, бірақ оның екінші жағы бар, олар уақыттарын тиімді пайдаланбай, ғаламтордың құрсауында отырып, бүгін істеуге болатын шаруаны ертеңге қалдырып, еріншектікке бой алдырады. Ал ол әдетке айналса, бұл қоғам қасіреті болмақ. Міне, Абай осы өлеңі арқылы-ақ бүгінгі заманның да өзекті мәселесін көтеріп отыр». Бұндай жауаптар оқушылардың тек жоғары деңгейдегі сұрақтарды құрастырап қана қоймай, сыни ойлау деңгейлерінің де

артқандығының куәсі болмақ. Оқушылар дәстүрлі ойлаудың шеңберінен шығып, *сыни және креативті түрде ойлай* отырып, айрықша идеялар туындатып, проблемалық жағдаяттар тудыра отырып, оны шеше білу қабілеттерін де арттыра білді.

Оқушылардың өлеңге өткен ғасыр тұрғысынан ғана қарамай, бүгінгі таңмен тығыз байланыстырып, жоғары деңгейдегі сұрақтарды құрастырып, оған ересек адамдардай салмақты түрде ерекше жауап берулері барлығымызды қуантты. Әсіресе, **С деңгейдегі оқушы** алдына жан салмай, ерекше құлшыныспен жауап беріп, зор жауапкершілік танытып, юнит көлемінде жинақтаған білім дәрежесін «Талдау» кезінде көрсете алды. Оқу жылының басында өз ойын айтуға қиналатын оқушының еркін сөйлеп, өз ойын нақты дәлелдеп беруі – LS бойынша сабақтардың үздік нәтижесі деуге болады. Жалпы, сыныптағы қай оқушы болсыносы іспеттес талдауға дағдылана білді. Қанипа Омарғалиқызының «Блум таксономиясының деңгейлерін әр сабақта жеке-жеке алып алып қарастыру керек» деген ойының сырын LS бойынша сабақ жүргізу барысында кеңінен түсіндім. Оны осылайша қолдануымыз оқушылардың туындыны түсініп қана қоймай, терең талдау жасай білуіне де негіз болды. Lesson Study барысында оқушылар жоғары дәрежеде сұрақтар құрастыру нәтижесінде сыни тұрғыда ойланып, тақырыпты негізгі және пәндік концепциялармен, ғаламдық мәнмәтінмен, зерттеу идеясымен байланыстырды және оған жауап беру барысында да ой ұшқырлығын танытты. Жоғары деңгейде сұрақтар құрастыру барысында Блум таксономиясының «Талдау», «Жинақтау», «Бағалау» деңгейіндегі сұрақтар және ұлы ұстаз Қанипа Омарғалиқызының әдістемесі негізге алынуы оқушылардың көркем шығарманың шынайы өмірмен байланысын анықтауға және аражігін ажырата отырып, толыққанды талдау жасай алуына түрткі болды. «Қазақ тілі мен әдебиеті» сабағында оқушылардың жоғары деңгейде сұрақтар құрастыру деңгейін жетілдіру арқылы көркем шығарманы оқуға деген қызығушылығын арттырып, мәтінге толыққанды талдау жасай отырып, пәнге деген қызығушылығын арттыруға болатына көз жеткіздім. А,В,С бақыланатын оқушылар да өзіндік нәтижелерге қол жеткізді, ең үлкен көрсеткіш осы болды. Lesson Study аясында өз болжамдарымыз бен идеяларымызға қол жеткізу мүмкіндігіне ие болдық. Сонымен қатар мқғалімдер арасында кең көлемдегі диалог орын алды, мектептегі кәсіби даму мәдениетіне үлес қосылды және ұстаздар оқушылардың қажеттіліктеріне назар аударып білді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. - URL: <http://www.akorda.kz/>
2. Мұғалімге арналған оқулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері». ДББҰ «Педагогикалық шеберлік орталығы. – 2016. - 201 б.

ГРНТИ 16.21.33
УДК 539.42

А.Ж. Жалмурзина

Мемлекеттік, ұлттық патриотизмнің фольклордегі көрінісі

Аннотация. Мақалада қазақ фольклорындағы патриотизм мәселелерінің тәуелсіз Қазақстанда өзінің көкейкестілігін жоймағандығы туралы баяндалған. Жұмыста қазақ патриотизмінің ең биік шыны фольклордың тағы бір жанры – мақал-мәтелдерден өзінің шешімін табатыны өте дұрыс сипатталған. Жалпы алып қарағанда фольклордың патриоттық өсиет-өнегелерін, батырлық эпостарымыздың ерлік пен жанкешті әрекеттерді баяндайтын

мақал-мәтелдеріміздің ұлттық рухты асқақтататын формулалық мәнін халқымыздың санасына сіңіру, жан-жақты насихаттау бүгінгі күн мұраты, мемлекет алдында тұрған ең маңызды мәселелердің бірі.

Түйінді сөздер: фольклор, патриотизм, формация, Күлтегін.

Аннотация. В статье приводятся положения о том, что проблема патриотизма в казахском фольклоре не потеряла своей актуальности и в современном Казахстане. Описаны примеры того, как казахский патриотизм находит воплощение в вершине фольклорного искусства – пословицах и поговорках. В целом, внедрение патриотических концепций фольклора, в частности, героических эпосов, воспевающих мужество и доблесть, пословиц – этих своеобразных формул, поднимающих национальный дух, в сознание народа является одной из наиболее важных проблем, стоящих сегодня перед государством.

Ключевые слова: фольклор, патриотизм, формация, Күлтегін.

Abstract. The article outlines the problem of patriotism in Kazakh folklore in Kazakhstan, which does not eliminate its relevance. One more genre of Kazakh folklore, one of the most prominent Kazakh folklore patriotism, is a very good idea that the proverb finds its solution. Generally speaking, folklore patriotic traditions, heroic epic poems, heroic and sincere expressions of our heroic epic poems are the most important issues facing the state today - absorbing the formulative essence of our proverbs.

Keywords: folklore, patriotism, formation, Kultegin.

Қазақстан Республикасының Конституциясының бірінші бабының екінші тармағында республика қызметінің түбегейлі принциптерінің біріне қазақстандық патриотизмді жатқызылады [1, 3 б.]. Бұл қағида бүкіл Қазақстан Республикасының азаматтарын өз отанын сүйуге, оған жан - тәнімен беріліп, оның игілігіне қызмет етуге шақырады. Былайша айтқанда конституциялық талап республиканың қауіпсіздігі мен оның тәуелсіздігін нығайту әрбір азаматтың патриоттық сезімдерін күшейтумен тығыз байланыстырылады. Себебі, көрнекті ғалым Сәкен Өзбекұлы айтқандай: «...тарихтан сабақ алмай оның бай тәжірибесін үйренбей, көкейге түймей нағыз патриоттарды тәрбиелеу мүмкін емес. Тәрбиенің басы - тарих, сол арқылы патриотизмді күшейту қажет. Патриотизмі жоқ халықтың ұлт қауіпсіздігі өте осал, әлсіз » [2, 8 бет.]. Осыған байланысты әр халықтың тарихи дамуы өзіне тән мәдени, саяси, құқықтық, этикалық құндылықтарды қалыптастырады. Сол арқылы кез келген ұлт өзінің сапалы қасиеттерін, мінез - құлықтары мен моральдық ерекшеліктерін дараландырады, ұлттық символдық көріністерін, мәнін, мазмұнын, формалық ұғымға айналдырады. Себебі, патриотизмнің «қарапайым байқаушыға аңғарылмайтын ішкі қозғалысы мәні, сипаты ашылады, нысан мәнге сәйкестендіріледі. Форма мәнді, мән формалы» [3, 9 бет.]. Осы тұрғыдан алып қарағанда патриотизмнің мәнін түсініп, оны формаға айландыру үшін бізге тарихи сананы қалыптастыру ауадай қажет. Бұл мақсатқа жетуде қазақ фольклорының рөлі өлшеусіз деп ауыз толтырып айтуға болады.

Белгілі қайраткер А.Асқаров осы мәселелерді ескеріп былай деп атап көрсетті: «Дүниеден өткендерге бедел - абыройдың керегі жоқ, бірақ олардың істері мен ардақты есімдері бүгінгі ұрпаққа керек қой. Патриотизмнің ұлттар тарихында қалыптасатынын ұмытпау керек. Егер ұлт, өзінің болашағына қам жемесе, онда өзінің бүгінгі ұрпағының камын ойлаған жөн. Жұрт кейде мұны да ұмытып кетеді» [4].

Дүниежүзілік өркениет әр халықтардың тек өзіне тән символдық, мазмұндық көріністерімен ерекшеленетін қасиеттерін айшықтады. Патриотизм әр ұлттың ауыз әдебиетінен заңнама жүйелерінен, идеологиядан, психологиядан және азаматтарының қимыл әрекеттерінен

анық байқалады. Мысалы, белгілі этнограф Ю.В.Бромлей осы мәселелер туралы өз еңбектерінде былай деп атап көрсетеді: «Одну из сторон национальных явлений составляют этнические свойства. Под последними подразумеваются национально -специфическое, проявляющееся прежде всего в повседневной культуре в обычаях, нормах поведения а также особенностях психического склада, в частности в ценностных ориентациях» [5, 56 б.]. Былайша айтқанда, ұлттардың этикалық ерекшеліктері, соған байланысты қалыптасқан фольклор, әдет-ғұрып, дәстүр, патриоттық сана, тәсіл, өсиет сияқты ұғымдар таптық сипаттан ада, мәңгілік сипат, қасиеттерге ие. Ғылыми мағынада аталмыш көріністер Американың социологы Т.Парсонстың тұжырымдары бойынша «этикалық топтар десоциализацияланған» [6, 37-38 б.]. Осыған байланысты әр халықтың тарихи дәстүрі, даму эволюциясы өзіне тән патриотизммен ұлттық сипаттарын қалыптастырады.

Адамдардың мақтаныш патриоттық сезімдерінің пайда болуы адамзат тарихының терең қойнауына кетеді, тамырларын тереңнен тартады. Бізге жеткен фольклор, эпос, аңыз, ертегілерден ата бабаларымыздың сезімдері мен істерін көз алдымызға елестетуге болады. Мысалы, дүниежүзілік маңызы бар «Игорь жорығы туралы сөз», «Жолбарыс терісін жамылған витязь», «Давид Сасунский», «Калевалла», «Лэйлэ - Мэжнүн», «Фархад және Шырын», «Шахнаме», «Көреғұлы», «Манас», «Алпамыс», «Қобыланды», «Рүстем - Дастан», және т.б. көптеген эпикалық шығармалар осы күнге дейін әр халықтардың ұлттық мақтаныштары, патриотизм рухын себетін және қалыптастыратын бай мұралар болып саналатыны даусыз.

Не себептен патриотизм және ұлттың мақтанышы ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, санаға сіңген, тұрақты сезімге айналды? Себебі, оның кейбір сипаттары жалпы адамзаттық мағынаға ұласты ортақ құндылықтарға негізделді. Ондай сипаттарға отанды сүю, тілге құрмет көрсету, әдет ғұрыптарға құрметпен қарау және т.б. ерекшеліктер жатады. Патриотизм мен ұлттық мақтаныш қоғамдық-экономикалық формациялардың ауысуына байланысты өзгерістерге де ұшырауы мүмкін, бірақ олардың бәрін бір құрылысқа жатқызуға болмайды.

Сондықтан өзінің мәні жағынан патриотизм және ұлттық мақтаныш көп жағдайда нормативтік, реттеуші және баға беру қызметтерін да толығымен атқарады. Бұл сезімдер адамдардың мінез - құлқын айқындайды, онда адамдардың әрекеттері мен тілектері қалыптасқан. Осыдан патриотизм мен ұлттық мақтаныштың қоғамның жалпы прогрессивтік бағытта дамуында белсенді рөлі анық байқалады.

Патриотизм мен ұлттық мақтаныш-ұлттық сезімнің прогрессивтік сипаты. Ол әрқашан ұлттың тарихи дәстүрімен, фольклорымен тікелей байланысты. Сондықтан фольклорды терең зерттеу, оны санаға сіңіру арқылы ұлттың, әсіресе мемлекет қызметкерлерінің патриотизмін арттыру бүгінгі күн тәртібінде тұрған ең көкейкесті мәселелердің бірі. 1999 жылы шілденің 23 - ші жұлдызында қабылданған Қазақстан Республикасының "Мемлекеттік қызмет туралы заңында мемлекеттік қызметтің қағидаларының ішінде Қазақстандық патриотизмге негізделетіні айқын көрсетілген [7, 39 б.].

Қазақ фольклоры көптеген құрамдас бөліктерден тұрады, тамырын ғасырлардың терең қойнауына тартады және патриоттық рухпен сезімдерге өте бай. Отанды сүю, оған қызмет ету, ел намысын қорғап, асқақтату, қоғам мүддесін жеке қара басынан жоғары қою, жеріне, ұлтына жан-тәнімен берілу арқылы оның ұлттық қауіпсіздігін қорғау фольклордың барлық жанрларынан айқын көрініс берді. Фольклор патриотизмнің нағыз қайнар көзі, саяси, құқықтық, этникалық тәрбиенің нағыз іргетасы.

Қазақ фольклорының құрамдас бөлігі болып саналатын қазақ эпостарында патриотизм асқан салтанат және санаға қайсарлық пен батырлық, мемлекеттің территориялық тұтастығымен ұлттың бостандығын қорғау идеясы үлкен мәселе ретінде баяндалады, оның бастауы, қайнар көзі түрік қағанаты заманынан қалған "Күлтегін" ескерткішінен тамыр тартады [8, 18 б.]. Осыдан бір мың жылдардан асқан уақытта жазылғанына қарамастан оның

Қазіргі Қазақстанда соңғы ресми мәліметтерге қарағанда жүз мыңнан астам қытай диаспорасы бар. Егер қытай жылына бір - ақ туысын өзіне амал - айла тауып Қазақстан жерінде қалдыратын болса, енді 2030 жылға дейін не боларын айтпай - ақ білуге болады...

Осыдан 1300 жыл бұрын асқан көрегенділік болжаммен жазылған Күлтегін ескерткіші, қазақ халқын Қытай экспансиясынан сақтандырғандай. Кезінде Наполеон: "Қытай ұйықтап жатыр. Ол ояғанда, қайғы сонда болады" - деген еді. Қолбасшының сөзінің растығы халықаралық аренада өзінің көргендігімен дәлелденуде.

Ұлы қолбасшыларымыз Әбілқайыр, Тәуке мен Абылай хандар кезінде даналық ой - парасат көрсетіп, аждаһадан қашқақтап, Ресейге бет бұрулары Күлтегін ескерткішіндегі өсиетті жаттап өскендей болып сезінеді" [10, 17-18 б.].

Қазақ фольклорындағы патриотизм мәселелері әйгілі батырлар жырларынан да асқан шеберлікпен, ұлтының рухын, намысын көтеретін деңгейде баяндалады. Ауыз әдебитінің бұл саласын мұқият зерделеп қарасақ, оның мазмұнынан тұнып тұрған патриотизм идеяларын аңғарамыз. Батырлар жырында патриотизм әрқашан да батырдың жанкешті, ерлік істерімен тікелей байланысты. Елінің тәуелсіздігі мен бостандығы үшін сыртқы жауға қарсы жан аямай соғысу, түн ұйқысын төрт бөлу, ат үстінде күнелту - патриотизмнің нағыз айғағы. Осыған байланысты қазақ халқының ауыз әдебиетіндегі батырлық эпостарында көшпелі қоғамның ішкі қайшылықтары мен шиеленістері барлық қырынан, ашық мағынада баяндалмайды. Бұл көріністер көп жағдайда эпос мазмұнында елеусіз қалған деуге әбден болады. Осы мәселе туралы эпостың теориясын зерттеуші, белгілі филолог - ғалым Шәкір Ыбраев мынандай қорытынды жасайды: «...эпостарда... көшпелі қоғамның қайшылықтары, әлеуметтік теңсіздік жан-жақты ашылып көрсетілмейді. Жалпы бұл батырлық жырлардың жүгі емес. Сыртқы жауға қарсы күресті асқақ жырлап отырғанда ішінен іріп-шіріп жатқан ел мәселесіне, түрлі әлеуметтік топтар мен таптар тартысына араласып, сырттағыдан іштей қайшылығы көбейген қоғамды батырдың қызғыштай қорып жанқиярлық ерлік жасауы жыр табиғатына үйлесімсіз болар еді. Эпос идеясы бір бағытқа, бір мақсатқа бағытталған. Ол идея әмбеге (хан, бай, кедей, құл, шешен, батыр, бек, кәрі, жас, т.б.) бірдей көшпелі дәуірді, көшіп - қонып жүрген елді, оның жері мен суын, қалыпты тіршілігін, дінін, тілін, әдет - ғұрыпын, шаруашылығын, түсінік көзқарасы мүлде бөлек жаудан қорғау болып шығады» [11, 197 б.].

Ел басына күн туған шақтарда қазақ эпостарындағы патриотизм идеясы батырлардың қимыл - әрекеттерінен, жаумен айқасуынан және соның нәтижесінде батырлық істерінен анық көрініс табады. Елдің, халқының тыныштығын, бостандығы мен тәуелсіздігін қорғау патриотизмнің нағыз лейтмотиві. Мысалы, "Ер Тарғын" эпосында Тарғынның патриотизмі былай суреттеледі:

Кеудеден жаны кетпесе,
Әл, қуаты бітпесе,
Тарғын намыс берер ме?

.....

Қабағы тастай түйіліп
Аллалап Тарғын шабады.

.....

Бөріктіре қырады
Талай калмақ құлады.

.....

Қысылдау, батыр қысылды,
Қысылмай батыр не қылсын,
Сауытын канға малшыды?

.....

Қыялай тартып қылышты,
Жалғыз жаумен ұрысты.

.....
Ердің жаудан қашуы
Шариғатта дұрыс па?

.....
Көп қалмақтың басына,
Атпайтуғын түн болды,
Ер жігітке сын болды.
Қорамсақтан суырды
Қуалай тартып садақты - ай. .
Келген қалмақ көп еді.
Көп те болса қалмақтан,
Алты күн айғай салғанда,
Азғантай қалды адақтай.

.....
Санын садақ үзген көп қалмақ
Сынған санын сүйретіп,
Тарғынның қуысын көрген соң
Қашты сайға сылтықтай [12, 42, 43, 44 б.].

Қазақ эпосындағы "Қамбар батыр" жырында да патриотизм мәселесі кең көлемде, терең мағынамен баяндалған. Қамбардың елін жерін сүйеде, оған жан - тәнімен берілуі оның өзі кедей бола тұра, елін асырауы, адамдарға тамақ тауып беруі, сол жолда барлық қиындықтарды жеңе білуі.

Алпыс үйлі Арғынның,
Тоқсан үйлі Тобырдың
Ашыққанын тойғызды.
Батыр туған Қамбардың

Тимеді жоққа зиянды - деп баяндалады "Қамбар батыр" эпосында. Ал ұрыстағы батырлық патриотизм Қамбарды нағыз ел батыры, намыс үшін жанын қыюға дайын екенін үлкен теңеулермен суреттеледі. Оның патриотизмі халық рухынан қуат алады, ел намысын қорғауға бағытталған.

Жалпы алып қарағанда "Қамбар" жырында да, "Алпамыс" пен "Қобыланды" жырларындағыдай, қазақ халқының монғол және жоңғар басқыншыларына қарсы күрес жүргізген дәуірді суреттеуі батырлық жырдың (эпостың) жанрлық ерекшелігін көрсетеді», - деп атап көрсетеді қазақ фольклорының тарихын зерттеуші - ғалым Н.С.Смирнова [12, 92 б.].

Сонымен қатар, қазақ эпостарындағы патриотизм мәселесі тарихи жалғастық арқылы хандық дәуірде де кең көлемде дамығанын аңғартады. Бұл кезеңдегі ауыз әдебиетінде көтерілген патриотизм мәселелері қазақ эпосының батырлар жырындағы жиындық образ арқылы абстракциялық теңеумен бір адамның басына батырлық қасиеттер мен ұлтжандылықты жиып беру арқылы емес, керісінше тарихта нақтылы ғұмыр кешкен данағой хандар мен батырлардың қимыл - әрекеттері арқылы анық байқалады. Бұл кезеңдегі фольклорда патриотизм нақтыланған, авторлары белгілі. Хандық дәуірдегі патриотизмнің шыңы деп Ақтамбердінің (1675 - 1768) жырауларын айтуға болады. Оның "азғантай қазынасының өзі афоризмдерге толы өлең - толғаулары батылдыққа ізгілікке, патриоттық, күй - сезімдерге толы" [13, 211 б.] Атап айтқанда Ақтамбердінің "Күмбір - күмбір кісінетіп" деген жырында шапқан жауға өліспей беріспеу, елін жерін қорғау да қазақ халқының патриотизмге шақыру арқылы

басқыншыларды жою мақсатын көздейді. Соның нәтижесінде Ақтамбердінің патриотизмі ел ұранына айналады. Ол былай деп тебіренеді:

Күмбір - күмбір кісінетіп,
Күренді мінер ме екенбіз,
Күдерінен бау тағып,
Ақ кіреуке киер ме екенбіз!
Жағасы алтын, жеңі жез,
Шығаршығы торғай көз,
Сауыт киер ме екенбіз!
Ор қояндай жүгінтіп,
Жолбарыстай шұбарды
Таңдап мінер ме екенбіз!
Сол шұбарға мінген соң,
Қоныраулы найза қолға алып,
Қоңыр салқын төске алып,
Қол төңкерер ме екенбіз!
Жалаулы найза жанға алып,
Жау қашырар ма екенбіз! [13, 73 б.].

Тағы бір өлеңінде патриотизм рухы қимыл - әрекет, өзінің өнегелік істері арқылы айқын көрінісін береді:

Жауға шаптым ту байлап,
Шепті бұздым айғайлап,
Дұшпаннан керген қорлықтан
Жалынды жүрек қан қайнап,
Ел жұртты қорғайлап,
Өлімге жүрміз бас байлап [13, 69 б.].

Қорыта айтқанда қазақ фольклорындағы патриотизм мәселелері тәуелсіз Қазақстанда өзінің көкейкестілігін жоймақ емес. Керісінше, батырлар жырындағы ұлтжандылық, ерлік пен қайсарлық ұлт намысын асқақтатады, халықты патриотизм рухында тәрбиелеуге рухани дем береді. Себебі, Қ.Жұмалиев пен М.Габдуллиннің пікірінше: "Халық сол жырлар арқылы өткен дәуірлердегі ер ұлдардың батырлықтарына сүйенеді: Олардың ерлік, патриоттық салт-дәстүрлерін жастарына үлгі, жауына айбар етеді. Біз өмірге бүгін ғана келеміз жоқ, елдік қалпымыз, ерлік салтымыз бар елміз, сол елдік үшін қырқысқан тарихи күрестердің айнасы – осы жырларымыз дегендей болады [14, 22 б.].

Қазақ патриотизмінің ең биік шыны фольклордың тағы бір жанры - мақал - мәтелдерден өзінің шешімін тапқанын айтып кеткен жоқ. Мақал - мәтелдер қазақ халқының тұрмыс салтына, географиялық жағдайлары мен этникалық ерекшеліктеріне сай қалыптасқан қағида, талап және сөз өнерінің көркемдік мазмұнын, мәнін байытатын, нәрін арттыратын әлеуметтік саяси - құқықтық даму тәжірибесінің математикалық формуласы. Коммунистік - тоталитарлық жүйе тіпті мақал- мәтелдерді толыққанды зерттеуге бар идеологиялық мүмкіндіктерді пайдаланып, қолдан келген кедергілерді жасап бақты. Белгілі фольклор зерттеуші Ш.Ыбраев осы мәселе туралы былай деп атап көрсетті: "Кезінде саясатқа жалтақтап жүріп, "Батырлар жыры», "Мақал - мәтелдер", "Тұрмыс - салт жырлары," "Ертегілер" деп алты жеті жанрды ғана айттық. "Құдай - ау, бұл қайдан шыққан?" деп қарасақ, орыс фольклоры оқулықтарында солар ғана бар екен. Соларды үлгіге алған түріміз екен. Ал олай істемей, "жоқ, бізде бұлардан да басқа діни дастандар бар, ғашықтық жырлар бар, шешендік сөздер бар, анау бар, мынау бар" дейін десек, саясаттан қорықтық па, әлде сол кездегі дәрежеміз сондай болды ма, әйтеуір бұғып қалдық. Ал

енді қазір егеменді елміз. Тарихымызды, мәдениетімізді қалай зерделеуді ешкімнен сұрамайтын кезде неге бұлай тартыншақтап отырғанымыз түсініксіз...

Біздің ата - бабаларымыз өзінің барлық рухани арман - мүддесін, ойлаған ойын, тіпті дәрігерлік ісіне дейін ауыз әдебиетінің ішінде қалдырған. Мұның алты-жеті емес, жүздеген жанрлары бар" [15]. Осы тұрғыдан алып қарағанда қазақтың мақал - мәтелдерінің де бай рухани, патриоттық қазыналары, құқықтық тәрбиелік мәні әлі толық мағынада және терең деңгейде зерттелген емес. Мақал-мәтел туралы "Қазақстан" энциклопедиясында мынадай теориялық тұжырым берілген: "Мақал - мәтел - нақыл сөз. Ол өмірдегі түрлі құбылысты жинақтап, түйіп, ықшамдап беріп, бір, не екі тармақтан тұратын, алдыңғы жолдарында пайымдап соңғы жолдарында қорытылған ой айтатын халықтық бейнелі поэтикалық жанрдың бір түрі, ғасырлардан екшеліп жеткен терең мазмұнды, тақырып аясы кең сөз мәйегі... Мәтел - өзінің негізгі түйіндеуін кесіп айтпайтын, бір - бірімен кереғар тендестіруі жоқ, қорытындысы тұспалы, қысқа да нұсқа нақыл сөз. Мақалға өте жақын. Мәтел сыңар тармақ болып келеді. Сөз үстемелене келіп, мақалға айналады. Мыс, "Қанбақтан қашсаң - дөңбекке - мәтел. "Қанбақтан қашсаң, дөңбекке жолығасың" - мақал. Мәтел тура, ауыспалы, астарлы мағынада колданылады. Мәтел адамның айтқан пікіріне ой қосады, сезімін әсерлі де айшықты жеткізеді" [16, 326 б.].

Талдау жасап қарасақ, мақал - мәтелдер өмірдің барлық саласын қамтиды, мыңжылдық даму тәжірибесінің жемісі: атап айтсақ мақал - мәтелдер имандылық, адамгершілік, үлкенді сыйлау, моралдық сияқты жалпы адамзат қалыптастырған құндылықтарды насихаттап ғана қоймай сонымен қатар, оларды өмірдің тыныс - тіршілігінің қажеттілігіне, қағидаларына айналдырады. Осы тұрғыдан алып қарағанда мақал-мәтелдің патриотизмді қалыптастырудағы рөлі өлшеусіз, терең философиялық мәні бар. Тарих ғылымдарының докторы, профессор С.Дорженов мақал - мәтелдердің патриоттық тәрбие берудегі рөлі туралы мынандай ой - пікір білдіреді: "Ал енді патриоттық тәрбиеге келейік. Сірә мұның өзі алаш арасында тәрбиенің тәрбиесі болғанға ұқсайды. Себебі қазақ жері қашан да көршілес елдерді қызықтырған ғой. Сондықтан олар біздің байтағымызды жаулап алу пиғылынан ешқашан арыла алмаған. Мұндай жағдайда қолына қару ұстауға жарайтын азамат атаулының бір ғана мақсаты - елін, жерін қорғау болғандығы тағыда шындық.

Қазақ қазақ болғалы өзінің ата - бабасының жерін сырт жаудан қорғау, жәй ғана қорғау емес, оған жанын пида ету нағыз ақ өлімнен мықты ерлік болғанын кім жоққа шығара алады?! Бүкіл қазақ еліне әйгілі батырлардың ғана тізімін келтіріп, қысқаша өмірбаянын жазсақ, том-том кітап болары сөзсіз. Ал енді ру көлеміндегі, белгілі бір аймақтан асып аты таралмаған батырлардың тізімін, сірә, ешкім ешуақытта жасай алмас. Сондықтан болар, халқымыз ел - жұртын сүюді: "Отан үшін күрес - ерге тиген үлес," "Ерінен айрылған көмгенше жылайды, елінен айрылған өлгенше жылайды", "Отанға опасыздық еткенің, өз түбіне өзің жеткенің" дегендей мақал - мәтелдер арқылы баулиды.

Абзалы, "Қазақтың патриоттық тәрбиесі" деген арнайы тақырыпқа диссертациялар, кітаптар жазылса, көптік етпес еді. Өйткені батырлық халқымыздың ұғымы да патриоттықпен синонимдес. Бұған: "Батырдың атын жау шығарады, шешеннің атын дау шығарады", "Ер жігіт өзі үшін туады, ел үшін өледі", "Қорқақтың қатыны болғанша, батырдың жесірі бол" деген халық даналығы айқын мысал бола алады" [17, 34 б.].

Шын мәнінде көрегендік, бағалауға тұрарлық дұрыс тұжырым. Қазақтың мақал - мәтелдерінің философиялық мәні кеңес дәуірі кезеңінде евроцентристік өлшем, ұғым негізінде бағаланды, соның нәтижесінде көптеген терең мағыналы ой - пікір, өсиеттерді білдіретін қанатты сөздеріміз К.Маркстың, В.И.Лениннің, И.В.Сталиннің "мәңгі жасайтын ілімдерінің" жанында "керексіз", "ескінің қалдығы", "патриархалдық - феодалдық" сипатқа ие болды. Соның әсерінен бүкіл қазақ философиясы, саяси-құқықтық ой - пікір евроцентризм ауыруына шалдықты. Патриотизмді бағалауда социалистік интернационализм қағидасы ғана ақиқат

болып санаға егілді. Қазіргі плюралистік, тарихи - генетикалық әдістемелер негізінде мақал - мәтелдерді танып, оны өмірдің әлеуметтік тәжірибесінде кеңінен пайдаланудың мәні зор. Бұл процесс арқылы отан үшін жан аямау басқа түскен барлық қиындықтарды жеңе білу, жерді қорғау сияқты патриоттық сезімді оятып, қалыптастырудың тетіктерін мемлекеттік деңгейде қолға алу мәселелерін шешудің жолы ашылары хақ.

Қазақ халқының мақал - мәтелдерінде патриотизм рухын себетін қағида, өсиеттер өте көп. Олардың барлығы тарих тәжірибесімен дәлелденген, болашақ дамуға да мол ықпал ететіні даусыз. Патриотизмнің бір көрінісі отанды жан - тәнімен сүю болып табылады. Осыған байланысты қазақ халқында "Отан оттан да ыстық," "Отан отбасынан басталады", «Отан үшін күрес - ерге тиген үлес», "Отан үшін отқа түс, күймейсің", "Туған жерге туын тік", "Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас," "Еліңді сүйсең ерлік істейсің» сияқты көптеген мақал - мәтелдер қалыптасқан [18, 4, 7 б.]. Байқап қарасақ Отан, оның тәуелсіздігі үшін күресу, туған жерді жан-тәнімен сүю, оның территориялық тұтастығын қасық қаның қалғанша қорғау, оған мүлтіксіз қызмет етуді қазақтың мақал-мәтелдері патриотизммен тығыз байланыстырады. Нағыз патриот отан сүйгіш, ел басына күн туған сәтте жанын пида етуге дайын тұратын, батырлық істерге баратын адам. Тамырын ғасырлар қойнауынан тартатын қазақтың мақалдары сол қасиеттер мен әрекеттерді тілге тиек етеді және дәріптейді.

Сонымен қатар қазақ фольклорындағы мақал – мәтелдер Отанға, елге опасыздық, сатқындық жасаған адамдардың да өз бағаларын беріп отырған және олардың бәрінің әрекеттерін жеккөрінішті, қылмыстың ауыр, кешірілмейтін түріне жатқызып отырған. Мысалы: "Отанға опасыздық еткенің, өз түбіне жеткенің", "Опасызда Отан жоқ", "Отанын сатқан - ант атқан", "Елін сатып асаған, екі - ақ күн жасаған» [18, 7 б.] - сияқты халық мақалдары бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның қылмыстық кодексінің 165 - ші бабынан өзінің шешімін мына мағынада тапты: "Мемлекеттік опасыздық, яғни соғыс уақытында немесе қарулы жанжал кезінде жау жағына өтіп кетуден, сол сияқты шпиондық жасаудан, мемлекеттік құпияны жатқа беруден не Қазақстан Республикасында қарсы дұшпандық әрекет жүргізуден, шетелдік мемлекетке, шетелдік ұйымға немесе олардың өкілдеріне өзге де көмек көрсетуден көрінген, Қазақстан Республикасының азаматы Қазақстан Республикасының сыртқы қауіпсіздігі мен егемендігіне нұқсан келтіру немесе әлсірету мақсатында жасаған қасақана әрекет» [19, 95 б.]. Мемлекет қауіпсіздігін қамтамасыз ету, опасыздар мен сатқындарды жазалау мақал-мәтелдермен сот прецеденті ретінде билер сотына шешімін табатын болған. Бірақ, мақал-мәтел билердің шешімінде үкім шығаруда құқық нормасы ретінде пайдаланылған. Елімізге белгілі - ғалым Сәкен Өзбекұлы осы мәселелер туралы мынадай дұрыс қорытынды жасайды: "Қазақ билерінің өзіне тән ерекшелігі, басқа халықтарда кездеспейтін қасиеті, феномені - дау - жанжалдарды мағыналы, шешендік сөздермен шешуі, ешқандай құқық нормасына сүйенбей - ақ бір сөзбен дауды тоқтатуды қалыптастырған қазақ ұлты сөз мағынасына, оның шексіз мүмкіндігіне назар аударған" [20, 43 б.].

Ал, жалпы алып қарағанда фольклордың патриоттық өсиет-өнегелерін, батырлық эпостарымыздың ерлік пен жанкешті әрекеттерді баяндайтын мақал – мәтелдеріміздің ұлттық рухты асқақтататын формулалық мәнін халқымыздың санасына сіңіру, жан - жақты насихаттау бүгінгі күн мұраты, мемлекет алдында тұрған ең көкейтесті мәселелердің бірі. Президентіміз Н.Назарбаев бір сөзінде "Оқулық қазақтың ұлттық негізінде, қазақтың әдет - ғұрпын, салт - санасын насихаттайтын негізде жазылсын» [21] - деп атап көрсетсе, тағы бір сөзінде: "Әрбір қазақстандық, өзінің ұлттық ерекшелігіне қарамастан, Қазақстан оның құқығы мен еркіндігін әрқашан қорғауға дайын тұрған мемлекет екенін сезінуі қажет. Тек сол жағдайда ғана қазақстандық патриотизм сезімін ұялату мен тәрбиелеудің негізі қалыптасады деген сенім білдіруге болады. Тек сондай жағдайда ғана еліміздің әрбір азаматы әлем танып отырған Қазақстан атты мемлекеттің азаматы болғандығын мақтан тұтар еді [22].

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. - Алматы, Жеті жарғы, 2007. - 40 б.
2. С. Өзбекұлы. Арыстары алаштың. - Алматы, Жеті жарғы, 1998. -192 б.
3. С. Өзбекұлы, Ө. Қопабаев. Мемлекет және құқық теориясы. - Алматы, Жеті-жарғы, 2006.- 264 б.
4. Ойлар, ойлар... // Шымкент келбеті, 17.08.2001.
5. Коммунист. - №5, 1983.
6. Қараңыз. Вопросы философии. - №12, 1976.
7. Законодательство о государственной службе в Республике Казахстан. - Алматы, Юрист 2003. -154 б.
8. Ө. Қоңыратбаев. Эпос және оның айтушылары. Алматы, 1975.
9. Күлтегін. Алматы, Жалын 1986.- 80 бет.
10. С.Өзбекұлы. Қазақ билерінің көзқарастарындағы әділетті басқару және әділсот мәселелері. // Қазақстан заңдары, №3, 1998.-54-61 б.
11. Ш. Ыбраев. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. - Алматы, Ғылым 1993.-206 бет.
12. «Қамбар батыр» жыры жайында. Кітапта: Қамбар батыр. - Алматы, Ғылым, 1957. - 117 б.
13. Бес ғасыр жырлайды. Алматы, Жазушы, Бірінші том. 1984.- 256 б.
14. Профессор Қ.Жумалиев, доцент М.Габдуллин. Қазақ эпостары туралы.// Қазақ эпосы. Алматы, Көркем әдебиет 1958. -5-23, 696 б.
15. Ш. Ыбраев. Тарихымызды, мәдениетімізді қалай зерделеуді ешкімнен сұрамайтын кезде неге бұлай тартыншақтап отырғанымыз түсініксіз. // Айқын, 7 наурыз, 2007 ж.
16. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. - Алматы, 6 том, 2004. - 696 б.
17. А.С.Дорженев. Ұлттық тәрбиенің тәлімі. // Ақиқат, №12, 1991.
18. Қазақтың 6000 мақал-мәтелі. - Алматы, 1995-339 бет.
19. ҚР Қылмыстық Кодексі. Алматы: Жеті-жарғы, 2007.- 141 б.
20. С. Өзбекұлы. Көшпелі қазақ өркениетіндегі құқық. - Алматы, Мектеп 2002.-224 б.
21. Ана тілі, 28 маусым, 2007 ж.
22. Егемен Қазақстан, 22 наурыз, 2007 ж.

ГРНТИ 10.63.01
УДК 349.2

Р. А. Барсукова,
А. И. Карипова

Общая характеристика коррупционно-должностных правонарушений

General characteristics of corruption offenses

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы противодействия коррупционно-должностным правонарушениям, а именно: дана общая характеристика коррупционно-должностным правонарушениям, исследованы элементы составов отдельных видов коррупционно-должностных правонарушений (объект, объективная сторона, субъект, субъективная сторона), а также причины и условия, способствующие совершению данного вида правонарушений и их последствия.

Ключевые слова: уголовное правонарушение, деяние, коррупция, субъект деяния, субъективная сторона деяния, объект и объективная сторона деяния, преступные последствия, должностное лицо, злоупотребление властью, квалификация.

Abstract. The article deals with the issues of combating corruption and official acts, in particular, the causes and conditions conducive to the Commission of corruption offenses, the elements of the composition of certain types of corruption and official acts (object, objective side, subject, subjective side), as well as foreign legislation and experience in combating corruption.

Keywords: criminal offense, act, corruption, subject of act, subjective side of the act, object and objective side of the act, criminal consequences, official, abuse of power, qualification.

Устойчивая тенденция к росту преступности, сложившаяся в последние годы в Республике Казахстан, оказывает крайне негативное влияние на нравственно-политический климат в обществе, способствует возникновению в нем социально-психологической напряженности, негативного отношения к проводимым политическим, экономическим и социальным преобразованиям, что, несомненно представляет серьезную угрозу их успешному осуществлению.

Проблема состояния коррупционно-должностных деяний и борьба с ними всегда привлекала внимание не только специалистов, но и достаточный круг непрофессионалов. Одна из причин такого интереса – острота вопроса, его жизненность и чем ближе к нашему времени, тем внимание к теме борьбы с коррупционно-должностными деяниями становится прагматичной. Эта тема затрагивает самые важные сферы существования нашего государства.

Главной опасностью была и остается преступность должностных лиц или преступность белых и перламутровых воротничков, старающихся не только успешно использовать имеющиеся возможности для своей преступной деятельности, но по своему усмотрению формировать их путем многообразных воздействий на политическую, экономическую и управленческую ситуацию в стране.

Коррупционно-должностная преступность – это общечеловеческая проблема. Выход из этого состоит в решении и углублении социально-правового контроля над противоправным поведением, а также криминологического и уголовно-правового контроля. Недопустимо иметь

двойную мораль – свобода для себя и необходимость для других. Необходимо покончить с коррупцией. Пока политическая и правящая власть будет играть словами, трудно будет рассчитывать на успех в вопросах противодействия коррупции, поскольку эту борьбу надо начинать с самого себя в первую очередь.

Рост коррупционно-должностных деяний свидетельствует о явной взаимосвязи с изменившейся социально-экономической обстановкой в стране и обществе в целом. Латентность коррупционных правонарушений повышает их степень общественной опасности. Беспокоят факты взаимосвязи интересов организованной преступности с отдельными работниками государственного аппарата.

Кроме латентности также присутствует и согласительный характер. Все стороны получают определенную выгоду от незаконных действий, либо бездействия. Следует также отметить, что любая незаконная сделка осуществляется профессионалом с использованием своих служебных полномочий. Коррупционные правонарушения имеют высокую степень приспособляемости, она систематически мимикрирует, меняет свои формы. Скрываемость деяний, совершаемых лицами, использующими свое служебное положение, видоизменяется очень быстро.

В мире за последнее время о коррупции написано много книг, на системной основе проводятся научные конференции и круглые столы, различные симпозиумы. Некоторые чиновники говорят о достигнутых успехах в вопросах противодействия коррупции. Но коррупция вновь заявляет о себе с новой силой. Коррупция – это угроза национальной безопасности во всем мире, это общепризнанный факт. Все без исключения заявляют о разрушительной силе данного вида уголовных правонарушений.

Корыстно-служебные деяния высших должностных лиц активно освещаются средствами массовой информации. Однако некоторые деяния не доводятся до логического завершения. Даже если дело доходит до суда, то, как правило, это так называемая «отработанная» категория дел. Должностные лица, обвиняемые в коррупционных правонарушениях, считают себя неуязвимыми.

Во всем мире является общепризнанным фактом, что должностные лица после увольнения в течение определенного времени обязаны получить специальное разрешение правительства для того, чтобы заниматься коммерческой деятельностью. К сожалению, у нас они на другой же день после увольнения с государственной должности занимают руководящие посты в банках, крупных компаниях. Во многих странах такие действия рассматривают как коррупционные.

Для эффективности борьбы с коррупционно-служебными правонарушениями необходимо четкое определение понятия «коррупционно-должностное правонарушение». Так мы сможем разграничить данный вид деяния от смежных с ним. Глава 15 УК РК посвящена именно коррупционно-должностным правонарушениям.

Закон «О противодействии коррупции» от 18 ноября 2015 года дает четкое определение коррупции как «незаконное использование лицами, занимающими ответственную государственную должность, лицами, уполномоченными на выполнение государственных функций, лицами, приравненными к лицам, уполномоченным на выполнение государственных функций, должностными лицами своих должностных (служебных) полномочий и связанных с ними возможностей в целях получения или извлечения лично или через посредников имущественных (неимущественных) благ и преимуществ для себя либо третьих лиц, а равно подкуп данных лиц путем предоставления благ и преимуществ», а также определение коррупционного правонарушения – «имеющее признаки коррупции противоправное виновное деяние (действие или бездействие), за которое законом установлена административная или уголовная ответственность» ст. 1 п.п.6,11 [1].

А.Гуров определяет всего три формы коррупции:

Первая – политическая. Это когда чиновник вступает в противоречие с законом из-за родственных отношений, сложившихся кланов;

Вторая - связана с криминальной деятельностью и направлена на подкуп должностных лиц, которые в последующем за вознаграждение оказывают услуги, не соответствующие букве и духу закона.

Третья - это целенаправленное втягивание в преступную деятельность определенной категории должностных лиц для создания благоприятных условий одной из сторон. Именно эта форма наиболее тесно связана с организованной преступностью. Здесь можно наблюдать не только подкуп должностных лиц, но и угрозы в их адрес с целью склонения к преступному сотрудничеству [2].

Таким образом, поступая на службу в преступную среду, чиновник, делая свой выбор в сторону сотрудничества с преступным миром, порой не осознает, что уже никогда не сможет «уволиться», кроме того, он рискует жизнью и здоровьем своих родных и близких.

Взятки в бизнесе классифицируются следующим образом:

- Первую группу составляют так называемые деловые взятки. Они даются служащему фирмы для ускорения им исполнения своих должностных обязанностей. В итоге – заключение взяткодателем контракта в ущерб другим конкурентам, которые могли бы предложить фирме более выгодные условия.

- Ко второй относятся «тормозящие взятки». Их взяткодатель платит за скрытую приостановку действия. В результате взяткодатель получает дополнительный доход в виде процентов, либо просто не несет ответственности за поставку, например, некачественного товара.

- В третью группу входит так называемый «прямой подкуп». При этом взятка дается за противоправные действия, либо бездействие.

- Четвертую группу составляют «коррупционные» посреднические договоры. Суть заключается в подкупе лиц, которые используя свое служебное положение и полномочия, могут оказать влияние при принятии решений, выгодных коррупционерам.

Таким образом, коррупция - это использование должностным лицом полномочий и связанных с ним возможностей специальным субъектом против интересов государственной службы и государственного управления [3].

Должностные лица, злоупотребляя полномочиями, представленными им публичной властью, посягают на интересы службы, нарушают законную деятельность государственных органов.

Злоупотребления со стороны служащих коммерческих структур не направлены против интересов государственного аппарата. Но своими злоупотреблениями они причиняют крупный материальный ущерб, какие-либо иные последствия, связанные с завладением чужого имущества. В случае совершения преступных деяний должностные лица подобных органов причиняют вред самим коммерческим структурам и подрывают авторитет самих этих негосударственных органов.

Коррупционно-должностное деяние предполагает, что должностное лицо использует его для совершения своего деяния. Связь между служебным положением лица и совершенным им преступным деянием является обязательной характерной чертой любого коррупционно-должностного деяния. Если должностное лицо совершит какое-либо деяние вне связи со своим служебным положением, то это деяние не будет являться должностным [4].

Данное положение необходимо иметь в виду, когда должностное лицо одновременно выполняет свои узкопрофессиональные обязанности, которые нельзя отнести к должностным.

Должностное лицо может совершить какое-либо уголовное деяние, не связанное с занимаемым служебным положением. Даже если совершение деяния облегчается должностным положением виновного, деяние не может считаться должностным.

Должностное лицо, совершая коррупционно-должностное деяние, нарушает обусловленные его служебным положением обязанности. Эти нарушения могут быть различного характера и от них зависит квалификация деяния.

Преступное деяние должностного лица может проявляться как в действии, так и в бездействии. Активное действие характерно для противоправной деятельности должностных лиц. Невозможно представить совершение такого деяния в форме бездействия как служебный подлог.

Является ли признаком коррупционно-должностного деяния причинение существенного вреда правам и законным интересам граждан?

В случае получения взятки и совершения служебного подлога ответственность наступает независимо от установления вреда. Однако отличие состава этих деяний от сходных с ним коррупционно-должностных деяний состоит в том, что они влекут за собой определенные последствия.

В таких составах коррупционно-должностных деяний, где необходимо наступление общественно опасных последствий, должна существовать причинная связь между деянием и наступившими последствиями.

С субъективной стороны все коррупционно-должностные деяния могут быть совершены только умышленно.

В диспозициях некоторых коррупционно-должностных деяний указывается на мотив их совершения – корыстные побуждения, иная личная заинтересованность, либо иные низменные побуждения.

Вопрос об объекте деяния является краеугольным в науке уголовного права. Поэтому верные определения объекта деяния и объекта уголовно-правовой охраны являются совпадающими.

Верное определение объекта деяния дает возможность определить степень общественной опасности противоправного деяния, его правильную квалификацию, а также характеристику других элементов состава.

Объект деяния является также основанием для построения Особенной части уголовного кодекса и объединения деяний в главу по признаку единого родового объекта.

Определение родового объекта коррупционно-должностных деяний имеет большое значение. Точное определение родового объекта помогает в систематизации указанных деяний, их правильной квалификации и отграничению от смежных деяний.

В качестве родового объекта коррупционно-должностных деяний определяются интересы государственной службы и государственного управления.

Непосредственным объектом служебного подлога будет порядок составления и выдачи должностным лицом официальных документов.

В качестве специфического вида злоупотребления властью или служебным положением следует считать получение взятки. Так как с этим деянием связаны дача взятки и посредничество во взяточничестве, то необходимо иметь в виду при их общей характеристике все три деяния вместе.

Конечно, получение взятки, дача взятки и посредничество во взяточничестве представляет собой тесно связанные формы преступного поведения, образующие в своей совокупности одно социально-правовое явление с присущими ему качественными характеристиками и единой социальной направленностью.

Все эти формы преступного поведения направлены против интересов государственной службы и государственного управления.

Уголовный закон предусматривает каждое из этих посягательств в отдельной форме и тем самым рассматривает их как самостоятельное деяние. Подтверждением этому служат и различная характеристика действий для каждого из них, разное содержание умысла, а также несовпадающие признаки их субъектов.

Отдельно необходимо остановиться и на личности виновных в коррупционных деяниях. Ни один криминолог не может обойтись без проблемы, связанной с человеком, который совершает то или иное деяние. Личность, человек – понятие социальное. Он социально развивается и существует полноценно только в обществе. Поэтому при употреблении понятия «личность преступника» мы имеем в виду именно социальное лицо человека, который совершил деяние. Без исследования характера формирования личности нельзя установить условий возникновения определенных взглядов и привычек. В это понятие входит три составляющих:

1. Социальный статус личности, который определяет принадлежность лица к определенному классу, группе с социально-демографической характеристикой;
2. Социальные функции личности, которые включают совокупность видов деятельности лица в системе общественных отношений как гражданина или просто семьянина;
3. Нравственно-психологическая характеристика. Она отражает отношения личности к социальным ценностям и выполняемым функциям.

Определенные признаки личности виновного могут иметь уголовно-правовое значение, влияя на индивидуализацию наказания, либо на освобождение от него. Исследование личности важно для определения меры для борьбы с определенным видом деяния.

Криминология изучает совокупность признаков личности, чтобы определить признаки конкретного деяния, которые в свою очередь могут быть использованы в процессе исследования и рассмотрения того или иного уголовного дела, а также при создании методик профилактики причин преступности. Каждый случай совершения деяния имеет свои индивидуальные особенности, которые также характеризуют виновного в этом деянии. Но в законодательстве в составах деяний отражены наиболее типичные их признаки как в виде общего либо специального субъектов. Другие же признаки, характеризующие личность виновного, выходят за рамки обязательных признаков, но не теряют своего значения.

Представляется необходимым при анализе личности виновных за коррупционно-должностные деяния исходить из общепринятой системы, которая состоит из уголовно-правовой, социально-демографической и нравственно-психологической характеристики.

Уголовно-правовая характеристика имеет своей целью выяснение направленности посягательства виновного, устойчивости его антиобщественного поведения, что имеет очень важное значение при назначении наказания. Важно отметить, что все осужденные по данному виду деяния преследовали корыстные цели. В качестве показателей стойкости и глубины антиобщественных взглядов и поведения выступает признак повторности совершения деяния и характер предшествующей судимости. Около 9 % ранее осужденных за совершение деяния данной группы по характеру прежней судимости представляются следующим образом: посягательства на собственность - 9 человек, на личность - 6, иные нарушения - 5. Абсолютное большинство лиц, осужденных за коррупционно-должностные деяния, ранее не привлекались к уголовной ответственности и не имели судимости, что свидетельствует об отсутствии рецидива.

Социально-демографическая характеристика осужденных тоже имеет немаловажное значение с целью выявления причин и условий, способствующих совершению деяний. По

делам данной категории дел в основном осуждены лица мужского пола, лица женского пола составляют 13%.

Если обратиться к характеристике возрастного состава осужденных, мы имеем следующую картину: на первом месте находится возрастная группа 45-55 лет, на втором – 30-44, на третьем – 24-29 лет, на четвертом – 21-23. Наиболее активный возраст, как мы видим, это – 30-55 лет.

Образовательный уровень также представляется важным элементом формирования личности человека. У осужденных за коррупционно-должностные деяния он довольно высокий: высшее образование имеют 52,3%. Неоконченное высшее имеют 24%, средне-специальное – 9%, ниже среднего – 0,6%. Кстати, процент осужденных, имеющих семью, составляет 89% [4].

Обращает на себя внимание относительно большое распространение коррупционно-должностных деяний среди работников правоохранительных органов, работников акиматов.

Предупреждение деяний в криминологической литературе рассматривается как самостоятельный социальный процесс. К нему можно отнести общесоциальные мероприятия, меры индивидуальной профилактики. Предупреждение деяний охватывает объективные и субъективные процессы общества, сочетает регулирующие контрольно-надзорные начала. Осуществляются они с помощью организационных, управленческих мероприятий, которые представляют собой направления предупредительной или профилактической деятельности.

Меры профилактики могут проводиться в связи с совершением конкретного деяния с целью предотвращения смежных правонарушений. Они могут иметь своим предметом предотвращение перехода на путь преступления человека, поведение которого дает для этого все основания.

Профилактические меры могут иметь своей целью устранение таких обстоятельств, которые способствуют совершению деяния, которое может быть определено с помощью криминологического исследования, исследованием преступности на определенном объекте либо определенной территории.

Планирование профилактики деяния является средством социального управления в деле предупреждения преступности. В криминологии предупреждение преступности понимается как специфическая деятельность государственных органов и граждан по выявлению и исключению причин преступности.

Предупреждение в криминологии подразделяется на специально-криминологическое и общесоциальное предупреждение, определяется в совокупности таких мероприятий, которые направлены на изменение экономической ситуации в стране в благоприятную сторону. Специальные меры направлены на устранение причин и условий совершения определенного вида деяния. Осуществляются эти меры специальными государственными органами и должностными лицами.

Криминология подразделяется на общую и специальную превенцию. Общая превенция направлена на предупреждение совершения деяния любым лицом. Специальная превенция направлена на предупреждение совершения новых деяний, но только уже осужденными. Предупредительная деятельность в целом представляется как комплекс социально-экономических, идеологических и организационно-правовых средств. Их необходимо рассматривать с общими мерами совершенствования структуры и функционирования государственного аппарата.

Таким образом, рассмотрение мер предупреждения коррупционно-должностных деяний важно рассматривать только в комплексе. Только тогда они достигнут поставленной цели.

Литература:

1. Закон Республики Казахстан «О противодействии коррупции».
2. Агыбаев А.Н. Ответственность должностных лиц за служебные преступления. – Алматы: Жети Жаргы, 1977.
3. Ерохин А.А., Короткевич А.А., Нургалиев Б.М. Борьба с организованной преступностью (Криминологический и криминалистические аспекты). – Караганда: КВШ МВД РК -1993.
4. Проблемы борьбы с экономической преступностью в Казахстане. – Алматы: Жети Жаргы, 1996.
5. Ларичев В. Д. Совершенствование законодательства о борьбе с «отмыванием» денег, полученных преступным путем.
6. Криминология. // Под редакцией Кудрявцева В.Н., Эминова В.Е. – М., Юрист, 1997.
7. Размдзев В.А. С организованной преступностью бороться организованно // Социалистическая законность – 1990. - № 6.
8. Туякбаев Ж.А. Актуальные проблемы борьбы с организованной преступностью и коррупцией. – Алматы: НИиРИО АВСШ ГСК РК - 1996.
9. Зимин В. Зарубежный опыт правовой регламентации борьбы с организованной преступностью // Информационный бюллетень, № 6-7, НЦБ Интерпола в РФ. – М., 1994.
10. Лунеев В.В. Преступность XX века.

ГРНТИ 10.71.01

УДК 34.07

Е. С. Абулгазин,
Р. Ш. Карымсаков

Сравнительный анализ и практика противодействия уголовным правонарушениям, связанным с созданием и руководством финансовой (инвестиционной) пирамидой в Республике Казахстан и некоторых зарубежных странах

Comparative analysis and practice of combating criminal offenses associated with the creation and management of a financial (investment) pyramid in the Republic of Kazakhstan and some foreign countries

Аннотация. Статья посвящена анализу практики противодействия уголовным правонарушениям, связанным с созданием и руководством финансовой (инвестиционной) пирамидой в Республике Казахстан и некоторых зарубежных странах. Авторы приходят к выводу о необходимости совершенствования правового регулирования в этой области и формулирования конкретного предложения в данном направлении.

Ключевые слова: финансовая пирамида, мошенничество, рекламирование, финансовые средства, преступление, рыночная экономика.

Abstract. The article is devoted to the analysis of the practice of combating criminal offenses related to the creation and management of a financial (investment) pyramid in the Republic of Kazakhstan and some foreign countries. The authors come to the conclusion that it is necessary to improve legal regulation in this area and formulate a concrete proposal in this direction.

Keywords: financial pyramid, fraud, advertising, financial means, crime, market economy.

Распространение финансовых пирамид как финансовой структуры и способа мошенничества было бы невозможным без наличия рыночной экономики. Сегодня данное преступное деяние не обошло стороной, наверное, ни одно государство планеты. Так, на сегодняшний день финансовые пирамиды прямо запрещены во многих странах, например, таких, как: Австралия, Австрия, Албания, Бразилия, Великобритания, Венгрия, Германия, Дания, Доминиканская Республика, Иран, Исландия, Испания, Италия, Казахстан, Канада, Китай, Колумбия, Малайзия, Мексика, Непал, Нидерланды, Новая Зеландия, Норвегия, Польша, Португалия, Россия, Румыния, США, Таиланд, Тайвань, Турция, Украина, Филиппины, Франция, Швейцария, Швеция, Шри-Ланка, Эстония, Южная Африка, Япония. В Объединенных Арабских Эмиратах даже введена смертная казнь за создание и развитие финансовых пирамид. В Китае за это также возможна смертная казнь. В некоторых странах, где уголовное право не содержит отдельной статьи, наказывающей за это деяние, создание финансовой пирамиды могут квалифицировать как иное преступление. Например, в Белоруссии в сентябре 2016 года были задержаны создатели международной финансовой пирамиды по обвинению в незаконной предпринимательской деятельности [1].

Рассматривая законодательство Китая касательно финансовых пирамид, необходимо отметить, что 1 ноября 2013 г. Верховный народный суд КНР, Верховная народная прокуратура КНР и Министерство общественной безопасности КНР опубликовали совместное судебное разъяснение о применении законодательства при производстве по уголовным делам, связанным с организацией MLM-пирамид (многоуровневого маркетинга) (далее – Рекомендации № 37-2013). Создание MLM-пирамид (финансовых пирамид) в Китае преследуется в уголовном порядке. В соответствии со статьей 224.1 УК КНР лица, которые под предлогом продвижения и реализации товаров, оказания услуг или ведения другой предпринимательской деятельности требуют от других лиц уплаты сборов, приобретения товаров, получения услуг для получения статуса участника организации, в соответствии с определенным порядком создают многоуровневую структуру, в которой вознаграждение или дивиденды прямо или косвенно определяются числом привлеченных участников, а также подстрекают или принуждают участников привлекать других лиц для участия в организации, получают обманным путем имущество других лиц и ведут маркетинговую деятельность в нарушение социально-экономического порядка наказываются лишением свободы на срок до 5 лет или краткосрочным арестом (от 1 до 6 месяцев), а также штрафом; при наличии отягчающих обстоятельств – наказываются лишением свободы на срок от 5 лет и штрафом. То есть признаками финансовой пирамиды по УК КНР являются: получение от участников платежей, требование от них приобретать определенное количество товаров или получать какие-либо услуги как необходимое условие для участия в организации; создание многоуровневой структуры, в которой вознаграждение прямо или косвенно зависит от количества привлеченных участников; подстрекательство или принуждение участников организации привлекать новых участников; получение обманным путем имущества, ведение незаконной предпринимательской деятельности. По статье 224.1 УК КНР к уголовной ответственности привлекаются организаторы и руководители финансовых пирамид.

Рекомендации № 37-2013 уточняют минимальное количество участников финансовой пирамиды, при наличии которого организатор и руководитель финансовой пирамиды должны привлекаться к уголовной ответственности, кого следует считать организатором и руководителем пирамиды, что считать получением имущества обманным путем и отягчающими обстоятельствами. В соответствии с Рекомендациями № 37-2013 организаторы и руководители финансовой пирамиды привлекаются к уголовной ответственности по статье 224.1 УК КНР, если количество сотрудников внутри организации (организаторов,

руководителей и их помощников) и рядовых участников финансовой пирамиды в общей сложности составляет не менее 30 человек, а в самой финансовой пирамиде существует не менее трех уровней. Если организатор создал несколько MLM-пирамид, при этом в одной или нескольких организациях существует не менее трех уровней, число сотрудников во всех созданных организатором финансовых пирамидах может суммироваться. Если организатор или руководитель формально отошел от дел в созданной или руководимой им пирамиде, но он продолжает получать вознаграждение или дивиденды от этой MLM-пирамиды, то в число участников пирамиды включаются участники, вступившие после отхода организатора или руководителя от дел. Если по объективным обстоятельствам невозможно определить количество участников и уровней финансовой пирамиды на основе письменных и устных показаний самих участников, допускается использование записей о внесении платежей, выплате вознаграждения и (или) дивидендов, аудио- и видеоматериалов, схем, выписок операций с банковских счетов, электронных данных, мнений экспертов (заключений экспертов, сделанных в результате проведенной экспертизы) и других доказательств. В соответствии с рекомендациями № 37-2013 организатором финансовой пирамиды признается лицо, которое:

- 1) инициирует создание и планирует деятельность финансовой пирамиды;
- 2) выполняет задачи по управлению и координированию деятельности в финансовой пирамиде;
- 3) занимается рекламой финансовой пирамиды и обучением участников финансовой пирамиды;
- 4) прямо или косвенно участвует в финансовой пирамиде с менее чем 15 участниками и не менее чем тремя уровнями участия, если данное лицо ранее было осуждено за организацию или руководство финансовой пирамидой или в течение предшествующего года понесло административное наказание за организацию или руководство финансовой пирамидой;
- 5) выполняет другую роль, имеющую ключевое значение при создании финансовой пирамиды или расширении ее деятельности.

Отягчающими обстоятельствами в соответствии с рекомендациями № 37-2013 признаются:

- создание и (или) руководство финансовой пирамидой, в которой участвуют не менее 200 человек;
- прямое или косвенное получение от участников финансовой пирамиды в качестве взносов или других платежей не менее 2,5 млн. юаней жэньминьби;
- создание и (или) руководство финансовой пирамидой, в которой участвуют не менее 60 человек, если ранее лицо было осуждено за организацию или руководство финансовой пирамидой или в течение предшествующего года понесло административное наказание за организацию или руководство финансовой пирамидой;
- тяжелые последствия в виде психического расстройства или самоубийства участника финансовой пирамиды;
- другие тяжелые последствия или негативное общественное влияние [2].

Раздел VIII Уголовного Кодекса Российской Федерации «Преступления в сфере экономики» содержит статью 172.2. «Организация деятельности по привлечению денежных средств и (или) иного имущества». Диспозиция данной статьи изложена в следующей редакции:

1. Организация деятельности по привлечению денежных средств и (или) иного имущества физических лиц и (или) юридических лиц в крупном размере, при которой выплата дохода и (или) предоставление иной выгоды лицам, чьи денежные средства и (или) иное имущество привлечены ранее, осуществляются за счет привлеченных денежных средств и (или) иного имущества иных физических лиц и (или) юридических лиц при отсутствии

инвестиционной и (или) иной законной предпринимательской или иной деятельности, связанной с использованием привлеченных денежных средств и (или) иного имущества в объеме, сопоставимом с объемом привлеченных денежных средств и (или) иного имущества, - наказывается штрафом в размере до одного миллиона рублей или в размере заработной платы или иного дохода осужденного за период до двух лет, либо принудительными работами на срок до четырех лет, либо лишением свободы на тот же срок с ограничением свободы на срок до одного года или без такового.

2. Деяние, предусмотренное частью первой настоящей статьи, сопряженное с привлечением денежных средств и (или) иного имущества физических лиц и (или) юридических лиц в особо крупном размере, - наказывается штрафом в размере до одного миллиона пятисот тысяч рублей или в размере заработной платы или иного дохода осужденного за период до трех лет, либо принудительными работами на срок до пяти лет, либо лишением свободы на срок до шести лет с ограничением свободы на срок до двух лет или без такового [3].

Данная статья была введена в Уголовный Кодекс Российской Федерации Федеральным законом от 30.03.2016 N 78-ФЗ.

Уголовный кодекс Узбекистана 23 сентября 2016 года дополнен статьей, предусматривающей наказание за организацию финансовых пирамид. Согласно статье 188 Уголовного Кодекса Узбекистана, финансовая пирамида определяется как незаконная деятельность по привлечению денежных средств или/и имущества физических и юридических лиц, при которой дивиденды выплачиваются за счет новых участников.

Такая деятельность, а равно рекламирование в целях привлечения к участию в финансовой пирамиде, в том числе с использованием СМИ либо сетей телекоммуникаций, а также Интернета, наказывается штрафом от 100 до 300 минимальных размеров заработной платы или исправительными работами до 2 лет или ограничением свободы от 3 до 5 лет либо лишением свободы от 3 до 5 лет.

Такие же действия, совершенные в крупном размере, повторно или опасным рецидивистом, по предварительному сговору группой лиц, с использованием СМИ либо сетей телекоммуникаций, а также Интернета, наказываются штрафом от 300 до 500 минимальных размеров заработной платы или исправительными работами от 2 до 3 лет либо лишением свободы от 5 до 7 лет.

Аналогичные действия, совершенные в особо крупном размере, особо опасным рецидивистом или организованной группой или в ее интересах влекут лишение свободы от 7 до 10 лет [4].

Согласно уголовному законодательству Аргентины финансовая пирамида классифицируется как вид мошенничества. Об этом говорит статья 173 Уголовного кодекса Аргентины. Диспозиция данной статьи содержит 14 способов совершения преступления, являющихся особенными случаями мошенничества, среди которых 12-й пункт, который предусматривает уголовную ответственность для тех, кто, являясь исполнителем завещания, администратором общего инвестиционного фонда, лизингодателем с выгодой для себя или для третьего лица распорядился состоянием, его обременил или повредил и таким образом лишил соконтрактников их прав. При этом согласно статье 172 Уголовного кодекса Аргентины мошенником признается тот, кто обманом путем захватил имущество другого, использовав фиктивное имя, фиктивные анкетные данные, ложное звание, мнимое влияние, злоупотребление доверием или имитировав наличие имущества, кредита, комиссионного вознаграждения, предприятия, дела либо применив любую другую уловку или обман [5]. Как видно из норм Уголовного кодекса, аргентинские законодатели очень близко подошли к определению финансовой (инвестиционной) пирамиды. Это заметно по обстоятельству того,

что используется определение инвестиционного фонда для определения особенного случая мошенничества. Также отдельно как признак мошенника выделяются признаки имитации наличия дела либо предприятия. Вместе с тем обман либо уловка является обязательным признаком данного преступления. В свою очередь при финансовых пирамидах обман не всегда может иметь место. Ярким примером этого является пирамида «МММ», создатели которой прямо говорили участникам, что проект является финансовой пирамидой.

В Германии закон запрещает вербовать участников в структуры, где доход происходит от взносов других участников и предусматривает наказание в виде лишения свободы на срок до двух лет или штрафа. Кроме того, предусмотрено наказание и за неоконченное деяние в виде попытки создать такую структуру.

В Канаде принят Акт о конкуренции, являющийся законом, направленным на борьбу с финансовыми пирамидами. В случае неисполнения требований данного закона участники такой деятельности будут обвинены в мошенничестве, а также оштрафованы на сумму до 200 тысяч канадских долларов или лишены свободы сроком на один год, а при наличии в деятельности признаков финансовой пирамиды срок тюремного заключения может быть увеличен до пяти лет.

В Польше существует Закон «О недобросовестной конкуренции» согласно статье 17 которого, организация пирамиды заключается в схеме продаж, которая подразумевает предложение покупки товаров или услуг с обещанием финансовой выгоды в обмен на убеждение других людей в необходимости сделать те же операции и чтобы получить подобные льготы нужно убедить как можно больше людей для участия в системе. В соответствии со статьей 24 запрет на схему продаж в виде пирамиды относится как к юридическим, так и к физическим лицам. Организация пирамиды или управление последней наказывается лишением свободы на срок от 6 месяцев до 8 лет [6].

На сегодняшний день в Грузии активно начали свое развитие разного рода финансовые проекты, работающие по принципу финансовых пирамид. Финансовая организация «Сакартвело» - это одна из тех организаций, которая активно завлекала клиентов телевизионной и иной рекламой, предлагая исключительно высокие проценты на вклады. Особенностью финансовой и правовой системы Грузии является то, что Национальный банк не имеет императивных полномочий в сфере микрофинансовых организаций, соответственно, не является регулятором отношений, возникающих в данном правовом поле. Финансовая (инвестиционная) пирамида сама по себе не является незаконным бизнесом в Грузии. Ни один закон не предусматривает никакой ответственности за нее [7]. Представляют интерес мнения официальных лиц Грузии, так, Министр финансов Нодар Хадури заявил, что: «Залогом финансового успеха является повышение уровня образованности граждан. Это в равной степени касается как специалистов, так и широких кругов общественности». По мнению президента Национального банка Кобы Гвенетадзе, граждане самостоятельно должны просчитывать все возможные финансовые риски [8]. Учитывая вышеизложенные мнения официальных лиц, допустим вывод о том, что страна возлагает всю ответственность на самих граждан и не создает действенные механизмы борьбы с финансовыми пирамидами.

Республика Казахстан, не являясь исключением из числа большинства стран, столкнулась с проблемой не только предотвращения возникновения и распространения среди населения, но и расследования преступной деятельности финансовых пирамид. При этом, на наш взгляд, действующее законодательство, предусматривающее административную ответственность касательно рекламы финансовых пирамид не является совершенным. Так, глава 13 «Административные правонарушения, посягающие на собственность» Кодекса об административных правонарушениях Республики Казахстан (далее - КоАП) содержит статью 150 «Рекламирование деятельности финансовой (инвестиционной) пирамиды». Согласно

данной статье, административная ответственность наступает при производстве, распространении и размещении рекламы деятельности финансовой (инвестиционной) пирамиды. При этом размер налагаемого штрафа в зависимости от категории субъектов предпринимательства может составлять от ста пятидесяти до шестисот месячных расчетных показателей. Также, если правонарушение совершено субъектом крупного предпринимательства, дополнительно приостанавливается выпуск (выход в эфир) средства массовой информации на срок до трех месяцев. Согласно статье 804 КоАП протокол об административном правонарушении, предусмотренном статьей 150 КоАП вправе составлять органы внутренних дел и органы государственных доходов, рассмотрение таких дел, согласно статье 684 КоАП, отнесено к компетенции судов.

Необходимо учитывать, что реклама является неотъемлемой составляющей успешной деятельности финансовой пирамиды. Согласно отчету формы №1- АД «О результатах рассмотрения уполномоченными органами дел об административных правонарушениях» [9] с 2014 года по настоящее время по факту рекламирования деятельности финансовой (инвестиционной) пирамиды не выявлено ни одного факта, соответственно, не было наложено ни одного штрафа. При этом за указанный период по факту создания и руководства финансовой (инвестиционной) пирамидой было возбуждено 720 уголовных дел. Данное обстоятельство объясняется тем, что активный маркетинг перешел в плоскость Интернет-пространства. Используя поисковые системы популярных социальных сетей, легко найти целые сообщества, пропагандирующие инвестиционную деятельность и предлагающих заработать баснословные денежные суммы за короткий период времени. Такая реклама сама найдет свою «жертву», стоит лишь однажды посетить подобный сайт либо отправить характерный запрос о желании инвестирования либо поиска работы.

Согласно статье 3 Закона Республики Казахстан от 19 декабря 2003 года № 508 «О рекламе» реклама – распространяемая и размещаемая в любой форме с помощью любых средств информация, предназначенная для неопределенного круга лиц и призванная формировать или поддерживать интерес к физическому или юридическому лицу, товарам, товарным знакам, работам, услугам и способствовать их реализации [10].

Рассматривая вопрос о том, почему до настоящего времени не возбуждено ни одного административного производства за рекламирование деятельности финансовой (инвестиционной) пирамиды следует учесть тот факт, что согласно диспозиции данной статьи рекламодатель должен заведомо осознавать тот факт, что выпускает рекламу именно финансовой пирамиды. Данное представляется возможным только в том случае, если в самой рекламе присутствует фраза «финансовая пирамида» либо необходимо доказать осведомленность рекламодателя о том, что предметом рекламы выступает финансовая пирамида. В первом случае налицо наличие признаков, достаточных как для привлечения к административной ответственности, так и для начала досудебного расследования, однако будет ли создатель финансовой пирамиды сам заявлять о преступном характере своей деятельности, фактически признаваясь в преступлении? Во втором случае привлечение к административной ответственности возможно лишь в том случае, если в ходе досудебного расследования будет доказано и решением суда деятельность будет признана финансовой пирамидой. Данное утверждение обосновано принципом презумпции невиновности. Соблюдая данный принцип, ни одно предприятие и ни одна деятельность не может быть признана финансовой пирамидой, то есть преступной, без вступившего в силу законного решения суда. При этом если судом будет признано, что действительно имела место быть финансовая пирамида, то ее деятельность будет прекращена. Соответственно, ни о какой рекламе данного проекта не может быть и речи.

Учитывая изложенные обстоятельства, представляется возможным сделать вывод о том, что статья 150 КоАП не получит широкого применения. Реклама в сети Интернет будет

прогрессивно наращивать свои темпы, обходя пределы действия данной нормы Кодекса. На наш взгляд, для борьбы с распространением рекламы в виртуальном пространстве необходимо урегулировать вопрос размещения рекламы в Интернет-пространстве. На сегодняшний день имеются возможности определения распространителя рекламы в сети Интернет. Полагаем, что понятие «реклама», указанное в Законе «О рекламе» распространяется и на веб-сайты, зарегистрированные или созданные в Республике Казахстан, либо созданные гражданами Республики Казахстан. Также полагаем возможным признать рекламой размещение информации на личных страницах в социальных сетях. Так, если на личной странице в социальной сети будет размещена информация рекламного характера, то владелец данной страницы подпадает под определение понятия «рекламораспространитель». Рекламораспространителем, согласно статье 3 Закона «О рекламе», является физическое или юридическое лицо, осуществляющее распространение и размещение рекламной информации путем предоставления и (или) использования имущества, в том числе технических средств телерадиовещания и иными способами [10]. Статьей 14 этого же Закона запрещается реклама видов предпринимательской деятельности, которая призывает физических лиц получить свою прибыль или выгоду за счет вовлечения других физических лиц в деятельность данного предприятия или покупку товаров данного предприятия. Таким образом, считаем, что в борьбе с распространением рекламы финансовых пирамид ощутимый результат принесет работа в сети Интернет, направленная на выявление фактов административных правонарушений.

В связи с вышеуказанным, опираясь на опыт Китайской Народной Республики, считаем необходимым внести изменения и дополнения в диспозицию статьи 150 КоАП и изложить ее в следующей редакции: «Производство, распространение и размещение рекламы деятельности финансовой (инвестиционной) пирамиды, а также организации, признанной таковой на территории другого государства, в том числе с использованием сетей телекоммуникаций, сети Интернет, а также социальных сетей». На наш взгляд, вносимое нами предложение позволит предотвратить рекламу деятельности тех финансовых пирамид, которые были признаны таковыми в других государствах, также приостановить рекламу тех организаций, в отношении которых начато досудебное производство по подозрению в создании и руководстве финансовой (инвестиционной) пирамидой. Вместе с тем, конкретное указание на сеть Интернет и социальные сети в диспозиции статьи предполагает профилактическую деятельность именно в этой сфере. Такие меры, на наш взгляд, позволяют более качественно бороться с маркетинговой деятельностью финансовых пирамид.

Как известно, в том числе из источников средств массовой информации, практика создания и руководства финансовой пирамидой не обходится без использования схем сетевого маркетинга. Сетевой маркетинг выступает способом прикрытия финансовой пирамиды, выступая ширмой легитимности для преступной деятельности. К примеру, в 2005-2010 годах корпорация «Интвей» (IntwayWorldCorporation) имела филиалы практически во всех крупных городах России, а также на Украине и в Казахстане. Организаторами оказались российские граждане. Компания позиционировала себя как «МЛМ-структура» в финансовой сфере. «Товаром» выступали «бизнес-пакеты», ценные бумаги, фиктивные биржи в Интернете и продукты, якобы защищающие от болезней и вредных излучений. По оценкам экспертов, жертвами мошенников стали десятки тысяч граждан в России, Украине и Казахстане [11]. Аналогичным образом в Казахстане осуществляет свою деятельность компания Qnet, профилирующаяся на электронной коммерции и сетевом маркетинге. Продвижение на рынок товара, поставляемого данной организацией, не является целью деятельности компании, а служит вспомогательным механизмом для привлечения денежных средств. Таким образом, для того, чтобы вступить в дистрибьюторскую сеть необходимо приобрести необходимый товар (в данном случае - наручные часы стоимостью 1460 долларов) и в дальнейшем привлечь двух

покупателей. Доход получается не за счет вложения в товар, а за счет привлечения новых вкладчиков и денежных средств [12].

В настоящее время правоотношения в сфере сетевого маркетинга регулируются Постановлением Правительства Республики Казахстан от 14 сентября 2005 года N 918 «Об утверждении Правил розничной торговли вне торговых мест путем сетевого маркетинга, общественных распространителей, продажи по почте и другими способами». Согласно данным Правилам «сетевой маркетинг» - разновидность розничной торговли вне торговых мест, в которой действуют независимые продавцы, распространяющие товар самостоятельно или посредством привлечения других агентов, их доход состоит из дохода от персональных продаж и комиссионных от продаж других агентов, вовлеченных ими в сеть [13].

Рядовому обывателю может показаться, что сетевой маркетинг и финансовая пирамида одно и то же. Такое понимание является ошибочным. Финансовая пирамида может быть построена с использованием метода сетевого маркетинга. Главным образом отличие заключается в перераспределении денежных средств внутри системы. При финансовой пирамиде денежные средства остаются в обороте и не направляются на какую-либо деятельность, либо направляются, но не в том количестве, которое может обеспечить предпринимательскую деятельность. При этом в системе сетевого маркетинга товар имеет приближенную реальную ценность, денежные средства направляются на приобретение нового товара, соответственно, вкладываются в производство. В данном вопросе интересен опыт Соединенных Штатов Америки, где законодательство, регулирующее деятельность MLM-компаний, обычно предусматривает следующие требования:

- право сбытовых агентов на разрыв соглашений с MLM-компаниями и обязательство компаний принимать обратно непроданную продукцию по цене не ниже 90% от первоначальной;
- запрет на использование при привлечении новых сбытовых агентов заявлений, гарантирующих им тот или иной уровень дохода;
- запрет на установление минимального количества продукции, которое сбытовой агент обязан приобрести у компании при заключении соглашения;
- запрет схем, предусматривающих оплату лишь деятельности по привлечению (рекрутированию) новых сбытовых агентов [14].

В данном случае налицо наличие проблем национального законодательства по вопросам сетевого маркетинга. Считаем необходимым совершенствовать правовое регулирование данного вопроса в целях недопущения создания финансовых пирамид по принципам сетевого маркетинга и прямых продаж в целом. В Китайской Народной Республике с 1998 по 2005 год прямые продажи были запрещены в связи с появлением множества криминальных «пирамидных» схем, действовавших под видом компаний прямых продаж, в деятельность которых оказались вовлечены многие миллионы участников, что вылилось в массовые беспорядки и социальную напряженность [15]. Современное развитие экономических отношений не позволяет отказаться от прямых продаж и сетевого маркетинга в целом. Однако остается возможность ограничения такой деятельности, используя рычаги национального законодательства. На наш взгляд, целесообразно, перенимая опыт законодательства Соединенных Штатов Америки, внести изменения и дополнения в «Правила розничной торговли вне торговых мест путем сетевого маркетинга, общественных распространителей, продажи по почте и другими способами», утвержденных Постановлением Правительства Республики Казахстан от 14 сентября 2005 года N 918, дополнив раздел 4 «Особенности осуществления розничной торговли способом сетевого маркетинга и продажи по почте» пунктом 15-1 следующей редакции: «при привлечении новых сбытовых агентов запрещается использовать заявления, обещания либо иные утверждения, гарантирующие им тот или иной уровень

дохода»; пунктом 15-2 следующей редакции: «запрещается использование схем, предусматривающих оплату лишь деятельности по привлечению (рекрутированию) новых сбытовых агентов»; пунктом 15-3 «запрещается устанавливать минимальное количество продукции, которое сбытовой агент обязан приобрести у компании при заключении соглашения». По нашему мнению, данные изменения позволят обеспечить соблюдение прав граждан, вовлекаемых в структуру сетевого маркетинга. Предложенные положения могут гарантировать невозможность построения финансовой пирамиды по принципам сетевого маркетинга. Так, к примеру, склонить человека к участию в проекте финансовой пирамиды, не представляя перед ним конкретных его перспектив и не обязывая к первоначальному взносу, будет значительно сложнее.

Таким образом, национальное законодательство Республики Казахстан, в сравнении с некоторыми другими странами, представляет собой более сложный барьер для злоумышленников, имеющих цель создания финансовой пирамиды. Однако практика противодействия финансовым пирамидам показывает, что полностью искоренить данные явления лишь совершенствованием уголовно-правового и административного законодательства невозможно. Наряду с совершенствованием правовых норм необходимо широко применять меры предупредительного характера, в том числе повышения финансовой грамотности населения.

Литература:

1. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
2. URL: http://cnlegal.ru/criminal_law/multilevel_marketing_organisation_crime_qualificatio_n/
3. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 N 63-ФЗ в последней редакции // <http://logos-pravo.ru/ugolovnyy-kodeks-rf-uk-rf>
4. В Уголовный кодекс ввели статью за создание финансовых пирамид – 24.09.2016 г. // <http://uz24.uz/economics/v-ugolovniy-kodeks-vveli-statyyu-za-sozdanie-finansovih-piramid>
5. Уголовный кодекс Аргентины / Науч. ред. и вступительная статья д.ю.н. профессора Ю.В. Голика; перевод с испанского Л.Д. Ройзенгурта, - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. – 240 с.
6. Закон Польши от 16 апреля 1993 года «О борьбе с недобросовестной конкуренцией» (на польском языке: «Ustawa o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji») // Сборник Законов (Дзенник Ustaw). - 1993. - № 47. - Ст. 211.
7. В Грузии возрождаются финансовые пирамиды – СМИ – 08.11.2016 г. - URL: <http://bizzone.info/finance/2016/1478650843.php>
8. В Грузии вновь строят пирамиды. Финансовые – 03.08.2016 г. - URL: <http://www.ekhokavkaza.com/a/27898502.html>
9. Информационный сервис УКПСиСУ. – URL: <http://service.pravstat.kz/portal/page/portal/POPAGEGroup/MainMenu>
10. Закон Республики Казахстан «О рекламе» от 19 декабря 2003 года № 508. – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z030000508>
11. В Москве раскрыта финансовая пирамида, жертвами которой стали десятки тысяч людей 11.03.2010.-URL: https://www.1tv.ru/news/2010-03-11/14756_v_moskve_raskryta_finansovaya_piramida_zhertvami_kotoroy_stali_desyatki_tysyach_lyudey
12. Финансовые пирамиды продолжают функционировать в РК- 18.03.2014 г. - URL: <https://kapital.kz/gosudarstvo/28001/finansovye-piramidy-prodolzhayut-funkcionirovat-v-rk.html>

13. Постановление Правительства Республики Казахстан от 14 сентября 2005 года N 918 «Об утверждении Правил розничной торговли вне торговых мест путем сетевого маркетинга, общественных распространителей, продажи по почте и другими способами».-URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P050000918_

14. Сетевой маркетинг. -URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

15. Diao Ying Direct sellers get to grips with new regulation // China_Daily: newspaper англ. - Китай, 2007. - № 07/02/2007. - С. 15.

ГРНТИ 10.71.01

УДК 34.07

Р. Ш. Карымсаков,
Е. С. Абулгазин

**Ретроспективный анализ Закона Республики Казахстан
«О контрразведывательной деятельности»**

**Retrospective analysis of the Law of the Republic of Kazakhstan
“On counter-intelligence activities”**

Аннотация. Целью статьи является анализ изучения положений Закона Республики Казахстан «О контрразведывательной деятельности». Авторы приходят к выводу о необходимости совершенствования правового регулирования в этой области и формулирования конкретного предложения в данном направлении.

Ключевые слова: контрразведывательная деятельность, оперативно-розыскная деятельность, раскрытие, выявление, пресечение, предупреждение, преступность.

Abstract. The purpose of the article is to analyze the study of the provisions of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Counter-Intelligence Activities”. The authors come to the conclusion that it is necessary to improve legal regulation in this area and formulate a concrete proposal in this direction.

Keywords: counterintelligence activity, operational-search activity, disclosure, detection, suppression, warning, crime.

В Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года четко обозначены основные направления развития правоохранительной системы. Так, в п.3.1 данной Концепции говорится о том, что «за годы независимости Казахстана сложилась и в целом эффективно функционирует правоохранительная система, отвечающая потребностям демократического и правового государства. В то же время правоохранительная деятельность государства требует дальнейшего развития и совершенствования. В связи с этим главными приоритетами в данной деятельности должны быть: борьба с преступностью, обеспечение законности и общественной безопасности, защита прав и свобод граждан, обеспечение неотвратимости реакции государства на любые правонарушения, неукоснительное следование принципу «нулевой терпимости (толерантности)» к правонарушениям, быстрое и полное раскрытие преступлений, изобличение и привлечение к уголовной ответственности лиц, их совершивших, профилактика правонарушений, взаимодействие с гражданами в борьбе с преступностью». Реализуя основные положения Концепции правовой политики Республики

Казахстан на 2010-2020 годы, приняли ряд законов, направленных на обеспечение общественной и национальной безопасности страны.

Одним из таких законов является Закон Республики Казахстан «О контрразведывательной деятельности», который был принят 28 декабря 2016 года.

Бесспорно, данный закон в настоящее время необходим для молодой и независимой республики для обеспечения национальной безопасности, предупреждения и пресечения распространения терроризма, этнического и религиозного экстремизма и т.д.

Вместе с тем изучение и анализ вышеуказанного закона, на наш взгляд, показывает, что в нем имеется ряд спорных моментов и неточностей, которые требуют внесения изменений в данный закон.

Так, в пункте 9 статьи 1 законодателем применен термин «вскрытие» разведывательных и (или) подрывных акций. Термин «вскрытие» в основном используется в медицинской науке, например, патологоанатомами или среди «воров-медвежатников», употребляющих оборот «вскрыть сейф» и т.п.

Исследуя данный термин, мы обратились к источникам русского языка. Исходя из определений толковых словарей русского языка, слово «вскрыть» - исследование внутренних органов умершего с целью выяснения характера болезни и установления причины смерти [1].

По толковому словарю Кузнецова С.А. слово «вскрыть» - раскрыть что-либо закрытое, запечатанное, упакованное и т.п. Вскрыть сейф, банку консервов, посылку, конверт (провести вскрышные работы; начать открытую разработку полезных ископаемых). В медицине же разрезать при операции или анатомировании. Вскрыть брюшную полость, нарыв, труп, вены. В карточных играх: открыть, показать карты, повернув мастью вверх [2].

Термин «вскрытие» встречается также в пункте 2 статьи 3 и в пункте 6,7 статьи 4 и 12 данного закона. В связи с этим нами предлагается заменить слово «вскрытие» на слово «выявление», которое применяется в большинстве законов, как, например, в Законе Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности», в Законе Республики Казахстан «О противодействии коррупции», в Уголовно-процессуальном кодексе Республики Казахстан и т.д.

Во второй статье анализируемого закона законодателем определена правовая основа контрразведывательной деятельности. На наш взгляд, данную статью необходимо дополнить и изложить в следующей редакции: «Органы, осуществляющие контрразведывательную деятельность по согласованию с Генеральным Прокурором Республики, издают в пределах своей компетенции на основании настоящего Закона нормативные правовые акты, регламентирующие организацию и тактику проведения оперативно-розыскных мероприятий», как это предусмотрено в статье 4 Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» [3]. Хотя данная норма содержится во втором абзаце пункта 4 статьи 11 и в пункте 3 статьи 13 анализируемого закона. Полагаем, что предлагаемая нами норма приведет к единообразию правовых основ оперативно-розыскной и контрразведывательной деятельности.

Статья 3 Закона Республики Казахстан «О контрразведывательной деятельности» посвящена задачам контрразведывательной деятельности. Полагаем, что в данной статье отсутствует одна из основных задач, предусмотренных Конституцией Республики Казахстан, такая, как защита жизни, здоровья, прав, свобод, законных интересов человека и гражданина, собственности от противоправных посягательств. Хотя в пункте 2 статьи 4 говорится о соблюдении прав и свобод человека и гражданина, и в данном случае понятия «защита» и «соблюдение» разнообразны.

Кроме того, нами предлагается в задачи контрразведывательной деятельности включить норму, предусматривающую защиту экологической безопасности Республики Казахстан. В соответствии с пунктом 91 статьи 1 Экологического кодекса Республики Казахстан от 9 января

2007 года «экологическая безопасность - состояние защищенности жизненно важных интересов и прав личности, общества и государства от угроз, возникающих в результате антропогенных и природных воздействий на окружающую среду» [4]. Экологическая безопасность как разновидность территориальной безопасности - это комплекс состояний, явлений и действий, обеспечивающих экологический баланс на планете и в любых ее областях на уровне, к которому физически, социально-экономически, технологически и политически готово человечество.

Экологическая безопасность является необходимым условием для устойчивого экономического развития государств и общества, ограничительным фактором при координации и интеграции промышленно-хозяйственной деятельности, а также инструментом для гармонизации политико-экономических отношений между любыми социально-экономическими системами. В настоящее время экологическая безопасность является одной из глобальных проблем всего мирового сообщества. Достаточно вспомнить и в качестве примера привести: Чернобыльскую катастрофу (1986 г.), аварию на АЭС Фукусима-1 (2011 г.), Бхопальскую катастрофу (1984), крушение танкера Эксон Валдез, аварию и пожар на химической фабрике «SANDOZ» и т.д. Кроме этого на территорию нашей страны неоднократно падал ракетоноситель «Протон». Необходимость обеспечения экологической безопасности деятельности определяется следующими основными условиями:

- обязательностью выполнения частями пограничных органов различных задач в условиях неблагоприятной экологической обстановки, воздействия на личный состав, население негативных факторов окружающей среды;
- необходимостью предотвращения негативных последствий оперативно-служебной деятельности на окружающую среду;
- угрозой возможности совершения террористических актов в военных городках и на экологически опасных объектах в районах дислокации и оперативно-служебной деятельности;
- большой вероятностью негативного воздействия экологических последствий чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера на личный состав, население и окружающую их среду.

Полагаем, что введение данной нормы будет способствовать решению одной из основных задач контрразведывательной деятельности – противодействию незаконному обороту оружия, боеприпасов, взрывчатых, радиоактивных веществ и ядерных материалов.

В четвертой статье анализируемого закона предусмотрены принципы контрразведывательной деятельности, и они состоят из восьми пунктов. На наш взгляд, пункт 6, где говорится об осуществлении своевременных активных действий по предупреждению, вскрытию, пресечению разведывательных и (или) подрывных акций и пункт 7, где сказано о приоритетах контрразведывательных мероприятий в предупреждении, вскрытии, пресечении разведывательных и (или) подрывных акций, относятся к задачам контрразведывательной деятельности, а не к принципам. Под принципами следует понимать основополагающие начала, руководящие идеи, отражающие убеждения и взгляды общества в лице его законодательных и правоохранительных органов на сущность, цели и задачи государственно-правовой формы борьбы с преступностью [5].

В данную статью мы предлагаем включить принцип наступательности, который является весьма характерным для оперативно-розыскной и контрразведывательной деятельности. Он состоит в направленности оперативно-розыскных и контрразведывательных мероприятий на поиск сведений о признаках преступной деятельности и выявление лиц, намеревающихся совершить противоправные деяния. В соответствии с этим принципом оперативно-розыскные меры должны, как правило, носить упреждающий, превентивный характер, быть направлены на предупреждение и пресечение преступлений. Отличительной

чертой данного принципа должна быть работа по выявлению оперативно-розыскными подразделениями преступных замыслов.

Статья восьмая рассматриваемого закона предусматривает обязанности органов, осуществляющих контрразведывательную деятельность. В указанную статью, на наш взгляд, необходимо добавить пункт следующего содержания: «исполнять письменные указания прокурора, данные в ходе осуществления надзора за законностью контрразведывательной деятельности», как это указано в статье 7 Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности». Кроме того, в статье 12 Главы 2 Закона Республики Казахстан «О прокуратуре» от 30 июня 2017 года предусмотрен надзор за соблюдением законности оперативно-розыскной, контрразведывательной деятельности и негласных следственных действий.

Статья девятая анализируемого закона предусматривает права органов, осуществляющих контрразведывательную деятельность. Мы предлагаем дополнить данную статью пунктом следующего содержания: «создавать и использовать оперативные учеты и информационные системы, обеспечивающие решение задач контрразведывательной деятельности. Данная норма предусмотрена в статье 8 Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности». Также в статье 13 анализируемого закона есть упоминание об информационном обеспечении и документировании контрразведывательной деятельности. Информационное обеспечение контрразведывательной деятельности подразумевает под собой наличие необходимых учетов и информационных систем в данном подразделении органов национальной безопасности.

При анализе Закона «О контрразведывательной деятельности» становится очевидно, что законодатель не дает нам четкого толкования этих понятий.

Вместе с тем, в рассматриваемый нами закон мы предлагаем включить отдельную статью «Условия проведения контрразведывательных мероприятий», так как в законе имеются основания для проведения контрразведывательных мероприятий (статья 10) контрразведывательные мероприятия (статья 11). Норма, предусматривающая условия проведения оперативно-розыскных мероприятий имеется в Законе Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности». Уяснение понятия «условия проведения контрразведывательных мероприятий» имеет как теоретическое, так и практическое значение, поскольку юридические понятия обеспечивают единообразное понимание права, придают ему цельность и последовательность. Среди специалистов в области теории оперативно-розыскной деятельности данный вопрос является дискуссионным. Рассмотрим различные точки зрения ученых и юристов, касающиеся понятия «условия проведения ОРМ». Исследуя данный вопрос, мы обратились к источникам. Исходя из определений толковых словарей русского языка, условие - это:

- правила, установленные в какой-нибудь области жизни, деятельности;
- требование, предъявляемое одной из договаривающихся сторон;
- обстоятельство, от которого что-нибудь зависит;
- данные, требования, из которых следует исходить;

- обстановка, в которой происходит, осуществляется что-нибудь, а также устное или письменное соглашение о чем-нибудь, договоренность [6]. Юридическая этимология данного понятия сводится в основном к использованию в договорной сфере (условия контракта и т.д.). В рассматриваемой области, на наш взгляд, все приведенные в определении «направления» применимы к условиям проведения контрразведывательных мероприятий. Например, по мнению В.Г. Боброва, условия проведения ОРМ - это установленные законом, а также иными нормативными (в том числе законодательными) правовыми актами определенные правила,

соблюдение которых является обязательным при проведении оперативно-розыскных мероприятий [7].

Ряд ученых под условиями понимает установленные в оперативно-розыскной деятельности правила, которыми следует руководствоваться, требования из которых следует исходить при проведении оперативно-розыскных мероприятий и отмечает, что в Законе об ОРД условия рассматриваются и в качестве обстоятельств, и обстановки, в которых происходит или от которых зависит порядок проведения оперативно-розыскных мероприятий. Мы солидарны с мнением данных авторов. Однако исходя из определений русского языка понятия «условия», «обстоятельства» и «обстановка» являются синонимами. Нам представляется, что в данном случае эти понятия не нуждаются в какой-либо особенной градации.

Анализ ст. 11 Закона РК «О контрразведывательной деятельности» показывает, что подпункты 12-17 проводятся только с санкции прокурора и являются предметом прокурорского надзора. На наш взгляд, данный перечень необходимо дополнить и подпунктом 11, где говорится об оперативном мониторинге сети связи [8].

Понятие данного мероприятия указано в подпункте 5 ст. 1 Закона РК «О контрразведывательной деятельности». Под оперативным мониторингом сети связи понимается негласное обнаружение признаков разведывательно-подрывной деятельности в информации, передаваемой по сети связи. Полагаем, что данное мероприятие необходимо включить в предмет прокурорского надзора по следующим основаниям:

Во-первых, все негласные контрразведывательные мероприятия должны проводиться только с санкции прокурора, за исключением конфиденциальной работы этих органов;

Во-вторых, при проведении данного мероприятия, на наш взгляд, будут иметь место нарушения ст.18 Конституции Республики Казахстан [9].

Четкое разграничение дается по этому вопросу в подпункте 2 пункта 2 ст. 25 Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности», в котором сказано, что прокурор проводит проверку законности осуществления специальных оперативно-розыскных мероприятий, в том числе на сети связи.

Кроме того, в предмет прокурорского надзора, по нашему мнению, должно войти ведение и прекращение контрразведывательных дел. Однако данная норма отсутствует в ст. 12 Закона Республики Казахстан «О прокуратуре» и в ст. 20 Закона Республики Казахстан «О контрразведывательной деятельности», хотя в п. 1 и п. 3 ст. 13 дается понятие контрразведывательных дел и порядок их прекращения.

Мы полагаем, что введение данной нормы в предмет прокурорского надзора будет способствовать и гарантировать соблюдение прав и свобод личности при осуществлении оперативно-розыскной деятельности, которые указаны в ст.ст.5 Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» и Закона Республики Казахстан «О контрразведывательной деятельности».

Наряду с этим в статье 24 Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» и в статье 19 Закона Республики Казахстан «О контрразведывательной деятельности» предусмотрен ведомственный контроль за оперативно-розыскной и контрразведывательной деятельностью. В обоих законах особое место отводится первым руководителям органа, осуществляющим эту деятельность.

В связи с этим нами изучено законодательство Российской Федерации «Об оперативно-розыскной деятельности», где помимо ведомственного контроля предусмотрен контроль за оперативно-розыскной деятельностью. Так, в ст. 20 данного закона указывается, что контроль за оперативно-розыскной деятельностью осуществляют Президент РФ, Федеральное Собрание РФ, Правительство РФ в пределах полномочий, определенных Конституцией РФ, федеральными конституционными законами и федеральными законами. Почему бы не

использовать в Казахстане положительный опыт Российской Федерации в части контроля за оперативно-розыскной и контрразведывательной деятельностью?

Поэтому мы считаем, что помимо ведомственного контроля за оперативно-розыскной и контрразведывательной деятельностью необходимо включить в оба Закона статью «Контроль», и в нее должны войти Президентский, Парламентский, Правительственный и судебный контроль.

Введение данной нормы в законодательство, в частности, в Законы Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» и «О контрразведывательной деятельности», по нашему мнению, будет способствовать дальнейшему соблюдению законности и росту общественного доверия и поддержки граждан.

Особое место в данном направлении отводится Президенту Республики Казахстан. Одной из главных его функций является то, что он выступает гарантом прав и свобод человека и гражданина. В круг его основных полномочий в сфере обеспечения безопасности входит формирование Совета Безопасности РК, которой решает проблемы безопасности страны, в том числе оперативно-розыскными мерами, задействовав при этом органы, осуществляющие оперативно-розыскную и контрразведывательную деятельность.

Обеспечивая согласованное функционирование и взаимодействие органов государственной власти, Президент вносит законопроекты в Парламент, подписывает и обнародует республиканские законы, издает указы и распоряжения, касающиеся осуществления оперативно-розыскной и контрразведывательной деятельности.

Президент в рамках контроля за деятельностью оперативно-розыскных органов вправе заслушивать руководителей по вопросам оперативно-розыскной и контрразведывательной деятельности.

Когда речь идет о парламентском контроле нельзя не согласиться с мнением профессора Дубаносова Е.С., который выдвигает следующие основные направления:

- обсуждение и принятие (отклонение) законопроектов, касающихся сферы оперативно-розыскной и контрразведывательной деятельности;
- расходование денежных средств, выделенных из бюджета на осуществление оперативно-розыскной и контрразведывательной деятельности;
- соблюдение прав и свобод человека и гражданина [10].

Правительство Республики Казахстан как субъект государственного контроля осуществляет исполнительскую власть. Одним из направлений его контролирующей деятельности является проверка соответствия ведомственных нормативных актов, касающихся оперативно-розыскной и контрразведывательной деятельности, Конституции и республиканским законам.

В целях реализации законов Правительство Республики Казахстан издает постановления и распоряжения, которые служат основой для принятия ведомственных нормативных актов правоохранительных органов и специальных служб.

Следует отметить, что в предмет контроля Президента РК, Парламента и Правительства не может входить законность и обоснованность деятельности субъектов оперативно-розыскной деятельности по конкретным делам. Данные органы не вправе вмешиваться в технологию оперативно-розыскной деятельности, контролировать правомерность проведения оперативно-розыскных мероприятий, оперативной разработки, а также работу с негласным (специальным) аппаратом. Никто из них не вправе по этим направлениям оперативно-розыскной деятельности давать какие-либо обязательные указания. Этим обеспечивается необходимая автономия правоохранительного механизма оперативно-розыскной деятельности и в то же время исключается использование возможностей спецслужб в разрез с целями и задачами, указанными в Законе Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» [11].

Невмешательство указанных органов государственной власти в вопросы организации проведения конкретных оперативно-розыскных мероприятий закреплено в оперативно-розыском законодательстве РК (ч.3 ст.22).

И, наконец, судебный контроль должен включить в себя соблюдение прав и свобод личности при осуществлении оперативно-розыскной и контрразведывательной деятельности.

Так, данная норма указана в п.п. 2 и 4 статьи 5 Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» и п.п.3 и 4 статьи 5 Закона Республики Казахстан «О контрразведывательной деятельности».

Кроме того, в последнее время активно ведется дискуссия в научной и практической среде оперативно-следственных подразделений правоохранительных органов и специальных служб о передаче и принятии решений по специальным оперативно-розыскным и контрразведывательным мероприятиям, касающихся ограничения конституционных прав граждан на проведение оперативно-розыскной и контрразведывательной деятельности (прослушивание телефонных переговоров, неприкосновенность жилища и др.).

Данная норма в настоящее время существует в оперативно-розыском законодательстве Российской Федерации и в ст. 9 указывается, что основание и порядок судебного рассмотрения материалов об ограничении конституционных прав граждан при проведении оперативно-розыскных мероприятий [12].

Изучение и анализ Закона Республики Казахстан «О контрразведывательной деятельности» показывает, что основные положения данного закона заимствованы из Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности», который, по нашему убеждению, должен подлежать модернизации, учитывая международный опыт, геополитические изменения, происходящие в мире, и складывающиеся в республике общественные отношения.

Резюмируя изложенное, считаем, что предложенные нами выводы будут в дальнейшем способствовать реализации Концепции правовой политики Республики Казахстан в защите жизни, здоровья, прав, свобод, законных интересов человека и гражданина, собственности от противоправных посягательств.

Литература:

1. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – М.: Русский язык, 2000.
2. Кузнецов С.А. Большой толковый словарь русского языка / С. А. Кузнецов. – М.: СПб: Норинт, 2013. – 242 с.
3. Закон Республики Казахстан об оперативно-розыскной деятельности от 15 сентября 1994 года № 154-ХІІІ.
4. Экологический кодекс Республики Казахстан. Кодекс Республики Казахстан от 9 января 2007 года № 212.
5. Николюк В.В. Федеральный закон «Об оперативно-розыскной деятельности»: Научно-практический комментарий. - М.: Спарк, 2003.
6. Толковый словарь русского языка С.И. Ожегова, Н.Ю. Шведовой. - М., 1999.
7. Бобров В.Г. Оперативно-розыскные мероприятия. Основания и условия проведения оперативно-розыскных мероприятий. Лекция. - М., 2003. - С. 37.
8. О контрразведывательной деятельности: Закон Республики Казахстан от 28.12.2016 г. – Информационно - справочная система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет» // (adilet.zan.kz.) – интернет-источник.

9. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г – Информационно-справочная система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет» // (adilet.zan.kz.) – интернет-источник.

10. Дубаносов Е.С. Оперативно-розыскная деятельность: учебник для вузов. // Е.С. Дубаносов. - М.: Изд. – 2012. - С. 380.

11. Тарасов А. Государственный контроль за ОРД – гарант конституционной защиты прав и свобод человека и гражданина: Журнал «Профессионал» - 2002. - № 1 (45). - С.20.

12. Федеральный закон Российской Федерации «Об оперативно-розыскной деятельности»: Научно-практический комментарий. Под. ред. профессора В.В.Николюка. - М.: Спарк. - 2003.

ГРНТИ 10.81.51

УДК 343.9

Ж. Ж. Абралиев

Жеке тұлғаға криминологиялық мінездеме құру мәселелері

Проблемы создания криминологической характеристики личности

Problems of creation of criminological characteristics to an individual

Аннотация. Мақалада қылмыс жасаушы адамның жеке басының криминологиялық сипаттамасы мен оның тұлғалық ерекшелігі және қылмыскер тұлғасының болашақ болмысы мен оның қоғамдағы әрсала қатынасы баяндалады.

Түйінді сөздер: қылмыс, мінез-құлық.

Аннотация. В статье описываются криминологические характеристики правонарушителя, его личностные особенности и будущность, а также его отношение к различным аспектам общества.

Ключевые слова: преступность, поведение.

Abstract. The article describes the criminological characteristics of the offender, his personality traits and the future nature of the offender and his attitude to the various aspects of society.

Keywords: crime, behavior.

Қылмыскердің жеке басы криминология пәнінің ажырамас элементі болып табылады. Құқық бұзушының жеке басын зерттеудің маңыздылығы, ең алдымен, қылмыс адамның іс-әрекеті және белгілі бір адамның еркі ретінде қылмыс негізінен оның маңызды белгілері мен ерекшеліктерінен туындайтындығында. Бейнелеп айтқанда, қылмыс пен қылмыскер дегеніміз - белгілі бір қылмыс организмнің жасушалары, олардың зерттелуі мен білуі қылмыстың алдын-алуды ұйымдастыруға және жүзеге асыруға криминологиялық материал бере алады. Экономикалық қызмет саласындағы қылмыстар - бұл қоғамның экономикалық қатынастарымен тікелей байланысты пайдакүнемдік қылмыстың бөлігі. Статистикалық материалдардағы «экономикалық сипаттағы қылмыстар» деп аталатын бұл қылмыстар мемлекеттің, азаматтардың жекелеген топтарының (тұтынушылардың, серіктестерінің, бәсекелестерінің) мүліктік және басқа да экономикалық мүдделеріне, сондай-ақ пайда алу мақсатында экономикалық қызметті басқару тәртібіне зиян келтіреді. заңды экономикалық қызмет аясында.

Құқық бұзушының жеке басы, бір жағынан, жалпы әлеуметтанулық ұғым, ал екінші жағынан – заңды қатынас. Бұл дегеніміз, қылмыскердің жеке басын оның қатысушысы болып табылатын бүкіл әлеуметтік қатынастар жүйесіне байланысы болмай, адамның әлеуметтік мәнінен оқшауланған жағдайда қарастыруға болмайды. Олардың әсерінен оның әлеуметтік келбеті белгілі бір адамның ажырамас бірлігі ретінде ғана емес, сонымен бірге оны құрайтын моральдық-психологиялық ерекшеліктері мен қасиеттері (көзқарастар, сенім, құндылық бағдары, өмірлік үміт, интеллектуалдық және ерікті қасиеттер) қалыптасады. Бұл жеке тұлға бұл процесті қабылдайтынына немесе білмегеніне қарамастан болады.

Демек, қылмыскердің жеке басы өзінің әлеуметтік сипатына ие бола отырып, шындықтың өнімі ретінде қабылдануы керек (қоғамға жағымсыз, тіпті жауыз болуы да мүмкін). Сонымен, қылмыскердің жеке басы дегеніміз - сыртқы жағдайлар мен көріністерді үйлестіре отырып, қылмыстық мінез-құлықтың сипатына әсер ететін теріс әлеуметтік мәні бар қасиеттер жиынтығын білдіретін, оның қарсысоциалық бағыттылығы көрсетілген қылмыс жасаған адамды білдіреді. Жоғарыда келтірілген анықтама құқық бұзушының жеке басы ұғымының жалпы әлеуметтанулық және қылмыстық-құқықтық мазмұны арасындағы байланысты көрсетеді. «Тұлға» сөзінің осы ұғымға енуі жалпы социологиялық жүктемені білдіреді, ол жеке тұлға туралы неғұрлым жалпы анықтамадан туындайтын тұжырымдаманың өнімділігін көрсетеді, демек қылмыстағы әлеуметтілік өлшемін көрсетеді.

Әр адам - бұл әлеуметтік маңызды қасиеттердің жеке көрінісі, қоғамның болмысы мен рухани жағдайын бейнелеудің жеке формасы. Мұның бәрі оның санасында шоғырланған, ол өзі жеке мазмұнды қалыптастыруға, белгілі бір жағдайда өзінің белгілі бір әлеуметтік позицияны және мінез-құлық бағытын таңдайтындығын анықтай отырып, жеке мазмұнға сәйкес делдал бола отырып, жеке тұлғаны қалыптастырудың белсенді тірек элементіне айналады. Құқық бұзушының жеке басын анықтау кезінде жағымсыз белгілер мен қасиеттердің жиынтығы маңызды сипаттама болып табылады. Дәл осы әлеуметтік қасиеттер мен жеке тұлғалық белгілердің жиынтығы, олардың мазмұны, қылмыс жасағандар туралы неғұрлым толық көрініс беретін, әлеуметтік оң және әлеуметтік теріс элементтердің арақатынасы, сонымен қатар әрекетті өзі де, оны жасаған адам да түсінуге, бағалауға көмектеседі. Алайда, адамға қандай жағымсыз қасиеттер мен қасиеттер болмасын, олар оны өмір бойы қылмыстық әрекеттерге итермелей алмайтындығын есте ұстаған жөн. Демек, адамды қылмыстық әрекетті жасағаннан кейін ғана қылмыскер деп санауға болады. Қылмысты анықтайтын жеке қасиеттер жиынтығы оны жасау кезінде пайда болмайтыны анық, бірақ жеке тұлғаның бүкіл өмірлік әрекеті барысында дамиды. Сондай-ақ, қылмыстың жасалуына себеп болған тұлғалық қасиеттер оның жасалғаннан кейін де жойылып кетпеуі маңызды. Болашақта олар тек өзгерістерге ұшырайды, бірақ кез-келген жағдайда оның өзгеріс іс әрекеті соңы криминологиялық қызығушылық тудырады. Қылмыстық заң тұрғысынан қылмыскердің жеке басын тек адам қылмыс жасаған және сот кінәлі деп тапқан кезде ғана айтуға болады. Қылмыскердің жеке басының болу шегі заңмен қатаң белгіленеді және жазаны өтеу және сотталғандығын жою сәтінен басталады. Қылмыскердің жеке басының жалпы ұғымы айтарлықтай дерексіз категория болып табылады және негізінен нақты тұлғаларды ғылыми талдау процесінде жұмыс құралы ретінде қолданылады. Қылмыскердің жеке басын білудің маңызды кезеңі оның құрылымын зерттеу болып табылады. Ол оны құрайтын белгілердің әр түрлілігін ғана емес, сонымен бірге олардың қылмыстық мінез-құлық этиологиясындағы әр түрлі рөлдерін де көрсетеді. Қылмыстық тұлғаның құрылымына келесі құрылымдар кіреді: биофизиологиялық, әлеуметтік-демографиялық және әлеуметтік-рөлдік, моральдық-психологиялық, қылмыстық-құқықтық және криминологиялық [1, 25 б].

Бұл ішкі құрылымдардың кез-келгені дербес бола алмайды, өйткені олардың барлығы белгілі бір қатынастарда, адамның біртұтас әлеуметтік-биологиялық мазмұнын құрайды.

Адамды организм және жеке тұлға ретінде қарастыру ондағы табиғи және әлеуметтік үйлесімділікке мүмкіндік береді. Биологизациялық белгілер - бұл денсаулық жағдайы, физикалық құрылыстың ерекшеліктері, жүйке жүйесінің табиғи қасиеттері және т.б. Адамның биологиялық табиғаты - бұл адамның өзіндік ерекшелігінің қажетті шарты, ол оның өзіндік және бірегейлігін анықтайды. Адамдардың кейбір маңызды психологиялық сипаттамалары генетикалық сипатта болатындығы белгілі. Тұлғаның генетикалық анықталған қасиеттері мен сипаттамаларына, психофизиологиялық мүмкіндіктеріне байланысты нәрсе - ол қоршаған ортадан, нақты өмір сүру және білім беру жағдайлары және өмірінде кездесетін басқа жағдайлар. Қоршаған ортаның жағымсыз құбылыстарына генетикалық анықталған дәреже маңызды болып табылады. Адамның ішкі құрылымдары соншалықты бір-бірімен тығыз байланысты, сондықтан биологиялық таза нысанда көрінбейді, тікелей және кері әлеуметтік әсерге ұшырайды, олардың әсерінен өзгереді. Сонымен қатар, қылмыскердің жеке құрамының құрамындағы биологиялық сипаттамаларды анықтау қылмыстардың себептерін психологиялауды немесе биологияландыруды білдірмейді. Адамның көптеген психикалық сипаттамалары мен биологиялық анықталған қасиеттері әлеуметтік факторлардың анықтаушы әсеріне түседі. Қылмыс жасау себебі, белгілі болғандай, тұлғаның әлеуметтік жағымсыз белгілері ғана. Жеке психикалық процестердің қолайсыз ерекшеліктері, жағдайлары және биологиялық анықталған қасиеттері тек осы себепке ықпал ете алады.

Әлеуметтік-демографиялық құрылымға жынысы, жасы, білімі, әлеуметтік жағдайы, кәсібі, ұлттық және кәсіптік байланысы, отбасылық жағдайы, материалдық қамтамасыз етілу деңгейі, қала немесе ауыл халқымен байланысы және т.б. сияқты сипаттамалар енеді. Осылайша, қылмыскерлердің жыныстық құрамы туралы мәліметтер ерлердің әйелдерден едәуір басым екендігін көрсетеді. Мысалы, әйелдер мен ер адамдар жасаған кісі өлтірулерінің арақатынасы 1:11 құрайды, денсаулыққа ауыр зиян келтіреді - 1:36. Алайда, кейбір қылмыстар үшін әйелдер ерлерге қарағанда анағұрлым белсенді. Әйелдер жасаған барлық қылмыстардың 50% -дан астамы өзіне-өзі қызмет ету болып табылады. Әсіресе, сауда және мемлекеттік қызмет жүйесінде қылмыс жасаған әйелдердің үлесі жоғары. Тұтастай алғанда, әйелдер қылмысының құрылымы ауыр қылмыс құрамының аз бөлігіндегі ерлер құрамынан ерекшеленеді. Қылмыскерлердің жас ерекшеліктері бізге криминогендік көріністердің дәрежесі мен қарқындылығын және әр түрлі жас топтарының өкілдерінің қылмыстық мінез-құлқының ерекшеліктерін бағалауға мүмкіндік береді.

Атап айтқанда, жастар жасаған қылмыстар көбінесе агрессивті, импульсивті сипатта болады, ал егде адамдар үшін, керісінше, қасақана қылмыс жасау тән. Жалпы, 18-40 жас аралығындағы адамдар (70-75% -ға дейін) ең көп қылмыс жасайды. Бұл топта ең жоғары қылмыстық әрекет 25-29 жастағы адамдарға тән. Одан кейін 18-24 жас, 14-17 жас, 30-40 жас аралықтары. Білім беру және зияткерлік деңгейлер көбінесе қылмыстың сипатын анықтайды. Бұл түсінікті, өйткені бұл қасиеттер қызығушылықтар мен қажеттіліктер ауқымына, қарым-қатынас пен көңіл көтеру бағыты мен, сайып келгенде, адамның мінез-құлқына айтарлықтай әсер етеді. Криминологиялық зерттеулер көрсеткендей, жоғары білімі бар адамдар қызметтік және экономикалық қылмыстар жасайды, ал бұзақылық, шабуыл жасау, жеке басын ұрлау, тонау және тонау қылмыс жасаушылар, әдетте, білімінің төмен деңгейіне ие. Құқық бұзушының жеке басының әлеуметтік-демографиялық құрылымында әлеуметтік мәртебесі, кәсібі және кәсіптік байланысы туралы мәліметтер (жұмысшы, қызметкер, жеке еңбек қызметінің өкілі, студент, зейнеткер, әлеуметтік пайдалы жұмыспен айналыспайтын адам және т.б.) үлкен криминологиялық маңыздылыққа ие. Бұл деректер, атап айтқанда, әлеуметтік өмірдің қай саласында және қандай топтарда белгілі бір қылмыстар жиі кездесетінін, экономиканың қай салалары криминогендік әсерге жиі ұшырайтындығын, қайсысы әлеуметтік және кәсіптік топтар көбінесе «жалданғанын» көрсетеді. Айта кету керек, әлеуметтік

топтардың бөлінуі неғұрлым аз болса, криминологиялық нәтижелер де соғұрлым сенімді болады. Мәселен, қылмыс жасаған жұмысшылардың ішінде көпшілігі білікті емес жұмыспен айналысады, ал жоғары білікті жұмысшылар 25 есе аз қылмыс жасайды. Ең криминогенді әлеуметтік топ - бұл қоғамдық пайдалы жұмыстармен айналыспайтын адамдар: олар барлық қылмыскерлердің үштен бірін құрайды. Әлеуметтік-демографиялық сипаттамалардың кешенінде отбасы жағдайы, материалдық қамтамасыз ету деңгейі және тұрғылықты жері туралы мәліметтер айтарлықтай криминологиялық маңыздылыққа ие. Криминологиялық зерттеулердің нәтижелері көрсеткендей, қылмыс жасаған адамдардың шамамен 50% -ы қылмыс жасалған кезде үйленбеген. Бұл белгілі бір дәрежеде, қылмыс жасағандардың арасында отбасын құруға үлгермеген жастардың едәуір бөлігін құрайды. Сонымен қатар, бұл үлгі өзін-өзі көрсетеді: сотталғандар санының өсуімен, тіркелген некеге тұрғандар саны азаяды. Қылмыскердің жеке басын сипаттау үшін олардың әлеуметтік рөлдері мен әлеуметтік мәртебесі маңызды.

Осыған байланысты қылмыскердің жеке басын зерттеу кезінде келесі ережелер ерекше мәнге ие. Біріншіден, әртүрлі әлеуметтік және адамгершілік құндылықтар мен шындықтың әр түрлі аспектілерімен (еңбек міндеттеріне, мүлікке, отбасыға, балаларға және басқаларға) байланысты қатынастар. Екіншіден, қажеттіліктер мен талаптардың деңгейі (деңгейі, табиғаты және әлеуметтік маңызы) (әлеуметтік пайдалы және негізделген немесе әлеуметтік зиянды, негізсіз) және оларды қанағаттандырудың таңдалған тәсілдері (заңды, заңсыз, әлеуметтік қауіпті). Қылмыскердің жеке басын сипаттау оның интеллектуалды, эмоционалды және еріктік қасиеттерімен толықтырылады. Интеллектуалдық қасиеттерге мыналар жатады: ақыл-ой дамуының деңгейі, білім мөлшері, көзқарастардың кеңдігі немесе тарлығы, қызығушылықтар мен ұмтылыстардың мазмұны мен әртүрлілігі, өмірлік тәжірибе және т.б. Эмоционалды қасиеттер жүйке процестерінің күші, жылдамдығы немесе қозғалғыштығы, сезімдер динамикасы, эмоционалды қозғыштық дәрежесі, сыртқы ортаның әртүрлі көріністеріне реакция сипаты және т.б. сияқты белгілерден тұрады. Ерекше қасиеттерге мыналар жатады: шешім қабылдау және жүзеге асыру қабілеті, шыдамдылыққа, төзімділікке, табандылыққа және басқа да ерекшеліктерге ие, іс-әрекетті және бағытты реттеу мүмкіндігі. Жоғарыда аталған белгілер мен қасиеттердің барлығы оның мәнін жалпы қабылдаудағы жеке тұлға үшін де, құқық бұзушының жеке басына да тән. Құқық бұзушының жеке басының ерекшеліктерін түсінудегі ең маңыздысы қылмыстық-құқықтық сипаттама болып табылады. Дәл сол адамның жеке тұлғаның әлеуметтік деформациялану дәрежесін, оның ерекше қасиеттерін бейнелейді және қылмыс жасаған адамдардың маңызды белгілерін анықтауға мүмкіндік береді. Бұл белгілерге: қылмыстық іс-әрекеттің бағыты мен уәждемесі, қылмыстық іс-әрекеттің ұзақтығы, қарқындылығы және оған арналған соттылықтың болуы, нақты қылмысқа қатысу рөлі, қылмысқа дайын болу (ұйымдастыру) деңгейі, оның салдарларына көзқарас жатады. оның құрылымының кез-келген компоненттерінің болмауы немесе болмауы бойынша емес, ең алдымен олардың мазмұны мен бағытына байланысты. Бұл белгілі бір қылмыс жасаудың жалпы себебі ретінде әрекет ететін көзқарастардың, қызығушылықтардың, қажеттіліктердің, әдеттердің (антосоциалдық көзқарас) антропоциалды бағдары.

Осы белгілердің әрқайсысы қылмыскер тұлғасының және олардың реңктерінің криминогендік қасиеттерінің алуан түрлілігінде салыстырмалы түрде тәуелсіз қабат құрайды. Мұның бәрі шынымен де мұндай тұлғалардың криминологиялық типологиясының қажеттілігін көрсетеді. Қылмыскердің жеке басының типологиясы мәселесін тек сенімді әдіснамалық негізде ғана шешуге болады, атап айтқанда материалистік көзқарас тұрғысынан қарастырылатын жеке тұлғаның әлеуметтік типологиясының доктринасы негізінде. Әлеуметтік тип ретінде қылмыскердің жеке басы туралы айту, егер оны басқа әлеуметтік түрлер өкілдерінен ерекшелейтін белгі болса ғана мүмкін болады. Мұндай белгі, әрине, мемлекетпен

қорғалатын қоғамдық қатынастарға зиян келтіру мүмкіндігінен тұратын қоғамдық қауіпті. Мұндағы типология белгілі бір типтің ерекшелігін сипаттайтын, белгілі бір адамдағы негізгі белгілер мен олардың көріністері арасындағы ішкі, тұрақты байланыстарды ашатын негізгі нәрсені алады. Криминологиялық типология барлық қылмыстық көріністер мен қылмыс жасаған адамдарды неғұрлым тән типтері мен әрекеттерінің тәсілдерін ажыратуға мүмкіндік береді. Әлеуметтік тип туралы айтатын болсақ, ол тек белгілі бір адамға оның барлық сипаттамалары бойынша ғана емес, сонымен бірге маңызды салыстырмалы түрдегі қасиеттердің, жеке қасиеттердің жиынтығымен бағаланады. Криминологиялық типология криминогендік тұлғалық белгілердің даму дәрежесі, олардың табандылығы немесе жағымды өзгеру мүмкіндігі туралы түсінік беруі керек. Қылмыстық тұлғаның типологиясының бір типологиясын құрудың негізі мотивациялық сфераның ерекшеліктерін көрсететін оның антоискоциалды бағытының сипаты болып табылады. Мотив тек қылмыстық қана емес, сонымен бірге адамның кез-келген басқа іс-әрекеті мен әрекетінің де тетігі болып табылады. Мотивтердің кейбіреулері жетекші, негізгі, ал басқалары қосымша ретінде әрекет ететінін есте ұстаған жөн. Адамның мінез-құлқын анықтайтын себептердің көпшілігі оның моральдық ерекшеліктеріне байланысты. Мотив, басқа психологиялық қасиеттермен және жеке қасиеттермен (қызығушылықтар, ұмтылыстар, қозғағыштар, өмірлік бағыттар) толықтырылатын және байытылатын қажеттіліктерді нақтылайды [2, 49 б].

Тұлғаның қоғамға бағдарлануының негізгі типологиялық белгілері: адамның жеке басына теріс немқұрайлы қарау және оның маңызды артықшылықтары; өзімшілдік мотивтер; әртүрлі жалпы қабылданған құндылықтар мен әлеуметтік көзқарастарға индивидуалистік, қоғамға қарсы көзқарас; өз міндеттеріне және заңмен қорғалатын әлеуметтік құндылықтарға ұқыпсыз және жауапсыз қарау. Көрсетілген түрлердің біріншісінің (агрессивті және зорлық-зомбылық жасау) құқық бұзушысының адамгершілік-психологиялық тұлғалық сипаттамаларының ең экстремалды эгоцентризмі болып табылады, мұнда оның барлық мінез-құлқы қарабайырлық пен құмарлықтарға, оның ішінде импульсивті сипатқа ие болады. Құндылықтар жүйесінде «Мен» бірінші орында. Мұндай адам басқалардың мүдделеріне немқұрайдылықпен қарауды, қатыгездікті анық көрсетеді, ал жанашырлық сезімі болмайды. Көрсетілген моральдық және психологиялық бағыттағы адамдар бұзақылық, дене жарақаттарын, кісі өлтіру, зорлау және т.б. Пайдаға бағдарланған адам ақшаны тартып алуға деген ұмтылыс, бос өмір салтын ұстану, өзімшілдік сияқты белгілермен сипатталады. Мұндай бағдар ұрлық, алаяқтық, паракорлық және басқа да пайдакүнемдік қылмыстарға ықпал етеді. Криминологиялық зерттеулер көрсеткендей, мұндай қылмысты жасаған көптеген адамдарға ашкөздік, ақшаның құдіретіне сену және адал қызметкерлердің немқұрайлылығы тән. Үшінші типологиялық топқа жататын адамдар азаматтық, отбасылық, әлеуметтік және қызметтік міндеттерін орындаудан жалтарумен сипатталады.

Бұл топтағы адамдар балаларды немесе мүгедек ата-аналарды күтіп-ұстауға қаражат төлеуден жалтарады, қызметтік жағдайын асыра пайдаланған, үкіметке қарсы бірқатар қылмыстар жасаған, сот төрелігі, әскери қылмыстар және т.б. Төртінші типологиялық топтағы адамдар санасыз қылмыстардың жасалуына тән. Криминологиядағы қоғамға бағдарлану көріністерінің тереңдігіне, табандылығына және қарқындылығына сәйкес қылмыскерлердің келесі түрлері бөлінеді: кездейсоқ, жағдайлық, тұрақсыз, зиянды және әсіресе зиянды. Кездейсоқ адамдар қатарына олардың бұрынғы мінез-құлқының жалпы әлеуметтік позитивті бағытына қайшы келетін, бірінші рет ауыр емес қылмыстар жасаған адамдар кіреді. Жағдайлардың қолайсыз үйлесуінің әсерінен бірінші рет ауыр қылмыс жасаған және өмірдің негізгі салаларында осы әрекетке қосымша сипатталған адамдар қылмыскерлердің ситуациялық типіне жатады. Қылмыскерлердің тұрақсыз түріне бірінші рет қылмыс жасаған, бірақ бұрын құқық бұзушылықтар мен азғындық әрекеттерді жасаған адамдар жатады. Қылмыстың зиянды

түріне бірнеше рет қылмыс жасаған адамдар, соның ішінде бұрын сотталған адамдар кіреді. Әсіресе зиянды қылмыскерлер деп қауіпті немесе аса қауіпті қылмыстардың қайталануын жасаған адамдар саналады. Жеке тұлғаны қалыптастыру процесі әрдайым қайшылықты. Сонымен қатар, егер бұл процесс оң бағытта жүргізілсе, онда оның нәтижесі қолайлы болады: адамның салыстырмалы тәуелсіздігіне байланысты сөзсіз болатын жеке адам мен қоршаған орта арасындағы үйлесімсіздік пен қарама-қайшылықтар, біртіндеп төмендейді, жоғалады, белсенді әрекетке кедергі жасамайтын форманы алады адам. Тұлғаның қолайсыз моральдық қалыптасуымен керісінше жағдай туындайды: жеке қасиеттер мен қоршаған шындықтың талаптары арасында сәйкессіздік пайда болады. Бұл, ең алдымен, қажеттіліктер мен мүдделер, моральдық нормалар мен заң туралы идеялар, мінез-құлықтың әдеттегі нысандары (стереотиптері) және субъектінің өзін-өзі бағалауы сияқты категориялар мен тұлғалық ерекшеліктерге қатысты. Нәтижесінде, субъект өзі өмір сүріп, жұмыс істеуі, басқа адамдармен қарым-қатынас жасауы керек айналадағы әлеуметтік ортаға толық бейімделмейді. Егер біз тұлғаның адамгершілік қалыптасуының негізгі көздерін бөліп қарастыратын болсақ, онда олар: - тұлғаның өзіне тән барлық қасиеттері бар; - шағын әлеуметтік топтар - бұл тұлға тікелей қалыптасатын отбасы, мектеп, өндірістік топ; - саяси, рухани, мәдени, ағартушылық және басқа да ықпалдарды бұқаралық ақпарат құралдары және басқа арналар арқылы жүзеге асыратын қоғам.

Қоғамның әсері туралы айта отырып, белгілі бір қоғам мүшелерінің өмірінің саяси, экономикалық және әлеуметтік жағдайларын, өмірлік тәжірибесін, мінез-құлық пен қабылдау формаларын жеке өзі қабылдайтын немесе таңдайтынын атап өткен жөн. Ішкі және сыртқы саясаттағы кез-келген оқиғалар адамның қабылдауы мен көзқарастарына да әсер етеді. Сонымен бірге, жеке тұлға бүкіл қоғамның ғана емес, сонымен бірге ол құрылған шағын әлеуметтік топтардың әсерінен қалыптасады. Бұл қалыптасу әрдайым қолайлы бола бермейді. Қоғамға тән көптеген әлеуметтік қайшылықтар шағын топтар арқылы жүзеге асады. Мысалы, белгілі бір әлеуметтік айырмашылықтардың болуы шағын топтардың (отбасылар, туыстар, достар, көршілер) өмір салты мен қызметіндегі айырмашылықтарға әсер етеді, олар талқыланады және бағаланады. Шағын әлеуметтік топтың салыстырмалы түрде тәуелсіздігі қоғамда қабылданған және мемлекет бекіткен нормалар мен құндылықтарға сәйкес келмейтін топтық мінез-құлық нормалары мен топтық құндылықтардың пайда болуы мүмкіндігіне әкеледі. Бұл топтық мінез-құлық заңдылықтары әрқашан қоғамның құқықтық немесе моральдық нормаларына қайшы келеді дегенді білдірмейді; олар көбінесе осы мағынада бейтарап, өйткені тек топ мүшелерінің кәсіби немесе басқа нақты мүдделеріне қатысты (отбасылық дәстүрлер, спортшылармен қарым-қатынас және т.б.).

Сонымен бірге заңға және қоғамдық моральға қайшы келетін мұндай топтық нормалар мен мінез-құлық үлгілері мүмкін. Сонымен қатар, әрбір шағын топ осы нормалар мен талаптардың орындалуын ішкі (бейресми) және кейде сыртқы (формальды) бақылауды жүзеге асырады. Топтық мораль мен қоғам арасындағы ең өткір қарама-қайшылықтар мен қайшылықтар қоғамның моральдық, құқықтық және басқа нормалары мен топтық нормалар арасындағы сәйкессіздік негізінде пайда болады, бұл азғындық, құқық бұзушылықтар мен қылмыстарда көрінеді. Тұлғаның қалыптасуының басты мәні оның отбасы болып табылады, онда негізгі білім, айналадағы әлем туралы бастапқы түсінік және мінез-құлық нормалары қалыптасады.

Сонымен қатар, отбасында объективті (отбасының толық болмауы, материалдық қиындықтар, ата-аналардың ауруы және т.б.) және субъективті (отбасы мүшелерінің жағымсыз моральдық-педагогикалық ұстанымдары, білім деңгейінің төмендігі) жеке тұлғаның қолайсыз моральдық қалыптасуына ықпал ететін бірқатар жағдайлар жиі кездеседі.) Бұл жағдайлар балаларды қылмыстық әрекетке, маскүнемдікке, қайыршылыққа, жезөкшелікке тарту кезінде

көрінеді; ата-аналар азғындық, заңсыздықтар жасайды; отбасында қоғамға қарсы көзқарастар, моральдар, ұстанымдар; денсаулығы нашар моральдық және психологиялық атмосферада, жанжалда; ата-ана тәрбиесінің қате желісі және мүлде ата-ана болмаған кезде. Қатысушы тұлғаның теріс моральдық-психологиялық сипаттамаларын неғұрлым қарқынды түрде қалыптастыратын факторларды мыналармен байланыстыруға болады: еңбек ұжымындағы жағымсыз құбылыстар (өндірісті ұйымдастырудың нашарлығы, басшылық пен жауапсыздық атмосферасы, төмен тәртіп, маскүнемдік, сырттай қарау, кадрлардың ауысуы, жариялылықтың болмауы және т.б. еңбек ұжымындағы демократиялық басқару, еңбек заңнамасын бұзу және т.б.); мектептегі білім берудегі кемшіліктер (білім беруді тәрбиеден бөлу, оқушылардың еңбекке және қоғамдық жұмыстарға моральдық-психологиялық дайындығының жеткіліксіздігі, мектептің отбасымен нашар байланысы, педагогикалық жұмыста формализм, білім беруді әкімшілікке ауыстыру және т.б.); қарым-қатынас және бос уақыттардағы кемшіліктер (маргиналды топтардың теріс әсері, қоршаған ортаны мінез-құлық пен жол бергіштіктің «қоғамға қарсы» заңдылықтарына бағдарлау, қорлау және бұзақылық арқылы жалған өзін-өзі растау және т.б.); әлеуметтік бақылаудың болмауы (оның қолайсыз ортадағы адамдарға жағымды әсер ету міндеттерін ескермеу, алдын-алу әсерінің басталуын кейінге қалдыру, құқық бұзушылар үшін жазасыздық және т.б.), деформация процесі басталған адамдарға қатысты оның жеткіліксіз тиімділігі.

Құқық бұзушының жеке басы, оның әлеуметтік ортасы туралы сенімді ақпарат көздерінен алынған объективті мәліметтер онымен жеке профилактикалық жұмысты жүргізу үшін ерекше маңызды. Құқық бұзушыға тәрбиелік-профилактикалық әсер ету оның жеке басының ерекшеліктеріне, оның бұрын жасаған қылмыстарының сипаты мен бағытына, оның отбасылық жағдайына, байланыстарына, әдеттеріне, бейімділіктеріне, жұмысының ерекшеліктеріне және басқа жағдайларға байланысты жүзеге асырылады. Бұл ақпаратты алу жолдары белгілі (әңгімелер, сауалнамалар, тікелей бақылау және т.б.). Олар жеке профилактика әдістемесі бөлімінде толығырақ сипатталған. Жеке тұлғаны зерттеу қоғамға қарсы көзқарастарды, әдет-ғұрыптарды, мінез-құлық заңдылықтарын, адамгершілік қалыптасу шарттары мен олардың қылмыскерлердің әртүрлі санаттарына тән қоршаған әлеуметтік ортамен өзара әрекеттесу табиғатын анықтауға бағытталған. Құқық бұзушының жеке басы туралы ақпарат алудың әлеуметтік, психологиялық және құқықтық құралдары мен әдістерін қоса, кешенді зерттеу жүргізу маңызды. Криминологиялық ақпараттың негізгі қайнар көздері болып субъектілердің өзі, олардың ата-аналары, балалары және басқа да отбасы мүшелері, таныстары мен көршілері, жақын достары мен таныстары, әріптестері мен әріптестері, әкімшілік пен қоғамдық ұйымдардың өкілдері, қылмыстық іс материалдары, түзеу мекемелері. Қылмыскердің жеке басының моральдық-психологиялық қасиеттерін, оның құндылық бағдары мен құқықтық сана-сезімін зерттеген кезде арнайы тесттерді қолдану жақсы нәтиже береді. Құқық қорғау органдарында бұл жұмыс екі бағытта жүзеге асырылады: қылмыстық қудалау немесе жеке алдын-алу шараларын қолдануға байланысты нақты адамды зерттеу және талдау; қылмыс жасаған адамдардың әртүрлі санаттарына жалпыланған, типтік сипаттама алу үшін құқық бұзушының жеке басын зерттеу және талдау.

Экономикалық қызмет саласындағы қылмыстың криминологиялық сипаттамасы және оның алдын-алу Экономикалық қызмет саласындағы қылмыстар - бұл қоғамның экономикалық қатынастарымен тікелей байланысты пайдакүнемдік қылмыстың бөлігі. Статистикалық материалдардағы «экономикалық сипаттағы қылмыстар» деп аталатын бұл қылмыстар мемлекеттің, азаматтардың жекелеген топтарының (тұтынушылардың, серіктестерінің, бәсекелестерінің) мүліктік және басқа да экономикалық мүдделеріне, сондай-ақ пайда алу мақсатында экономикалық қызметті басқару тәртібіне зиян келтіреді. заңды экономикалық қызмет аясында. Нарықтық экономика жағдайындағы экономикалық қызмет саласындағы

қылмыс тұжырымдамасының дамуының бастауы 40-жылдары қаланды. өткен ғасырдың американдық криминологы Эдвин Сазерленд «ақ түсті қылмыс» ұғымын қылмыс ретінде енгізді, жоғары лауазымды іскер адамдар кәсіптік қызмет процесінде екі заңды тұлғаның да, өз мүдделерінің мүдделерінде де жасаған қылмыстардың жиынтығын білдіреді. Алайда, бұл тәсілдің тарлығы, экономикалық қылмыстарды тек басшылар ғана емес, кәсіпорынның мүддесі үшін ғана емес, сонымен бірге басқа да адамдар да жасағандықтан, «ақ қылмыс» түсінігінің осы түсіндірмесін қайта қарау қажет болды. Бұл тұжырымдаманың кеңею тенденциясы өзара байланысты екі аспектіде көрінді: - осы қылмыстар субъектілерінің шеңберін кеңейту (олар тек корпорациялардың жоғары басшылары ғана емес, сонымен бірге басқа да қызметкерлерді қоса бастады, кәсіби қызмет процесінде қылмыстың белгісі ғана өзгеріссіз қалды); - экономикалық байланысты, оның ішінде салықтан жалтару, компьютерге және мемлекеттің экономикасына немесе оның жекелеген салаларына, кәсіпкерлік қызметке, сондай-ақ азаматтардың белгілі бір топтарының экономикалық мүдделеріне зиян келтіретін басқа да қылмыстардың тізімін кеңейту.

Қазақстан экономикасын реформалауға, меншіктің жаңа нысандарының пайда болуына, нарықтық қатынастардың дамуына, елдің әлемдік криминологияға әлемдік экономикаға кірігуіне, экономикалық қызмет саласындағы қылмысты түсінуге деген көзқарасы дамыған нарықтық экономикасы бар елдерде бұл құбылысты анықтауға жақын болды. Қазіргі заманғы криминологияда экономикалық қызмет саласындағы қылмыс (экономикалық қылмыс) деп азаматтардың өздерінің кәсіби қызметі процесінде және экономикалық қатынастарға қатысушылардың мүдделеріне қол сұғуымен, сондай-ақ экономиканы басқару тәртібімен белгілі бір аумақта белгілі бір уақытта осы салада жасаған экономикалық қылмыстардың жиынтығы түсініледі [3, 123 б].

Қазіргі уақытта бұл қылмыс қоғамдық қауіптіліктің артуына алып келеді, өйткені бұл экономика саласы бүгінде қылмыс өкілдерінің нақты «шабуылын» бастан кешуде. Қолданыстағы қылмыстық заңға сәйкес экономикалық сипаттағы қылмыстарға, ең алдымен, экономикалық қызмет саласындағы қылмыстар (заңсыз және жалған кәсіпкерлік; заңсыз банктік қызмет; заңсыз несие алу; қылмыстық жолмен алынған ақша мен басқа да мүлікті заңдастыру (жылыстату); контрафактілік; контрабанда; жалған және қасақана банкроттық; салықтан жалтару, кедендік баждар және т.б.), сондай-ақ басқа да бірқатар баспасөз меншікке қарсы қылмыстар (ұрлық, алаяқтық жасау, иемденіп алу немесе ысырап ету) экономикалық мүдделерін қозғайтын үрлену; коммерциялық ұйымдардағы қызмет мүдделеріне қарсы қылмыстардың бір бөлігі (өкілеттіктерді теріс пайдалану, жеке нотариустар мен аудиторлардың өкілеттіктерін асыра пайдалану, коммерциялық парақорлық); мемлекеттік қызметке және жергілікті өзін-өзі басқару қызметіне қарсы қылмыстардың бір бөлігі (билікті асыра пайдалану, билікті асыра пайдалану, қызметтік жалғандық, бизнеске заңсыз қатысу, пара алу).

Жоғарыда айтылғандай, бұл қылмыстардың барлығы мотивация (өзіндік қызығушылық) және экономикалық бағыттылық қауымдастығын, сонымен қатар басқа криминологиялық сипаттамаларды біріктіреді. Осы сипаттамалардың ішінде, ең алдымен, қылмыстың едәуір мөлшері, оның өсу қарқыны жоғары. Ресми мәліметтерге сәйкес, Қазақстанда жыл сайын 300-ден 375 мыңға дейін экономикалық қылмыстар анықталады, бұл елде тіркелген барлық қылмыстардың 15% құрайды. Осы қылмыстарды жасағаны үшін 130 мыңнан астам адам жауапқа тартылған. Соңғы жылдардағы статистикалық талдау экономикалық қылмыстардың жоғары өсу қарқынын көрсетеді. Сонымен, 90-жылдардың аяғынан бастап, бүгінгі күнге дейін ол 1,7 есе өсті және орташа жылдық өсімі 15% -дан асты. Экономикалық қылмыстар санындағы ауыр және ерекше ауыр қылмыстардың үлес салмағы 50% -дан асады. Сонымен бірге экономикалық қызмет саласында анықталған қылмыстардың динамикасы біркелкі емес сипатталады. Тіркелген қылмыстардың саны үнемі өзгеріп отырады. Алайда, криминологиялық

зерттеулер көрсеткендей, бұл деректер осы түрдегі қылмыстың нақты көлемін көбірек көрсетеді. Көптеген бағалаулар бойынша бұл жағдай мыналарға байланысты: біріншіден, экономикалық қызмет саласындағы қылмыстардың көпшілігі өте жасырын топқа жатады; екіншіден, құқық қорғау органдарының осындай қылмыстар туралы хабардар болу деңгейінің төмендеуі және оларды анықтауға бағытталған іс-әрекеттердің әлсіреуі; үшіншіден, экономикалық қылмыстың қандай-да бір түрде жеке секторға әсер етуі, ол кез-келген жолмен құқық қорғау органдарының қызметіне кедергі келтіреді. Тұтыну нарығының саласы сонымен бірге қылмыстық жағдайдың күрт шиеленісуімен сипатталады. Статистикаға сәйкес, әрбір бесінші экономикалық қылмыс тұтынушылық нарыққа байланысты. Мұндай қылмыстарға, ең алдымен, тұтынушылардың алаяқтық, заңсыз кәсіпкерлік жатады. Құқық қорғау органдарының қызметкерлерінің айтуынша, тұтыну нарығы қазір сату үлесін анықтайтын, бағаны белгілейтін және «алым» жинайтын, капиталға қатысу үлесі түрінде де, сауда құқығына тікелей төлем түрінде де қылмыстық құрылымдар толығымен бақыланады. Жекешелендіру нәтижесінде мемлекеттік немесе муниципалдық меншіктен жеке меншікке өткен жылжымайтын мүлік пен негізгі құралдарды сатып алу мүмкіндігі қылмыстық әрекеттің осы қызметке деген қызығушылығының артуына әкеледі. Жылжымайтын мүлікке байланысты экономикалық қылмыс, әсіресе ақша олардың құнын сақтайтын және тіпті арттыратын объектілерге бағытталған кезде ақша құнының күрт өзгеруі кезеңінде гүлдейді.

Жылжымайтын мүлікпен жасалатын мәмілелер саласында жалдамалы теріс қылықтардың ауқымы өте кең. Бұл иемдену, алаяқтық, паракорлық. Дәл осы салада меншікті қайта бөлумен байланысты ең көп теріс қылықтар жасалады. Қолданыстағы статистика - бұл айсбергтің беткі бөлігі ғана. Жекешелендіру кезіндегі жаппай бұзушылықтар саласындағы нақты көріністі елестету қиын. Нарықтық экономикасы бар мемлекеттер үшін салықтық қылмыстар типтік және жаппай құбылыс. Бүгінде Қазақстан бюджетке салық түсімдерін бақылауға арналған органдардың жұмысын құра отырып, қазіргі заманғы салық жүйесін дамытуда. Сонымен қатар, қылмыстық әрекеттің бір саласына айналатын салық төлеуден жалтару да ұйымдастырылуда. Тіркелген қылмыстардың жалпы санындағы экономикалық қылмыстардың шамалы үлесіне (шамамен 15%) қарамастан, олардың жасалуынан келтірілген залал қарапайым қылмыстардан келтірілген материалдық шығындардан бірнеше есе көп және жыл сайын Қазақстан Ішкі істер министрлігінің мәліметтері бойынша 60 млрд. теңгеден асады.

Экономикалық қылмысты талдау кезінде оның жасырын болуының ерекше жоғары деңгейін ескеру қажет. Бұл жасырын қылмыстың нақты көлемін тіркелген қылмыстар санымен салыстыруға болмайды. Түрлі себептермен экономикалық қылмыстардың көпшілігі ресми статистикада көрінбейді - олардың кешігуі 70-95% құрайды. Арнайы зерттеулердің нәтижелері барлық тіркелген экономикалық қылмыс оның нақты жиынтығының үштен бір бөлігін құрайтындығын көрсетеді. Сонымен бірге, экономикалық сипаттағы қылмыстардың кешігу деңгейі оның жекелеген түрлерінде айтарлықтай өзгереді. Мысалы, жалған ақша мен құнды қағаздарды өндіруге және сатуға байланысты қылмыстардың кідірісі төмен, себебі жасандылық фактілері тексерулердің нәтижесінде тауарларды есептеу кезінде немесе несие және банк мекемелеріне кірген кезде анықталды. Ең жасырын: заңсыз бизнес; қылмыстық жолмен алынған ақшаны немесе басқа мүлікті заңдастыруға (жылыстатуға) байланысты қылмыстар; монополиялық әрекеттер және бәсекелестікті шектеу; транзакцияны аяқтауға немесе оны жасаудан бас тартуға мәжбүрлеу; жалған несие немесе төлем карточкаларын және басқа төлем құжаттарын шығару немесе сату, паракорлық. Экономикалық қызмет саласындағы қылмыстардың елеулі кідірісіне халықтың енжарлығы да әсер етеді. Осылайша, зерттеу жұмыстары көрсеткендей, жыл сайын респонденттердің 80% -ы экономикалық қылмыстардың құрбаны болады, ал олардың 2,8% -ы - екі немесе одан да көп рет. Алайда, әрбір тоғызыншы жәбірленуші ғана құқық қорғау органдарына өзіне қатысты жасалған қылмыс туралы арызбен

жүгінді. Азаматтардың құқық қорғау органдарынан көмек сұраудан бас тартуының ең көп тараған дәлелі: - халықтың белгілі бір бөлігіне бұл органдарға сенімсіздік; - өз қызметкерлерімен қарым-қатынаста болғысы келмеуі экономикалық қылмыс туралы өтініш алған қызметкерлер қылмысты іздеумен айналыспайтындығы туралы пікір бар; - жәбірленуші немесе куәгер өтуі керек процессуалдық рәсімнің ұзақтығы. Экономикалық қылмыстың кешігуін құқық қорғау органдарының қызметкерлері қылмыстың ашылу деңгейін жасанды жақсартуға ұмтылуымен күшейтеді. Екінші жағынан, еліміздің бірқатар аймақтарында экономикалық қылмысқа қарсы күрестің төмен деңгейі жағдайында, әдеттегі қылмыстарды экономикалық деп негізсіз тіркеу, бір жалғасатын қылмысты қылмыстық іс-әрекеттің жекелеген эпизодтары ретінде тіркеу арқылы экономикалық сипаттағы қылмыстардың санын жасанды түрде асырып жіберу фактілері бар. Мұндай жағдай экономикалық қылмыстың статистикалық көрінісін бұрмалауға әкеледі, оның нақты масштабын объективті бағалауды, тиісті басқарушылық шешімдерді әзірлеуді және соның салдарынан оған тиімді қарсы тұруды қиындатады.

Экономикалық қылмыстың ерекше қоғамдық қаупі оның тікелей келтірген залалынан, сондай-ақ экономикалық қылмыстардың жасалуы ел экономикасын бұзатындықтан, қылмыстық субъектілерге заңсыз байытуға қол жетімділікті қамтамасыз етеді, әдетте, қоғамдағы жалпы байлықты арттырып қана қоймайды (ішкі жалпы өнім, ұлттық табыс), бірақ оны әлеуметтік әділетсіз қайта бөлуге әкеледі. Басқаша айтқанда, экономикалық қатынастардың кейбір субъектілерінің қажеттіліктерін қанағаттандыру осы қатынастардың басқа субъектілерінің қажеттіліктеріне байланысты қанағаттандырылады [4, 19 б].

Қылмыстық қол сұғушылық банктік, сыртқы экономикалық, сауда, инвестициялық ахуал мен өндірістің тұрақсыздығына айтарлықтай әсер етеді. Қылмыскерлердің қызметі жалған ақшаны, жалған вексельдерді өндіру мен сатуға, әдетте жалған ұйымдар мен құрылымдарды қолданумен коммерциялық банктерден қайтарымсыз несиелер мен несиелер алуға байланысты мемлекеттік мақсатты несиелерді заңсыз алу мен пайдалануға бағытталған. Сондай-ақ, экономикалық қызмет саласындағы қылмыс қарапайым қылмысқа қарағанда қоғамға көп материалдық зиян келтіріп қана қоймайтынын атап өткен жөн.

Кейде, атап айтқанда, тұтыну нарығында адам денсаулығына елеулі қатер туындайды (немесе туындауы мүмкін) және көбінесе олардың өмірі. Сонымен, алмастырғышпен улану салдарынан болатын өлім ондаған мың адамның санына байланысты. Олар негізінен жалған алкогольді қолданудың құрбандары. Жыл сайын құқық қорғау органдары алкоголь өнімін өндіретін шамамен 1,5 мың жерасты өндірісін анықтайды және жойады; Шеберханалар мен дистрибьюторлық желілерден 7 миллион бөтелке қолөнер шараптары мен арақ өнімдері тәркіленеді. Сонымен қатар, экономикалық қызмет саласындағы қылмыс адамдардың нақты бизнес әлеміне, адал кәсіпкерлерге деген сенімін бұзады. Барлық осы салдарлардың әлеуметтік мәні бар, өйткені олар экономикалық қылмыстардың салдарынан елеулі зиян шеккен азаматтардың құқықтарының бұзылуымен байланысты. Экономикалық қылмыстардың әлеуметтік қауіптілігі олардың ұйымдасқан қылмыстық топтар құруы мен экономикалық және кәдімгі қылмыстардың іс жүзінде біріктірілуіне байланысты айтарлықтай өсуде. Қазіргі уақытта статистикаға сәйкес жыл сайын ұйымдасқан топтар немесе қылмыстық қоғамдастықтар экономикалық сипаттағы шамамен 10 мың қылмыс жасайды. Әдетте, бұл құрылымдар ең қауіпті, олар елдің экономикасына және жекелеген кәсіпорындар мен азаматтарға, әсіресе, қиын экономикалық қылмыстарды ашуға үлкен зиян келтіреді. Экономиканың әртүрлі салаларына ене отырып, қылмыстық қоғамдастықтар нақты кәсіпорындардың қызметіне бақылау орнатып қана қоймай, сонымен қатар жекелеген салалардың инфрақұрылымында жетекші орынды иеленуге қабілетті өздерінің құрылымдарын құруға тырысады.

ҚР ІІМ мәліметінше, қылмыстық қоғамдастықтардың төрттен бір бөлігі (және экономикалық дамыған аймақтарда - жартысына дейін) заңды коммерциялық құрылымдар арқылы жылжымайтын мүлік сатып алу, кәсіпорындардағы үлестерді басқару және бизнестің әр түрлі түрлеріне инвестиция салу арқылы қылмыстық жолмен алынған капиталды заңдастырады. Ұйымдасқан қылмыстық топтар әр түрлі кәсіпкерлік қызметтің жаңа нысандары мен әдістеріне тез бейімделуде. Олар дамып келе жатқан нарықтық жағдайлар мен ақпараттық технологияларды қылмыстық мақсатта белсенді қолданады. Қаржы-экономикалық қызмет саласындағы арнайы білімді қолдана отырып, жоғары технологиялар саласында жасалған қылмыстар саны өсуде. Экономикалық қылмыстың өсуінің салдары - заңсыз кірістердің өсуі, бұл бюджет қаражатының жетіспеушілігі аясында «көлеңкелі» бизнес кәсіпкерлері мен мемлекеттік қызметкерлердің, зейнеткерлер мен мүгедектердің кірістері арасындағы жол берілмейтін алшақтыққа әкеледі. Ең ауқатты халықтың 10% -ының табысы ең аз қамтамасыз етілген халықтың 10% -ының кірістерінен 15 есе асып түсті. Бұл жағдай қоғамдағы әлеуметтік шиеленістің күшеюіне және мемлекет пен мемлекеттік институттарға сенімсіздік, сыбайлас жемқорлықтың кеңеюіне әкеледі. Экономикаға, мүліктік қатынастарды реформалауға, жер реформасын жүргізуге, қаржыландыру, орталықтандырылған несиелер, банк операциялары, лицензиялау мен квоталар, импорт пен экспорт, қаражат бөлу, құру және құру мәселелеріне қатысты мемлекеттік билік пен басқару құрылымдары шағын және орта бизнесті тіркеу. Экономикалық қылмыс үшін криминологиялық маңыздылығы тиісті қылмыскердің жеке басына да тән.

Осы қылмыстарды жасаған адамдар жоғары әлеуметтік жарамдылығымен, әлеуметтік-құқықтық нормалардағы жақсы бағдармен сипатталады. Қылмыскердің жеке басының бұл түрі өзіншілдік мотивациясымен, пайда табуға ұмтылуымен, сән-салтанатпен, утилитаризммен, прагматизммен, ақшаның рөлі туралы гипертрофиялық идеямен сипатталады: «ақша бәрін шешеді», «ақшаға не сатып ала алмайтыныңызды, сіз көп ақшаға сатып ала аласыз». Әдетте, бұл 30 жастан асқан, жоғары немесе орта білімі бар және мемлекеттік немесе жеке экономикалық құрылымдарда жұмыс істейтін ерлер мен әйелдер. Бұл тұлғалардың «мақсаттар ағашының» жоғарғы жағы экономикалық қылмыскердің мақсаттарына сәйкес қалыптасады - оның заңсыз әрекеттерінде типтік экономикалық қылмыскер күшті экономикалық позицияны (пайданы ұлғайту арқылы) және қоғамдағы жоғары мәртебені нығайтуға немесе алуға ұмтылады. Артық пайдаға қол жеткізуді олар құқықтық экономикалық жүйе үшін қолайсыз тәртіппен - қылмыстық, азаматтық, салықтық, кедендік және басқа да заңдарды тікелей бұзу немесе тұрақсыздық, кеңістік және заңдардың сәйкессіздігі жағдайында заңды міндеттерді орындаудан жалтару арқылы қамтамасыз етеді. 90-жылдардағы экономикалық қайта құру өткен ғасыр тиісті құқықтық, ұйымдастырушылық және әлеуметтік қамтамасыз етуді орын алып, елдегі экономикадағы қылмыстық процестерді еңсерудің нарықтық тетіктерінің өзін-өзі қамтамасыз етуі туралы саяси күшті есептеудің дұрыс еместігін көрсетті. Экономикалық реформалардың бастапқы кезеңінде негізгі жағымсыз факторлар ескерілмеді, нәтижесінде көлеңкелі экономиканың бұрын-соңды болмаған кеңеюіне және экономикалық қатынастардың криминализациясына әкелді. Бұл кездейсоқ болған жоқ. Кез-келген іргелі өзгерістер, қоғам өміріндегі күрт өзгерістер әрқашан қылмыстың өсуімен бірге жүреді. Бұл табиғи нәрсе, өйткені қоғамда әлсіреген ағзаны паразиттендіруде қылмыс әрқашан белсенді болады. Бізде бірнеше себептерге байланысты экономикалық қылмыстың өсуі байқалуда.

Біз қылмыстың себептері мен жағдайларының көптігі туралы, олардың сәйкестігі, салдары, көптеген факторлардың әсерінің жиынтығы туралы айтамыз, олардың арасында мыналарды бөлуге болады. 1. Экономикадағы және әлеуметтік саладағы нарықтық қатынастар дамуындағы деструктивті тенденциялар: а) экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан бейтарап радикализм және реформаларды жүзеге асырудағы сәйкессіздік; б) өндірістік-экономикалық

қатынастардың бұзылуы, өндірістің құлдырауы және тауар өндірушіден тұтынушыға дейін делдалдықтың өсуі; в) экономиканы басқарудағы әкімшілік-командалық әдістерге тән криминогендік факторлардың әсерін сақтау; г) халықтың өмір сүру деңгейінің дифференциациясының жоғарылауы; д) нарықтық қатынастардың дамуы, құқықтық нигилизм және шаруашылық операцияларды жүргізу кезінде құқықтық сауатсыздық жағдайында азаматтардың экономикалық мінез-құлқының көпшілігінің болмауы; е) экономикалық салада өзінің корпоративтік мүдделерін көздей отырып, қылмыстық әлемнің қасақана әрекеттері. 2. Экономикалық практика қажеттіліктерінен заңды экономикалық қатынастарды, заң шығарушылық қызметтің артта қалуын; кәсіпкерлік қызметті құқықтық реттеуді ырықтандыру және осы саладағы құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілікті азайту; экономикалық жүйенің жекелеген элементтеріне қолданылатын құқықтық актілерді жүйесіз қабылдау, соған байланысты аталған актілер тек бір-бірімен байланысып қана қоймайды, кейде бір-біріне қайшы келеді. 3. Жекешелендіруді, қайта бөлу процестерін, капиталдың қозғалысын, шаруашылық жүргізуші субъектілердің қызметін және т.б. мемлекеттік бақылаудың тиімді жүйесінің жоқтығы. 4. Құжат айналымының және материалдық құндылықтарды есепке алудың экономикалық құрылымдарындағы ұйымдағы кемшіліктер, оларды пайдалануды бақылау, кадрларды іріктеу, орналастыру кезіндегі қателіктер және т.б. 5. Құқық қорғау органдарының жұмысындағы кемшіліктер, экономикадағы криминогендік жағдайдың өзгеруіне ұйымдастырушылық және басқарушылық жауап қатумен шектелу.

Экономикалық қылмыстың дамуына экономикалық реформаларды ресурстық қамтамасыз етудің маңызды факторларының бірі ретінде қылмыстық жолмен алынған қаражатты пайдалану мүмкіндігі әдейі жол берілгендігі әсер етті. Құқық қорғау органдарын жұмылдыру қажеттілігі құқық қорғау органдарының экономикалық қылмыстардың алдын-алу саласындағы тиімділігін арттыру талабымен байланысты. Бұл іс-әрекеттің қолданыстағы әдістерін және оның нәтижелерін бағалау критерийлерін жақсарту туралы ғана емес, сонымен қатар олардың мазмұнын сапалы байыту және өзгерту туралы. Сонымен бірге, экономикалық қылмыстың алдын-алу жүйесінің тиімділігін зерттеу оның субъектілерінің санының көптігіне қарамастан, олардың қызметі экономикалық істерді жақсартуға айтарлықтай әсер етпегенін көрсетеді. Экономиканы мемлекеттік реттеу тәсілдеріне, тұтастай экономикалық қатынастардың дамуын бақылау идеологиясына тұтас көзқарастың жоқтығына әсер етеді.

Қорыта келе қазіргі уақыттағы экономикалық қатынастарды криминализациялау процесі заңнамалық базаны уақытылы түзетуді, реттеуші және құқық қорғау органдары қызметінің стратегиясы мен тактикасын, қылмысты бақылаудың федералды бағдарламаларын өзгертуді талап етеді. Ескі құқықтық нысандарды ұстану мүмкін емес, заңдардың жаңа, дәстүрлі емес салаларын қалыптастыратын, кейіннен әзірленетін және толықтырылатын күрделі арнайы заңдар қажет. Тұлғаның қалыпты дамуына сәйкес келер ортаны қалыптастыру мен оның құқықтық ортада еркін дамуына серпін берер қоғамдық институттар легін ұйымдасыру алдағы күннің еншісінде.

Әдебиеттер тізімі:

1. Криминология: оқулық (проф. В. Д. Маяков редакциялаған). - «Юстицинформ», 2004. - 256.
2. Шмокин А. Жаңа ғасырдың қылмыстарды тергеу әдістері. Оқулық. - «Юстицинформ», 2006. - 49б.
3. Ищенко Е.П., Топорков А.А. Криминология: Оқулық (з.ғ.д., профессор Е. П. Ищенко редакциясымен). - 123 б.
4. Алексеева А.П. Криминология. Жалпы бөлім. - Казань қ., 2013. – 19 б.

ГРНТИ 10.83.21
УДК 343.82

С. М. Иманбаев

**Пенитенциарные учреждения в Республике Казахстан и практика заимствования
опыта Соединенных Штатов Америки**

**Қазақстан Республикасындағы пенитенциарлық мекемелер және Америка Құрама
Штаттарынан алған тәжірибесі**

**Penitentiary institutions in the Republic of Kazakhstan and the practice of borrowing
from the United States of America**

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению проблемных вопросов, связанных с гуманизацией и изменением названий исправительных учреждений по новому Уголовно-исполнительному законодательству Республики Казахстан, а также вопросам практики заимствования зарубежной пенитенциарной системы США.

Ключевые слова: гуманизация, исправительное учреждение, уголовно-исполнительное право, тюрьма, пенитенциарная система.

Аннотация. Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық-атқару кодексіне сәйкес гуманизациялық және түзету мекемелерінің атауларын өзгертуге байланысты өзекті мәселелерді қарастыруға арналған мақала, шетелдегі тәжірибе сұрақтары бойынша АҚШ пенитенциарлық жүйесінің қарымқатынасы.

Түйінді сөздер: гуманизация, түзету мекемесі, қылмыстық атқару құқығы, түрме, пенитенциарлық жүйе.

Abstract. The article is devoted to the consideration of problematic issues related to the humanization and name of correctional institutions under the new Criminal Executive legislation of the Republic of Kazakhstan, as well as the practice of borrowing the foreign penitentiary system of the United States

Keywords: humanization, attendance centre, criminally-executive right, prison, penitentiary system.

Одним из основных направлений проводимых реформ в Республике Казахстан является гуманизация уголовного законодательства. Последовательность и целенаправленность, прописанные в Послании Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана, Платформе нации «100 конкретных шагов», долгосрочной программе развития «Казахстан-2030», стратегии «Казахстан -2050: новый политический курс состоявшегося государства» и программе «Пять социальных инициатив», отличают курс развития страны, выбранный Главой государства [1].

Именно в рамках озвученных инициатив Лидера Нации и принят Закон «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам совершенствования уголовного и уголовно-процессуального законодательства», который по своей сути явился гуманизацией уголовного законодательства РК.

Одна из новелл, внесенных в уголовное исполнительное законодательство, - это изменения в пенитенциарной системе. Необходимость преобразования структуры уголовно-исполнительной системы существовала с момента получения нашей страной независимости. В

течение более 25 лет проводились различные мероприятия по её реформированию. **Тюремное население Казахстана сократилось с 48 тысяч в 2012 году до 32 тысяч в 2018 году** [2]. В результате применения такого вида освобождения от отбывания наказания, как амнистия численность лиц, содержащихся в пенитенциарных учреждениях, значительно сократилась.

Противоречия в названиях пенитенциарных учреждений в уголовном законодательстве, имевших место в связи с разработкой и принятием в новой редакции уголовного и уголовно-исполнительного кодекса, были одной из больших дисгармоний в современной нормотворческой истории Казахстана.

С целью обеспечения безопасности осужденных, а также внедрения прогрессивной системы в процессе отбывания наказания в структуру учреждений уголовно-исполнительной системы внесли изменения, а именно в названия исправительных учреждений. Однако после внесенных изменений в уголовном законодательстве образовалась коллизия в названиях пенитенциарных учреждений. Если в статье 46 Уголовного Кодекса Республики Казахстан (далее - УК РК) сохранились прежние названия: колонии-поселения, колонии общего, строгого, особого режимов, воспитательная колония и тюрьма, то в статье 89 Уголовно-исполнительного Кодекса Республики Казахстан (далее - УИК РК) были закреплены абсолютно новые названия: учреждения минимальной безопасности, средней безопасности, средней безопасности для содержания несовершеннолетних, максимальной безопасности, чрезвычайной безопасности, полной безопасности, смешанной безопасности [3]. Действующие Кодексы вступили в законную силу с 1 января 2015 года. Из-за того, что на стадии разработки проектов кодексов коллизии со стороны законодателя не устранились, очевидные противоречия целого института - названия в пенитенциарных учреждениях - после вступления в силу с 1 января 2015 года действующих кодексов УК РК и УИК РК вызвали среди юридической общественности недовольство, так как наблюдалась несогласованность данных законов. Такая юридическая коллизия отражалась в правоприменительных практиках Казахстана более двух лет. Судьи, прокуроры, адвокаты, а также другие представители правоохранительных органов использовали в своих процессуальных документах законодательные названия как из УК РК, так и из УИК РК. Большой резонанс в такой юридической коллизии проявлялся тогда, когда суд от имени государства приговаривал к наказанию. К примеру, суд постановил в приговоре отбывание наказания в исправительной колонии особого режима, а осужденный направлялся в учреждение уголовно-исполнительной системы чрезвычайной безопасности. Что, к сожалению, на практике имеет место до сих пор (хотя законодательно данная коллизия устранена).

После такой юридической коллизии целого института отсутствие единства было устранено законодателем путем внесения изменений и дополнений в редакцию ст. 46 УК РК Законом Республики Казахстан от 18 апреля 2017 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования уголовно-исполнительного законодательства» [4].

Анализ зарубежной пенитенциарной практики показывает, что названия учреждений Уголовно-исполнительной системы Казахстана были заимствованы у Соединенных Штатов Америки [5, с. 71]. США классифицирует свои тюрьмы по пяти уровням безопасности: максимальный уровень, высокий уровень, средний уровень, минимальный уровень безопасности. Целью системы уровня безопасности является перевод заключенного на самый низкий уровень безопасности, чтобы подготовить его или ее к возвращению в сообщество [6]. Однако известно, что имеются некоторые особенности и различия в правовых системах Казахстана и США, касающиеся пенитенциарных учреждений. Правовая система США делится на 3 вида: федеральная, штатная и городская. И, соответственно, каждая из них состоит из органов управления, законодательства, судов, тюрем и т.д. Каждый департамент входит в разное подчинение. Если Федеральное бюро тюрем (BOP-Bureau of Prisons)

подчиняется Министерству Юстиции США, то штатные тюрьмы находятся в подчинении правительства своего штата, а городские - в подчинении местного шерифа округа или города [7]. Каждая тюрьма финансируется из разных источников, которым они подлежат. А что касается наших тюрем в Казахстане, то они находятся в ведении Комитета уголовно-исполнительной системы Министерства внутренних дел Республики Казахстан и финансируются только из республиканского бюджета. Из этого выходит, что такая новелла в уголовное законодательство лишь изменила названия тюремных учреждений, но в остальных частях (финансирование, внешний вид, стоимость обслуживания, камерное содержание и др.) с советских времен и до настоящего времени коренным образом ничего не изменилось. Поэтому, прежде чем вносить изменения в любое законодательство Республики Казахстан, необходимо учесть, что нормативный правовой акт должен быть целесообразным, обоснованным и адекватным развитию общественных отношений. Кроме того, должен быть полезен, практичен и эффективен в целях решения проблем не только в интересах государства, но и народа.

Литература:

1. План нации - 100 конкретных шагов. – URL:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31977084#pos=3;-138
2. Тюремное население Казахстана за 6 лет сократилось на 16 тысяч человек... – URL: <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2018-10/tyuremnoe-naselenie-kazakhstan-a-za-6-let-sokratilos-na-16-tysyach-chelovek>
3. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 234-V (с изм. и доп. по состоянию на 21.01.2019 г.).
4. Закон Республики Казахстан от 18 апреля 2017 года № 58-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования уголовно-исполнительного законодательства».
5. Аккулев А.Ш. Вопросы наименования мест лишения свободы по новому Уголовно-исполнительному кодексу Республики Казахстан. - Вестник Института законодательства МЮ РК № 2 (38), 2015.
6. Научный журнал США «Criminal Justice»: статья «How federal prisons are placed» by Alicia Vaquez and Todd Bussert (spring 2016). – URL: https://www.frostbussert.com/files/cj_v31n01_sp16_folder_vasquezbussert.pdf
7. Система обеспечения внутренней безопасности США: конституционно-правовой аспект. Автореферат диссертации кандидата юридических наук Кикоть-Глуходедовой Т.В. (по ВАК РФ 12.00.02). – URL: <https://www.dissercat.com/content/sistema-obespecheniya-vnutrennei-bezopasnosti-ssha>

ГРНТИ 10.87.27
УДК 341.215.43

М.Ж. Кудайбергенова

Адамның жалпы құқықтарын халықаралық-құқықтық реттеудің негіздері

Аннотация. Бұл мақалада халықаралық құқықтағы адам құқықтарының реттелуі, қорғалуы қарастырылған.

Түйінді сөздер: адам құқығы, халықаралық құқық, босқындар, миграция.

Abstract. This article provides for the regulation and protection of human rights in international law.

Keywords: human rights, international law, refugees, migration.

Адамдардың құқықтары мен бостандықтарының проблемаларын қазіргі заманғы әлем түсінігінің алдыңғы қатарына шығару – рухани мәдениет пен адамгершіліктің елеулі жаңаруының куәсі. Адам құқықтары саласына ерте кезеңде күш салу қаталдыққа және босқындардың проблемаларына қайтарған жауабы болды. Бірте-бірте құқық тұжырымдамасы ұлттық құқықтық құжаттарда, 1215 жылғы Магна Карта сияқты пайда бола бастады. Сол ғасырда Томас Аквинский мемлекеттің егемендігі үкімет өздерінің азаматтарына қысым көрсеткен кезде ғана танылмауы қажет екенін дәлелдеу үшін жаратылыс құқықтар теориясын қолданды. Англияда 1688 жылы өткен революциядан кейін монархия тарапынан азаматтарды қорғау мақсатында Парламент «Құқықтар туралы Билль» қабылдады.

Еуропадағы діни жаңарулар және XV – XVII ғасырдағы діни соғыстар кезеңінен бастап бейбітшілік келісімдерге діни азшылықты қорғауға бағытталған тармақтар енгізіле басталды. Мемлекеттің азшылықтар құқығын бұзу басқа мемлекет тарапынан интервенцияға жол беруі мүмкін. Жеке қарулы күштердің көмегі арқылы мемлекет осындай теріс қылық көрсеткен үкіметті ауыстыруы немесе ауыстыруы қажет. Мемлекеттің өзінің азаматтарымен ара қатынасы адамзатты ұятқа қалдырған жағдайда ғана, егемендікке араласуға болады деп есептеді [1,27 б].

XVII ғасырда ұлттық мемлекеттер саны өскен сайын халықаралық құқық адамдар құқығы туралы ойлардан бас тартып, мемлекеттің егемендікке жанашырылық таныта бастады. 1648 жылдан бастап Вестфал шарты бекітілгеннен кейін мемлекеттер жеке адамдардың құқықтарын қорғау туралы келісімге келді; алайда, келісімдер, әдетте, жеке азаматтар халықаралық құқық объектілері болып табылатындықтан, олардың құқықтары екінші деңгейде мемлекеттің туындылары ретінде қарастырыларды деген көзқарасын көрсетті.

XVIII – XIX ғасырлардағы даму адам құқығының таныту ролін арттыру мен егемендік мәнін төмендетуді бейнеледі.

Бұл өсу, мысалы, басқа мемлекеттердегі адамдардың құқықтарын қорғау бойынша дипломатиялық күш салуды қосады. Ең басында, өз азаматтарының құқықтарын басқа мемлекеттермен қорғауға мәжбүрлеу қуғын-сүргін түрінде болды: шетел азаматына қатысты шағымы болған жағдайда, ол оның мүлкіне иелене алатын. XIX ғасырдағы қуғын-сүргін бір жақтан зардап шеккен адамның үкіметі мен екінші жақтан осы оқиға орын алған аумақтың мемлекеті арасындағы келіссөздермен ауыстырылды. Мемлекеттің өз азаматтарының атынан араласпау құқығы екі принциптен тұрады – «әділ соттың ішкі стандарттарына» шетел азаматтарының сәйкес бір-бірімен араласу құқығы мен болатын елдің азаматтарымен тепе-тең құқықта болу құқығы.

Кейінгі ғасырларда үкіметтер ұлттық заңнамаға сәйкес жеке азаматтарға тән құқықтарды тануға қадамдар жасады. 1776 жылғы Американдық Тәуелсіздік Декларациясы әрбір азаматтың «өмірге, бостандыққа және бақытқа деген талпыныс» құқығын даусыз деп таныды.

Мұндай құқықтарға деген сенім 1789 жылғы Адам мен азаматтың Француз Деларациясымен танылды. Бұл сенім АҚШ Конституциясына Құқықтар туралы биллді қосуға әкелді. Мемлекеттердің көбісі өздерінің конституциясында АҚШ пен Францияны үлгі тұтты. Жеке адамның құқықтық жағдайын заңнамалық түрде бекіту БҰҰ Жарлығын қабылдағаннан кейін бірінші жылдарда да мемлекеттің ішкі құзыретіне жататын болған. Қазіргі уақытта жағдай түбегейлі өзгерді: адам құқықтары ішкі және халықаралық құқықпен реттеледі. Бұл ретте халықаралық құқықтың ролі арта түседі, ол біріншіден, мемлекеттің сақтауы қажет негізгі

құқықтар мен бостандықтарды реттейтін халықаралық принциптер мен нормаларды әзірлеу мен нақтылауда көрсетіледі, екіншіден, мемлекеттердің өздеріне алған міндеттемелерін орындау орындауға бақылау жасайтын халықаралық органдар құру.

Адам құқығы – адамның жеке тұлғасының және адам тұрмысының ажырамас бөлігі. Сондықтан, адамның құқықтық тұжырымдамасын қалыптастыру процесі ұзақ жолды өтті, ол қоғамның даму тарихымен тығыз байланысты. Оның бастауы қоршаған ортада адамдардың тәртібін реттеу қажеттілігінен туындаған адамдардың қоғамдық өмірінің бірінші нысандарына әкеледі. Алайда, қоғамның барлық даму кезеңдерінде адамның құқықтық тұжырымдамасы мынадай факторлардың әсер етуі арқылы қалыптасты: философиялық көзқарас пен құқықтық регламентация. Адам табиғатының екі жақты сипаты табиғи-құқықтық және позитивті теорияның пайда болуына жағдай жасады. Жұмыс шектеулігіне байланысты, біз бұл теорияларға тоқтамаймыз.

Адам құқығын сақтау және қорғау саласында халықаралық ынтымақтасу Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін қалыптаса бастады және Ұлттар Лигасының қолдауымен ұлттар азшылығын қорғау туралы бірқатар шарттар бекітілді. Бұл кезеңде діни, этникалық және тілдік азшылықты қорғау үшін арнайы халықаралық-құқықтық шаралар әзірленді [2, 32 б].

Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін одақтас және біріккен державалар сегіз еуропалық мемлекеттермен және Түркиямен келісімдер бекітілді. Оларда бұл мемлекеттер нәсілі, діні және тілі бойынша азшылыққа жататын адамдарға өздерінің азаматтарына берілетін құқықтарды беру туралы міндеттемелер алды. Тиісті міндеттемелерді кейіннен Албания, Ирак, Литва, Латвия, Эстония мен Финляндия Ұлттар Лигасына ену кезінде Лига Кеңесінің бір жақты декларациялары арқылы қабылданды.

Бұл мемлекеттерге міндеттемелер қалай жүктелді. Польшаның бас одақтас және біріккен державалар шартының 2-бабына сәйкес оның үкіметі «Польшаның барлық тұрғындарына олардың шығу тегіне, ұлтына, тіліне, нәсілі мен дініне қарамай, олардың өмірлері мен бостандықтарын толық қорғалуын ұсынуды» міндетіне алды. Барлық тұрғындардың заңның алдындағы тепе-теңдігі, бостандығы мен діни сенімі, бірдей азаматтық және саяси құқықтары танылды (7-бап). «Шарттың 8-бабында - этникалық, діни немесе тілі бойынша азшылыққа жататын польшаның азаматтары басқа польша азаматтары қолданатын құқықтар мен нақты кепілдіктерге ие. Осыған ұқсас баптар ұлттық азшылықтар туралы басқа келісімдерде де көрсетілген».

Мұнда этникалық, діни немесе тілдік азшылыққа жататын адамдардың белгілі бір азаматтық және саяси құқықтарды пайдалануы көрсетілген. Азшылық туралы шарттар жан-жақты сипатта болмайды. Олар кіші мемлекеттердің аз тобына арнайы режим құрды. Бас одақтас және бірлескен державалар өздеріне ешқандай өздерінің аумақтарында тұрып жатқан азшылықтарға өздерінің азаматтарына берілетін құқықтарды беру туралы ешқандай міндеттемелер алмаған. Олар құрылған жүйенің гарант ролінде ғана болған. Сондықтан кейбір мемлекеттер – Ұлттар Лигасының мүшелері азшылықтар туралы шарттарды мемлекеттің егемендігімен және олардың ішкі істеріне араласуға жол берумен сыйыспайтын нәрсе ретінде бағалады.

Мемлекеттердің азшылықтарды қорғау жөніндегі міндеттемелері Ұлттар Лигасының кепілдігіне қойылды. Польшамен жасалған шарттың 12-бабына (басқа келісімдердің ұқсас баптарына) сәйкес әрбір «Ұлттар Лигасы Кеңесінің мүшесі Кеңес назарын осындай міндеттемелердің қандай да болмасын бұзушылығына аударуға құқылы болды... Кеңес осындай шаралар қабылдап, ұйғарымдар шығара алды, олар осы жағдай үшін сай келетін және нақты болып есептелінді... Құқық немесе факті мәселелері бойынша пікірлер қайшы болған жағдайда... бұл қайшылық халықаралық сипатта болады», ол «Халықаралық Соттың тұрақты

палатасына» тапсырылуға жататын болады және онда Статуттың 13-бабында көрсетілген күші, мәні және шешімі болады.

Статуттың 13-бабына сәйкес Ұлттар Лигасының мүшелері «өз еркімен шығарған шешімдерді» орындамайтын мемлекеттерге қарсы соғыс ашуға құқылы болған. Ұлттар Лигасының Статутында Лиганың қатысушы-мемлекеттерінің азшылық құқықтарын сақтау немесе халықаралық ынтымақтастық міндеттемелері туралы немесе адамдар құқықтарын дамытудағы халықаралық ынтымақтастықты іске асыру және қарапайым азаматтық, саяси, экономикалық немесе әлеуметтік құқықтарды қамтамасыз ету туралы ешқандай қаулылар болмаған. Лига мүшелері өздеріне «еңбектің әділ және адамгершілік» жағдайларын қамтамасыз етуге міндеттемелер алды.

Колониалдық халықтарға қатысты 22-бапта Статут олардан «мандатарий өзіне құлдарды сату, қару-жарақ сату, алкоголь сату сияқты теріс нәрселерге тыйым сала отырып, жариялық тәртібі мен жақсы нышандардың сақталуын басқа шектеулерсіз ар-ұят пен діндердің бостандықтарына кепілдік беретін аумақтарды басқаруды өзіне алды...». бұл ереже тек бірінші дүние жүзілік соғыста жеңіліс тапқан мемлекеттердің бұрынғы отарларына қолданылды. Осы ережеге сәйкес, аталған отарлар жеңген державалар басқаратын Лига мандаттарына жататын аумақ ретінде қайта құрылды. Жеңген державалар Лигамен аталмыш аумақты «жергілікті халықтардың гүлденуі мен дамуын қамтамасыз ету өркениетті мемлекеттердің қасиетті борышы болып табылды...» деген принципке сәйкес басқаруға келісті. Мандат иесі державалар Лигаға өздерінің міндеттемелерін қалай жүзеге асырып жатқаны жөнінде жыл сайын есеп беріп отыруды міндетіне алды. Бұл есептерді Лиганың комиссиясы қарап отырды. Ұлттар Лигасы жарғысының 23-бабында ерлерге, әйелдерге, балаларға әділ де адами жағдайлар жасау туралы сөз етеді. Демек бұл шара іске аспады.

Ұлттар Лигасының мүшелері – мемлекеттер өз алдына адамдардың, ең болмаса, қарапайым құқықтары мен бостандықтарын сыйлау және сақтау туралы нормалардан тұратын жан-жақты халықаралық құжатты әзірлеу туралы міндетті де қоймады. Осындай келісімдердің қатысушы-мемлекеттерінің саны шектеулі болды, ал халықаралық-құқықтық ынтымақтастық тетіктері жұмыс істемеді.

Ұлттар Лигасы адам құқығын сақтау саласында мемлекеттердің ынтымақтасуының нақты тетігі болып табылмады, өйткені мемлекеттердің өздері қызығушылық танытпады. Бұл екінші дүниежүзілік соғыстың ортасына дейін жалғасты, сонда ғана мемлекеттер адам құқығы саласында ынтымақтасудың маңыздылығын түсінді. БҰҰ құру осындай ынтымақтасудың негізі болды.

Адам құқықтарының жалпы декларациясы - адам құқығын қорғауды жүзеге асыру саласында мемлекеттердің халықаралық құқықтық ынтымақтастығының негізгі құжаты

Бұдан әрі біз мемлекеттердің құқықтық ынтымақтасу процесіне бастау болған маңызды құжаттардың біріне тоқталмақшымыз. Бұл Адам құқықтарының жалпы декларациясы. Біз осы құжаттың құрылу тарихына және оның маңыздылығына тоқтала кетпекшіміз [3].

Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы жалпыға бірдей халықаралық ұйым жариялаған адам құқықтары жөніндегі тұңғыш құжат. Сонымен, адамның негізгі құқықтары мне бостандықтары БҰҰ-ның норма шығармашылық қызметіндегі бірінші объекті болып табылды. Осы мақсатта 1946 жылғы 16 ақпандағы ЭКОСОС бұрыштамасына сәйкес Адам құқықтары жөніндегі комиссия құрылды, оның мандатына азаматтық бостандықтар мәселелері бойынша халықаралық декларациялар мен конвенциялар әзірлеу жатады.

Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының жобасын дайындау мен оны қабылдау өте күрделі саяси және дипломатиялық тартыста өткені тарихтан белгілі. Әртүрлі көзқарастар мен ұсыныстарды салыстырып, саралап, қарап барып БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы күрделі халықаралық сайыстың нәтижесі ретінде Декларацияның осы күнгі мәтінін бекітті.

Ең басты айта кететін нәрсе — Декларация адам құқықтарын жеке бір елдің ішкі проблемасы емес, оның трансұлттық, мемлекет мүддесінен де жоғары тұратын мәселе екенін бекітті. Жалпы айтқанда, бұл құжат XX ғасырдың адам құқықтары саласындағы негізгі нормативтік үлгісіне және бүкіләлемдік құқық қорғау қозғалысының түпқазығына айналды [4, 224 б].

Комиссия тең географиялық өкілдік принципі бойынша сайланған 18 мемлекеттің өкілдерінен құрылды. Осылайша, Комиссия құрамына әр түрлі континентке жататын елдер – Еуропа (Англия, Франция, Бельгия), Америка (АҚШ, Чили), Азия (Қытай, Үндістан), Африка (Египет), Австралия және саяси жүйеге жататын (КСРО, Украина, Белоруссия, Польша) кірді, ол Комиссия жұмысын әр түрлі доктриналық көзқарастарға, идеологияға және ұлттық заңнамаға жұмылдырды. Сонымен қатар, БҰҰ-ның Хатшылығында Адам құқықтары жөніндегі комиссияға көмек көрсету мақсатында Адам құқықтары жөніндегі департамент құрылды, оны белгілі канадалық профессор, халықаралық құқық саласындағы маман Джон Хамфри басқарды. Ол дайындаған адамдар құқықтары мен үкіметтік емес халықаралық ұйымдардың «Құжатталған белгілер» деген еңбегі Адамдар құқықтары жөніндегі комиссия жұмысының негізін құрады

Декларацияны дайындау үшін уақытша жұмыс тобы құрылды, оның құрамына Элеонора Рузвельт, француз профессоры Рэнэ Кассен, кейіннен Адам құқықтары жөніндегі комиссияның төрағасы Элеонора Рузвельтті ауыстырған білім жөніндегі Шарль Малик (Ливан) кірді. ЭКОСОС-пен белгіленген бағыттарға сәйкес үш жұмыс тобы құрылса да, Адам құқықтары жөніндегі декларацияға мұқият жұмыс жүргізілді. 1947 жылы жылы өткен Адам құқықтары жөніндегі комиссияның 2-сессиясында БҰҰ-ның Хатшылығындағы Адам құқықтары жөніндегі департаменттің «Құжатталған белгілеріне» негізделген Кассен дайындаған аяқталған Декларация жобасы ұсынылды. Комиссияда талқыланғаннан кейін үкіметтерге ескертулер үшін жіберілді.

3-сессияда Адам құқықтары жөніндегі комиссия үкіметтердің ескертулерінен кейін Декларация жобасымен жұмысты аяқтап, ЭКОСОС-қа тапсырды, ол соңғы рет пысықтап, Париж қаласында 1948 жылғы қыркүйек – желтоқсан аралығында өткен БҰҰ-ның Бас Ассамблеясының III Комитетінде қабылдау үшін жіберілді. Осылайша, Адам құқықтары жөніндегі декларация 2 жылдың ішінде аяқталды, ол тұрақты дипломатиялық күрес жағдайында Адам құқықтары жөніндегі комиссия мүшелері жұмысының жоғары тиімділігін куәландырады. Жоғарыда көрсетілгендей, Адам құқықтары жөніндегі комиссияның бірлестігінде және БҰҰ-ның Бас Ассамблеясының III Комитетінде (оған БҰҰ 58 қатысушы-мемлекеттері кірді) әр түрлі философиялық, идеологиялық және діни көзқарастары бар өкілдердің бірігуі адам құқығының шығуы, мазмұны, Декларация жобасының әрбір жобасы бойынша, әсіресе, Бас Ассамблеяның III Комитетінде өткір пікір-сайыстар өтті. Ол туралы мынадай фактілер растайды. БҰҰ БА III Комитеті Декларация жобасы бойынша 85 отырыс өткізді, ал дауыс беру 1400 рет өтті, яғни дауыс беру әрбір сөз, әрбір түзету бойынша өтті.

1948 жылы 10 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясының 182 пленарлық мәжілісінде Адам құқығының жалпы декларациясы басым дауыспен қабылданды: дауыс беруге қатысқан 56 мемлекеттің 48 жақтап дауыс берсе, тек 8 ғана қалыс қалған. Олардың ішінде: Белорус КСР, Польша, Сауд Аравиясы, КСРО, Украин КСР, Югославия және Оңтүстік Африкалық Одақ бар.

Жалпы, дауыс беру нәтижелері Жалпыға бірдей декларацияның әзірлеушілері әртүрлі көзқарасқа, өткір идеологиялық қарама-қайшылықтарға, мәдени және діни жүйелердің ерекшеліктеріне қарамастан, халықаралық қауымдастықтың мақұлдмасын алған мәтін қалыптастырылды.

Ұлттық және халықаралық нормалардың неғұрлым егжей-тегжейлі және толық сәйкестендіру мақсатында қолданыстағы заңнама актілеріне түзетулер, толықтырулар мен

өзгерістер енгізілді. Алайда, Конвенцияның ұлттық заңнамаға енгізілмеген бірқатар нормалары бар. Атап айтқанда, босқын балаларға ерекше қорғау жасау мәселесі шешілген жоқ. 1954 жылғы Азаматтығы жоқ адамдардың мәртебесі туралы Конвенцияға және 1961 жылғы Азаматтығы жоқ адамдарды азайту жөніндегі Конвенцияға Қазақстан қазіргі сәтте қосылмаған. «Қазақстан Республикасындағы бала құқықтары туралы» Заңның 47-бабы босқын балалар мен мәжбүр қоныс аударушылардың өз мүдделерін қорғауға құқығы бар екенін көздейді. Бала орналасқан жердегі Қорғаншылық және қамқоршылық органдары, аумақтық көші-қон қызметтері ата-аналарының не өзге де заңды өкілдердің бар екені және тұратын жері туралы мәліметтерді алуына жәрдемдеседі, қажет болған кезде баланы емдеу-алдын алу немесе бала құқықтарын қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын өзге ұйымдарға орналастырады. Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты тұратын немесе уақытша келген шетелдіктерге, азаматтығы жоқ адамдарға, босқындарға медициналық-санитарлық көмек көрсету ережесіне сай босқындардың тегін медициналық көмектің кепілді көлеміне құқығы бар. Дегенмен, босқын балаларға мемлекеттік көмек беру және оларды әлеуметтік қорғау жүйеленбеген. Өкінішке орай, білім беру саласын реттейтін кейбір нормативтік құқықтық актілерде Конвенцияның нормаларын бұзатын бірқатар нормалар орын алған. «Мұқтаж азаматтарға олардың білім алу кезеңінде берілетін әлеуметтік көмектің мөлшерлері мен көздері туралы» Үкімет қаулысымен мынадай тәртіп айқындалған, оған сәйкес мемлекет білім алу кезеңінде азаматтардың мынадай санаттарын: жетім-балаларды және ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды; кемтар балаларды, мүгедек және туғанынан мүгедек балаларды интернаттық ұйымдарда тұратын мүгедек балаларды қамтуға арналған шығыстарды көтереді. Осы қаулымен «Білім туралы» Заңның көп балалы отбасыларындағы балалармен қоса, барлық мүгедек балаларға әлеуметтік көмек көрсетуді көздейтін нормасының аясы тарылған, бұл олардың білім алу кезіндегі мемлекет көмегіне құқығын бұзып отыр.

Дегенмен, халықаралық стандарттармен кепілдік берілген, мемлекет тарапынан неғұрлым ауқымды көмекті және қолдауды қамтамасыз ететін бірқатар ұлттық заңнама нормалары бар. Атап айтқанда, Конвенцияның 28-бабы мемлекеттің тегін және міндетті бастауыш білім берумен қамтамасыз ету және тегін орта білім беру жөніндегі міндеттемесін көздейді, ал ҚР Конституциясының 30-бабына сәйкес Қазақстан Республикасында орта білім алу міндетті. Азаматтың мемлекеттік жоғары оқу орнында конкурстық негізде тегін жоғары білім алуға құқығы бар. Осылайша, заңнама Конвенция нормаларын кеңейте отырып, азаматтардың тек тегін бастауыш білім ғана емес, сонымен бірге тегін орта білім алуына да кепілдік береді [5].

Балалардың құқықтарын іске асыруға балалардың әскери қақтығыстарға қатысуына, балаларды сатуға, балалар жезөкшелігі мен балалар порнографиясына қатысты Қазақстан бекіткен Бала құқықтары туралы конвенцияға Факультатив хаттамалары да жәрдемдеседі. Өткен жылғы мамырда Қазақстанның балаларды сатуға, балалар жезөкшелігі мен балалар порнографиясына қатысты Бала құқықтары туралы конвенцияға Факультатив хаттамасын іске асыру жөніндегі есебі дайындалып, БҰҰ-ға жіберілді. 2004 жылғы қарашада Қазақстан БҰҰ-ның Адамдарды сатуға және үшінші тұлғалардың жезөкшелікке пайдалануына қарсы күрес туралы Конвенциясына қол қойды, бұл адамдарды сатудың басты құрбандары балалар болып табылатындықтан, балалар құқықтарының қорғалуын жақсартуға тиіс. Осыған байланысты Көші-қон жөніндегі халықаралық ұйымның қатысуымен «Қазақстаннан, Қазақстанға, Қазақстан арқылы және Қазақстанның ішінде адамдарды сатуға (трафигіне) қарсы күрес» шарасын іске асыру жалғасын табуда. Ол құқық қорғау органдары мен прокуратура органдарының қызметкерлерін әлемдік тәжірибені ескере отырып, трафиктің алдын алу әдістемесіне үйретуді, трафик мәселелері жөніндегі ұлттық заңнаманы жетілдіруді, сондай-ақ трафик құрбандарына көмек көрсетуді көздейді. «Қазақстан Республикасы Үкіметінің адамды сатуға қарсы күрес, қылмысты болдырмау және оның алдын алу жөніндегі 2004-2005 жылдарға

арналған іс-шаралар жоспары туралы» Үкіметтің 2004 жылғы 24 ақпандағы № 219 қаулысын іске асыру жөнінде жұмыс жүргізілуде. Үкіметтің ағымдағы жылғы 3 маусымдағы қаулысымен Парламентке «Қазақстан Республикасының адамдарды сатуға қарсы әрекет жасау мәселелері жөніндегі кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заң жобасы жіберілді. Алайда, БҰҰ-ның Ұлтаралық ұйымдасқан қылмыстылыққа қарсы Конвенциясы бекітілмеген күйде қалып отыр.

Қазақстан Республикасы бекіткен, балалардың әскери қақтығыстарға қатысуына қатысты Бала құқықтары туралы конвенцияға Факультатив хаттама 18 жасқа толмаған балалардың әскери қақтығыстарға тікелей қатысуына және әскери күштер қатарына міндетті түрде шақырылуына жол берілмеуін жариялаған. Осы хаттаманың нормалары «Қазақстан Республикасындағы балалар құқықтары туралы» Заңның баланы әскери іс-қимылдарға, әскери қақтығыстарға қатысуға тартуға, балалардың әскери құрылымдарын құруға тыйым салатын 41-бабына енгізілген. Өзге тәсілдермен немесе жолдармен шабуылға қарсы тұру мүмкіндігі болмаған кезде, әскери қызметшінің өміріне қауіп төндіретін қарулы шабуыл жасау, қарулы қарсылық білдіру немесе топтық шабуыл жасау жағдайларын қоспағанда, кәмелетке толмағандарға қатысты қару-жарақ қолдануға тыйым салу «Әскери қызметшілер мен олардың отбасы мүшелерінің мәртебесі және әлеуметтік қорғау туралы» (20-бап) және «Әскери полиция органдары туралы» (12-бап) Заңдарында бекітілген, онда сонымен бірге адамдардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін шабуыл жасау, топтық шабуыл жасау не қарулы қарсылық білдіру жағдайларын қоспағанда, жас балаларға қатысты арнаулы құралдар мен дене күшін қолдануға тыйым салынған. Кәмелетке толмағандарды әскери қақтығыстар уақытында қорғауға қатысты «Әскери жағдай туралы», «Қазақстан Республикасының Қорғанысы және Қарулы Күштері туралы», «Азаматтық қорғаныс туралы» Заңдарында әскери жағдай кезінде халыққа қатысты қолданылуы мүмкін жалпы шаралар ғана айтылған, ал балаларға қатысты қандай да бір арнайы шаралар бекітілмеген.

Халықаралық құқық қорғау стандарттарын енгізу саласындағы негізгі проблема олардың бар екендігі туралы хабардарлықтың төмендігі болып қалуда. Бөлімнің басында айтылғандай, БҰҰ-ның Бала құқықтары жөніндегі Комитеті өзінің Қазақстанға берген Ұсынымдарында осы жайлы Бала құқықтары туралы конвенция нормаларына қатысты атаған болатын. Алайда проблема Конвенция туралы нашар хабардарлықпен ғана шектелмейді. Кәсіби топтар, жұртшылық, балалардың өздері де, әдетте, БҰҰ-ның Бала құқықтары жөніндегі Комитетінің Қазақстанға берген Ұсынымдары, БҰҰ-ның кәмелетке толмағандарға қатысты сот төрелігін атқаруға байланысты Минимал стандартты ережелері (Пекин ережелері), БҰҰ-ның бас бостандығынан айрылған кәмелетке толмағандарды қорғауға байланысты ережелері, БҰҰ-ның кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстылықты ескертуге бағытталған Басшылық принциптері (Эр-Рияд Басшылық принциптері) туралы ақпаратты білмейді.

Ұлттық заңнама Бала құқықтары туралы конвенция нормаларын енгізу процесінде барлық басқа құқық қорғау шарттарымен салыстырғанда алға жылжып, Конвенция нормаларын тұтастай енгізген «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Заң қабылданғанымен, халықаралық стандарттар бұрынғысынша ұлттық құқық жүйесінен алшақ күйде. Мүмкін, «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Заңды іске асыру тәжірибесі халықаралық құжаттар нормаларын ұлттық құқыққа енгізудің жаңа үлгісін әзірлеуге жәрдемдесетін болар, ал әзірге заңның көптеген нормалары іс жүзінде қолданылмай отыр.

Көрсетілген орган Әйелдерге қатысты кемсітудің барлық нысандарын жою туралы конвенция шеңберінде құрылған [6].

Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы бұл келісімді 1979 жылы 18 желтоқсанда қабылдады. Ол күшіне 1981 жылы 3 қыркүйекте енді. Әйелдерге қатысты кемсітудің барлық түрін жою әйелдерге қатысты саяси, экономикалық, әлеуметтік, экономикалық, азаматтық

бостандықтарын жүзеге асыруға нұқсан келтіретін жынысына қарай кез келген айырмашылық жасау, ерекшелеу немесе шектеу деп анықтама берілгендеге қатысты кемсітуді үзілді-кесілді жоюға бағытталған. Сонымен қатар, әйелдерге қатысты кемсітуді айыптау міндеттемесімен қатар шартқа қатысушы мемлекеттердің конституцияларына немесе сол сипатты заңына еркек пен әйелдің теңдігі принципі енгізуді, сондай-ақ қажет болғанда, әйелдерге қатысты кемсітуге тиым салуға қажетті санкциялар енгізе отырып, заңдық актілерді қабылдау немесе басқа шараларды қолдану міндеттейді. Сонымен бірге мемлекеттерден белгілі бір жыныстың кемшілігі немесе еркек пен әйелдің рольдеріне негізделген, қалыптасқан қате түсініктер, дәстүрлер мен басқа да сондай сияқты мәселелер еркек пен әйелдің әлеуметтік және мәдени үрдістерін өзгертуге қажет барлық шараларды қолдануды қамтамасыз ету болып табылады.

Біріккен Ұлттар халықтары Жарлықта өздерінің әйелдер мен ерлердің тең құқығына деген сенімін растады және әлеуметтік ілгерлеуге және өмір жағдайын жақсартуға көмек көрсетуді шешті. Жынысына қарамастан, туғаннан бастап адамның негізгі құқықтарына, адамның жеке тұлғасының қадір-қасиеті мен құндылығына және заң алдында тең дәрежеде болып, бірдей құқықтарға ие болуын растады.

Комитет 23 сарапшыдан тұрады, олар жоғары адамгершілік қасиеттері мен құзыреттілікке ие. Сарапшылар жеке өзінің атынан әрекет етеді.

Оларды қатысушы-мемлекеттер төрт жылға қайта сайлану арқылы сайлайды. Әдетте, бұл кезде географиялық әділ бөлу мен өркениеттің әртүрлі нысандарындағы өкілдіктер мен негізгі құқықтық жүйе принципі есепке алынуы тиіс.

Комитет әйелдерге қатысты барлық кемсіту түрлерін қарастырады. Сонымен қатар, келіп түсетін шағымдар қарастырылады. Бұл кезде Комитет Конвенцияның қатысушы-мемлекеттерімен осы шағымдарды қарастыруда және шешуде ынтымақтасады. Өзінің қызмет нәтижесі бойынша атқарылған жұмыстар туралы Комитет БҰҰ Бас Ассамблеясына жыл сайын баяндама ұсынады. Баяндамаға мемлекеттерден алынған баяндамалар мен ақпаратты зерделеу негізінде жалпы сипаттағы ұсыныстар мен ұсынымдар енгізіледі.

Келесі ол нәсілдік кемсітудің барлық түрлерін жою. Бұл шартты БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы 1965 жылы қабылдап, 1969 жылы күшіне енді. Конвенцияны нәсілдер теңдігі жөніндегі идеяны келісім-шарт түрінде мейлінше толық қамтыған және оны тиынақты кодекске айналдырды. Нәсілдік кемсітуді жою, яғни нәсіліне, терісінің түсіне, шығу тегіне, не ұлттық немесе этникалық шығу тегіне негізделген кез келген бөлу, ерекшелеу, шектеу немесе артықшылық жасау ретінде көрінетін, адам құқықтары мен саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени немесе қоғам өмірінің басқа кез келген саласына қатысты негізгі бостандықты тең негізде оларды мойындауды, пайдалануда болмаса қолдануды кемсіту немесе жою мақсатын көздейтін нәсілдік кемсітуге тиым салынады. Халықаралық сот нәсілдік кемсітушіліктің бұл анықтамасын БҰҰ Жарғысының нәсілдік кемсіту жөніндегі ережесінің маңызы мен мазмұны терең ашқан беделді түсіндірме ретінде қабылдады.

Конвенцияға қатысушы мемлекеттер өз аумағында нәсілдік кемсітуді жоюға және әр түрлі адам құқықтарын пайдалануда және жүзеге асыруда нәсілдік кемсітуге жол бермеуді қамтамасыз ететін заңдар қабылдауға құқықтық міндеттемелер алды. Конвенцияда бұл міндеттемелерге қатысты негізгі азаматтық, саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтардың ұзақ тізімі берілген. Тізімге Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы мен екі пактіде көрсетілген құқықар да кірген.

Сонымен қатар Конвенция үкімет органдарының нәсілдік кемсіту саясатын жүргізуге тиым салады. Ол әрбір қатысушы мемлекеттен қолда бар бүкіл мүмкіндіктерді пайдалана отырып, заң шығарушылық шараларын қоса, жағдайларға қарамастан, кез келген адамның, топтың немесе ұйымның нәсілдік кемсітушілік жасауына тиым салуды және оны жоюды тала етеді. Белгілі бір нәсілдік кемсітуге байланысты қорғауға мұқтаж нәсілге немесе этникалық

топқа, немесе жеке адамға лайықты парасат игіліктерін ерекше мақсатпен қамтамасыз етуге айрықша шаралар қолдануы. Мұндай шаралар аталған топтардың немесе жеке адамның адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын тең пайдалануымен қолданылуына жағдай туғызады, бірақ мұндай шараларды қолдану салдары әр түрлі нәсілдік топтардың ерекше құқықтарға ие болуына әкеліп соқтырмаған және көзделген мақсаттарға жеткеннен кейін олар күшінде қалмаған жағдайда, ондай шаралар нәсілдік кемсіту ретінде қаралмайтынын жариялайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ньуман Ф. Халықаралық адам құқықтары: заң, саясат, процес. III-басылым 2001. - 27 б.
2. Гассер Х.П. Международное гуманитарное право. -М.,1995. - 32 б.
3. БҰҰ-ның Адам құқықтары туралы жалпы декларация. 10.12.1948 ж.
4. The Universal Declaration of Human Rights. Establishing the system. The United Nations and Human Rights. 1945-1995. N.Y., - 1998. - P.224.
5. Бала құқықтары туралы конвенция, 20 қараша 1989 ж.
6. Әйелдерге қатысты кемсітудің барлық нысандарын жою туралы конвенция. 18 желтоқсан 1979 ж.

ГРИТИ 10.27.01

УДК 347

А.И. Карипова

Договор дарения, особенности правового регулирования по законодательству РК

Gift agreement, specifics of legal regulation under the legislation of the Republic of Kazakhstan

Аннотация. В представленной статье рассмотрены правовая сторона договора дарения и особенности правового регулирования в Республике Казахстан.

Ключевые слова: договор дарения, даритель, одаряемый.

Abstract. In the presented article, the legal side of the gift agreement and the features of legal regulation in the Republic of Kazakhstan are considered.

Keywords: contract, giving, giver, freaked out.

Сегодня практическое значение договора дарения в Республике Казахстан, как юридического института, неуклонно возрастает.

Согласно статье 6 Основного закона нашего государства признается и в тождественной мере защищается право владения. Договор дарения еще со времен Римского права считается одним из самых распространенных сделок гражданско-правового характера, связанных с отчуждением имущества. Как правило, подобные договоры заключается между гражданами, состоящими в родственных отношениях, поэтому дарение относят к фидуциарным (доверительным) сделкам.

Дарение, по сути, является сделкой одностороннего характера. Вместе с тем для её реализации требуется согласованное желание обеих сторон, принимающих непосредственное участие в сделке. Для заключения сделки дарения недостаточно лишь намерения дарителя

выполнить передачу предмета или имущественного права одаряемому. Последний также абсолютно определенно обязан показать собственное согласие на то, что он принимает этот дар.

По договору дарения одна сторона (даритель) безвозмездно передает или обязуется передать другой стороне (одаряемому) вещь в собственность либо имущественное право (требование) к себе или третьему лицу, либо освобождает или обязуется освободить ее от имущественной обязанности перед третьим лицом. При этом по общему правилу, установленному пунктом 1 статьи 506 ГК РК, при наличии встречной передачи вещи или права либо встречного обязательства договор не признается дарением. К такой сделке принимаются правила о притворной (мнимой) сделке, предусмотренные пунктом 2 статьи 160 ГК РК.

Обещание безвозмездно передать кому-либо вещь или имущественное право либо освободить кого-либо от имущественной обязанности (дарения) признается договором дарения и связывает обещающего, если обещание сделано в надлежащей форме (пункт 2 статьи 508 ГК РК) и содержит ясно выраженное намерение совершить в будущем безвозмездную передачу вещи или права конкретному лицу либо освободить его от имущественной обязанности. Обещание подарить все свое имущество или часть всего своего имущества без указания на конкретный предмет дарения в виде вещи, права конкретному лицу или освобождения от обязанности недействительно.

Договор дарения, согласно статье 508 ГК РК, в зависимости от его участников и предмета, заключается в двух формах: письменной и устной.

В устной форме совершается реальный дарственный договор, обязательно сопровождающийся безвозмездной передачей объекта дарения одаряемому. Передача дара может осуществляться посредством его вручения, символической передачи (вручение ключей и т.п.) либо вручения правоустанавливающих документов на определенное имущество, либо документов, подтверждающих имущественное право требования, которое переходит к одаряемому. Стороны сделки в этих ситуациях вправе также заключить договор дарения в письменной форме по взаимному согласию.

Вместе с тем законом предусмотрен случай обязательного заключения договора дарения в письменной форме. Так, договор дарения движимого имущества должен быть совершен в письменной форме в случаях, когда:

1) дарителем является юридическое лицо и стоимость дара превышает десять месячных расчетных показателей;

2) договор содержит обещание дарения в будущем.

Несоблюдения этого требования влечет недействительность такого договора дарения.

По соглашению сторон какой-либо договор дарения в письменном виде может быть нотариально удостоверен, даже в случаях, когда законом не вменяется это в обязанность участников сделки.

Освобождение от имущественных обязательств перед третьими лицами или самим собой (задолженность одаряемой стороны перед кредитором одаривающий субъект переводит на себя) также может быть предметом дарственного договора. Последний случай рассматривается как разновидность перевода долга, поэтому одаривающая сторона должна обязательно приобрести на это согласие со стороны кредитора.

В соответствии с пунктом 2 статьи 510 ГК РК имущество, находящееся в общей совместной собственности, дарится лишь по согласию всех участников совместной собственности с соблюдением правил, т.е. с соблюдением определенных установок о распоряжении такой собственностью. Нарушение этих правил и установок влечет признание недействительности сделки. Что же касается имущества, находящегося в долевой

собственности, то собственник какой-то доли имущества вправе пользоваться ею по собственному желанию и намерению, не получая согласия других собственников.

Дарителем может быть дееспособный субъект (государство, юридический субъект, гражданин). Одаряемым может быть лицо, вне зависимости от степени дееспособности. Между тем, в силу требований статьи 509 ГК РК, не допускается дарение, за исключением обычных подарков, стоимость которых не превышает размеров десяти месячных расчетных показателей, установленных законодательными актами:

- от имени малолетних и граждан, признанных недееспособными, их законными представителями;

- работникам лечебных, воспитательных учреждений, учреждений социальной защиты и других аналогичных учреждений гражданами, находящимися в них на лечении, содержании или воспитании, супругами и родственниками этих граждан;

- государственным служащим, а также членам их семей в связи с должностным положением государственных служащих или в связи с исполнением ими служебных обязанностей.

Следует отметить, что дарение должно быть реально безвозмездной сделкой, а не формальной с целью прикрытия приобретения либо реализации какого-либо имущества или имущественного права. Дарение является соглашением гражданского права, и поэтому правила, регламентирующие данное соглашение, не могут распространяться на случай безвозмездного предоставления премии, наград, вознаграждения, вытекающих из трудовых правоотношений (материальной помощи, пособия и пр.). Также предметом дарения не может быть освобождение от имущественного обязательства одаряемой стороны (списание налоговой задолженности и т.п.).

При наличии отдельных оснований даритель вправе отказаться от исполнения договора дарения. Согласно пункту 1 статьи 511 ГК РК даритель вправе отказаться от исполнения договора, в котором имеет обещание дарение, в том случае, если: после заключения соглашения состояние здоровья, семейное или имущественное состояние самого дарителя таким образом изменилось, что договорное исполнение в изменившихся условиях может привести к значительному снижению его жизненного уровня. При этом отказ дарителя от исполнения договора дарения не предоставляет одаривающей стороне права требования компенсировать причиненные убытки.

Даритель вправе также отменить дарение, если одаряемый совершил покушение на его жизнь, жизнь кого-либо из членов его семьи или близких родственников либо умышленно причинил дарителю телесные повреждения.

Даритель вправе потребовать в судебном порядке отмены дарения, если обращение одаряемого с подаренной вещью, представляющей для дарителя большую неимущественную ценность, создает угрозу ее безвозвратной утраты.

По требованию заинтересованного лица суд может отменить дарение, совершенное индивидуальным предпринимателем или юридическим лицом в нарушение положений законодательного акта Республики Казахстан о реабилитации и банкротстве за счет средств, связанных с его предпринимательской деятельностью, в течение года, предшествовавшего объявлению такого лица банкротом.

В договоре дарения может быть обусловлено право дарителя отменить дарение в случае, если он переживет одаряемого.

Одной из разновидностей дарения является пожертвование. Пожертвованием признается дарение вещи или права в общепользных целях. Пожертвование включает лишь права и предметы, но не содержит в себе освобождения от установленной обязанности.

Субъектами пожертвования могут выступать граждане, лечебные, воспитательные учреждения, учреждения социальной защиты и другие аналогичные учреждения, благотворительные, научные и учебные учреждения, фонды, музей и другие учреждения культуры, общественные и религиозные объединения, а также государство и другие субъекты гражданского права. При пожертвовании не требуется какого-либо согласия или разрешения на принятие объекта пожертвования.

Использование пожертвованного имущества не в соответствии с указанным жертвователем назначением или изменение этого назначения с нарушением правил дает право жертвователю, его наследникам или иному правопреемнику требовать отмены пожертвования.

Известные в РФ юристы Киндеева Е.А. и Пискунова М.Г., авторы учебников «Недвижимость, права и сделки», «Недвижимость, договоры и комментарий» и др. отмечают дарение как «сделку двухстороннего характера, для официального заключения которой являются обязательными согласие и воля двух договорных сторон: одаряемого и дарителя. Обещание дарения считают сделкой одностороннего характера, связывающей только того, кто обещал. До принятия дара сторона одарения имеет полное право сделать отказ от объекта дарения, отказ от дарственного принятия – это также сделка одностороннего характера, совершающаяся в аналогичном формате, что и дарение» [3].

Вместе с тем существуют отличные мнения относительно природы договора дарения. К примеру, автор учебника «Дарение» А.В. Коновалов считает, что «дарственный договор имеет односторонний характер, так как у одаряемой стороны не появляется определенных обязанностей, которые непосредственно вытекают из самого договора». Если бы принятие дара стало обязанностью принимающей дар стороны, ее неисполнение смогло бы предоставить дарителю право требовать компенсации ущерба во всех ситуациях, а не только в отношении договора в письменном виде. Также одаряемого можно было бы заставить выполнить обязанности в натуре, вынудить его принять объект дарения, несмотря на его волю» [4].

Кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского права Московского государственного университета им. М.В.Ломоносова Ем В.С. отмечает, что «дарение является договором, но не сделкой одностороннего характера, поскольку в любой ситуации требует обязательного согласия на дарственное принятие самого одаряемого. Присутствие различных позиций на сущность соглашения говорит о сложном характере такого аналогичного обстоятельства, как договор дарения [5].

Литература:

1. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть), с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.04.2019 г. // Параграф. - 23.09.2019.
2. Комментарий Гражданского кодекса Республики Казахстан (Особенная часть, главы 25-31). Ответ.ред. Сулейменов М.К., Басин Ю.Г.).
3. Пискунова М.Г., Киндеева Е.А. Недвижимость: права и сделки // М., Юрайт, 2006. - 710 с.
4. Коновалов А.В. Дарение. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть вторая. Ред. Сергеев А.П., Толстой М.К. - М., «Проспект», 2005. - 485 с.
5. Ем В.С. Гражданское право. Том II. Полутом I. Ред. Суханов Е.А., 2004. - 584 с.

ГРНТИ 14.23.01
УДК 373.2

**К. Н. Токешева,
А. Бакытжан,
С. П. Инютин**

Мектептегі білім беру жүйесінің мазмұны бойынша глобализация процесінің әсер етуі

Влияние процесса глобализации на содержание системы школьного образования

The impact of globalization on the content of the school system

Аннотация. Мақалада жаһандану процесінің мектеп жүйесінің мазмұнына әсері мәселесі қарастырылған.

Түйінді сөздер: жаһандану, кураторлық институт, жаңашылдық.

Аннотация. В статье рассмотрена проблема влияния процесса глобализации на содержание системы школьного образования.

Ключевые слова: глобализация, институт кураторства, новация.

Abstract. The article deals with the problem of the influence of globalization on the content of the school system.

Keywords: globalization, Institute of curatorship, innovation.

Глобализация представляет собой всеобщий процесс объединения и стандартизации экономической, политической, культурной жизни, присущих национальным государствам и регионам.

Следствием глобализации является свободное, не стесненное национальными границами передвижение населения и трудовых ресурсов. Также свободно начинают перемещаться капиталы. Это можно видеть на примере Европейского союза. Аналогично – гармонирующие, сближающие процессы активно идут на просторах Евразийского экономического пространства – образован Таможенный Союз России, Казахстана и Белоруссии, в рамках которого сняты ограничения на перемещение трудовых ресурсов, капитала, а также унифицируются условия ведения бизнеса в странах ЕАЭС.

В связи с объективно возникающими потребностями гармоничного, уравновешенного развития глобальных экономических процессов, которые раньше протекали в замкнутых «национальных квартирах», возникают требования к системе образования в целях её унификации и стандартизации для соответствия требованиям глубоко интегрированных современных рынков, в том числе и рынков труда. Эти требования-сигналы, то есть обратная связь «передается» в систему образования через необходимость согласования содержания, различных культур и систем обучения с целью обеспечения дальнейшего полноценного участия человека в трудовой деятельности в любой стране и в любой избранной им сфере деятельности.

Указанные процессы диктуют необходимость постоянного учета мирового развития при построении как методики обучения, так и его содержания.

Активное обучение иностранным языкам становится объективно необходимым компонентом именно школьного образования. Почему именно школьного образования? Потому, что именно в процессе школьного образования дети впервые начинают осознавать огромность внешнего мира и то, что мы все одинаковы ценны и взаимозависимы в этом мире. А владение иностранными языками культурно, интеллектуально обогащает человека и предоставляет ему дополнительные конкурентные преимущества в глобальном мире.

Кроме активного овладения иностранными языками, процессы глобализации также требуют привнесения в содержание школьного образования большей, чем это было принято раньше, доли современных научных знаний, знания техники и технологий, экономических категорий и законов рыночной экономики.

Как известно, современный период развития человечества характеризуется сменой нынешнего пятого технологического (индустриального, на базе крупного машинного производства) уклада, на базе которого шел процесс экономического развития последние 50 лет на новый, шестой технологический уклад. Многие ученые текущий, острый, насыщенный конфликтами период развития человечества во многом связывают именно с издержками смены технологического уклада и формированием новой парадигмы, смены магистральной траектории движения цивилизации на ближайшие сто лет. Препредыдущий, пятый технологический уклад основывался на крупных машинных производствах, безоглядном использовании материальных ресурсов, в том числе невозобновляемых источников энергии, привлечении больших масс трудовых ресурсов, однако идущий на смену пятому шестой технологический уклад требует принципиально противоположных подходов к развитию: это компактные высокотехнологичные, инновационные производства, экономное потребление ресурсов, в том числе, энергопотребление, высокие требования к уровню культуры и образования человека.

В нашей стране, именно в рамках развития шестого технологического уклада, разработана и успешно реализуется масштабная Государственная Программа форсированного индустриально-инновационного развития (ГПФИИР). Именно в виду важности этого вопроса данная Программа находится под непосредственным контролем Главы нашего государства.

Таким образом, процессы глобализации и проходящий на наших глазах процесс технологического обновления производственной базы мировой экономики требуют объективного учета и дополнений в школьном образовании. Требуется активное обновление методики ведения дисциплин естественнонаучного профиля в школе, включение новых блоков последних научных достижений в корпус преподаваемых дисциплин – химии, физики, биологии, информатики, математики. Необходимо изложение адаптированных для школьников старших классов некоторых основных идей современной космологии (происхождение Вселенной), биологии (геном человека), химии (наноматериалы), физики (новые проводящие материалы и свойства графена) и т. п.

Многие описанные выше *учебные новации* в той или иной степени проработанности включены в содержание учебного процесса НИШ. В то же время в учебно-воспитательной деятельности НИШ внедрена и фактически прошла успешную апробацию *еще одна новация*, имеющая широкий педагогический характер. Речь идет об институте кураторства, функционирующем в НИШ более пяти лет.

Здесь необходимо выделить явственное разделение труда в учебном процессе. В наиболее выраженной форме данная *проблема* характерна именно для специализированных школ (физико-математических, химических, лингвистических и т. п.), в том числе и для НИШ. Речь идет о том, что в таких школах зачастую учителя-предметники, ведущие профильные дисциплины (математику, физику, химию, иностранный язык и т.д.) в силу высоких затрат времени и физических сил на подготовку к напряженным, специальным, олимпиадного типа

урокам не могут уделять равноценное время *другому труду* – воспитательным вопросам, сводя их к кратким поправляющим замечаниям в ходе уроков.

В результате может возникать *незавершенность* учебного процесса по двум направлениям. *Первое* – это недостаток общей культурной составляющей у учащихся, *второе* – это неизбежная фрагментарность, дробность познаний учащихся, когда владение в высокой степени знаниями и техническими приемами отдельно взятого предмета (математики, физики, химии и т.д.) *без наводящей, интегрирующей работы куратора* может восприниматься учащимся как всеобъемлющее знание либо как такое знание, которое путем экстраполяции применимо ко всем сферам человеческой жизни и деятельности. Другими словами, несколько упрощая эту мысль, можно сказать, что активно культивируемая специализация в отдельном предмете может приводить к закреплению у формирующегося учащегося необоснованного мнения, что «Дока в математике (химии, физике, информатике) – дока во всем».

В связи с этим уместно сослаться на учение Адама Смита – великого английского экономиста, от которого ведет отсчет времени вся современная западная экономическая мысль. В своем знаменитом труде *«Исследование о природе и причинах богатства народов»* Адам Смит посвятил три первых главы (!) *проблеме разделения труда*. Разделение труда по Смицу является практически единственным фактором экономического прогресса. Замечательно, что Адам Смит ставит на первое место не механическую, а *социальную производительную силу* – разделение труда, которое и в XXI веке, наряду с дисциплиной труда, управлением производством, предпринимательством, играет огромную роль.

При этом Смит особое внимание уделял обучению, как важнейшему фактору роста производительности труда. Как пишет современный американский экономист Кеннет Э. Боулдинг: *«... Адам Смит гораздо яснее понимал чрезвычайную важность человеческих знаний и ноу-хау для производственного процесса, чем современные экономисты ... Экономическое развитие – это процесс, который почти полностью происходит в сознании людей. Это в значительной степени процесс обучения...»*

Цель функционирования института кураторства в НИШ мы можем рассматривать именно в связи с указанным классическим подходом к вопросам экономического роста и воздействующим на этот рост разделением труда. Корпус учителей-предметников и корпус кураторов имеет одну цель – подготовку широко образованного, всесторонне развитого современного члена общества. При этом деятельность кураторов не конкурирует с деятельностью учителей-предметников, но в то же время *дополняет и усиливает* работу школы в целом. Каждая из указанных групп педагогов, специализируясь на своих функциональных обязанностях, имеет возможность добиваться большего положительного эффекта, нежели в случае совмещения этих функций в одном лице. Именно на такие позитивные новации, как нам представляется, обращает внимание Глава Государства в Стратегии «Казахстан - 2050»:

«Нам предстоит произвести модернизацию методик преподавания... Изменить направленность и акценты учебных планов среднего и высшего образования, включив туда программы по обучению практическим навыкам и получению практической квалификации».

Всеобщее проникновение требований глобализации делает настоятельно необходимым внесение большей активности в методическое обеспечение школьного образования, а также в его содержание, в особенности в изучение иностранных языков, обновление экономических знаний, расширение и обновление знаний, преподаваемых в школьных курсах естественнонаучного профиля.

Литература:

1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: ЭКСМО, 2009.
2. Кеннет Э. Боулдинг. Экономическая теория и социальные системы. Панорама экономической мысли конца XX столетия. – СПб.: Экономическая школа, 2002. - С. 920.

ГРНТИ 15.31.31
УДК 159.922.7/.8

Н.М. Иргебаева,
Н.Ашмуханова

Жасөспірімдердің психологиялық ерекшеліктерінің мәні

Сущность психологических особенностей подростков

The essence of the psychological characteristics of adolescents

Аннотация. Тұлғаның дамып жетілуі күрделі әрі қарама-қайшылықты кезеңдерден өтетін процесс. Ол кезеңдердің өту ерекшеліктеріне жас ерекшелік психология, әлеуметтік психология және т.б салаларда басты назар аударылады. Тұлғаның құрылымы өте күрделі Жаһандану кезеңіндегі жасөспірімдер психикасына әсер ететін мәселелер өте көп. Біз өз зерттеуімізде адамның дамуындағы сырт көзге бірден байқалатын жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерінің талдауды мақсат еттік.

Түйінді сөздер: жас кезеңдері, жасөспірімдер, өсу, даму, жеткіншек, ауыспалы кезең.

Аннотация. Развитие личности - сложный процесс, для которого характерны противоречивые этапы. В возрастной психологии, социальной психологии и других отраслях особое внимание уделяется изучению основных закономерностей данных этапов и особенностей их прохождения. Структура личности очень сложна, к тому же в период глобализации, проблем, влияющих на подростковую психику, стало особенно много. Целью нашего исследования является анализ психологических особенностей подростков, занимающих особое место в процессе развития человека.

Ключевые слова: возрастные этапы, подростки, рост, развитие, переходный период.

Abstract. Personal development is a complex process in which conflicting stages are involved. Particular attention is paid to the study of the basic laws and features of the passage of these stages in psychology, social psychology and other sciences. The personality structure is very complex. In the period of globalization, there are many problems affecting the teenage psyche. In our study, we set a goal to analyze the significance of psychological characteristics of adolescents who are observed for external manifestations in human development.

Keywords: age stages, adolescent, growth, development, transition period.

КІРІСПЕ.

Қазіргі уақытта тұлғаның түрлі жас кезеңдерінде қалыптасып, даму заңдылықтарын білу және оны нақты өмір сүру процесінде басшылыққа алуға ерекше мән беріледі. Тұлғаның түрлі жас кезеңдерінің бірінен екіншісіне өтуі белгілі бір кедергілерді жеңуден, ал ата ана мен тәрбиешілер мен оқытушылар тарапынан даму заңдылықтарының дағдарыстарынан шығуға барынша көмек көрсету талап етіледі.

Жас ерекшелік психологиясының негізгі түсінігі - "даму" және «іс - әрекет» ұғымдары. Даму-бір күйден екіншісіне ауысу процесі, қалыптасқан, ескі сапалық күйден жаңа сапалық жай-күйге, қарапайымнан күрделі жай-күйге, төменгіден жоғарыға көшу. Психиканың дамуы - сандық, сапалық және құрылымдық қайта құруларында көрсетілген уақыт бойынша психикалық процестердің заңды өзгеруі. Өсу-даму процестерінің сандық аспектісі. Дамудың өсуден басты айырмашылығы: өсу сандық өзгерістерге әкеледі, ал даму сапалық өзгерістерге, ақыл - ойдың жетілуі және жаңа түзілімдердің пайда болуымен сипатталады.

Қазіргі уақытта пренатальды даму, психиканың эмбриогенезі ағзаның қоршаған ортаға бейімделуі болатын және тіпті белгілі бір мәдениетті меңгерудің кейбір алғышарттары (мысалы: ана тілін меңгерудің алғышарттары мен эмоционалдық артықшылық) пайда болатын өзіндік бейімделу кезеңі ретінде қарастырылады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ.

Психологиялық әдебиеттерде «Жасөспірімдердің өзінің уайым қайғылары ойлары, сезімдері мен қызығушылықтары, арман тілектері мен талпыныстары нақты зерттеу мен зейін салу мәніне айналады. Бұл кезеңде ол өзінің ішкі әлемін енді ашып, субъективті уайымдарына «Өзіндік меніне» қызығушылық таныта бастайды. Өз тұлғасына қызығушылығы төмен жеткіншектерге қарағанда, жасөспірімдердің өзін-өзі тануы, өзіндік сана-сезімі белсенді және өз тұлғасын өз өзіне бағындыруы туа бастайды» деген сипаттама берілген [1, 83 б].

Психиканың функционалдық дамуы — психикалық функцияларды дамыту; интеллектуалды, перцептивтік, мимикалық және басқа да міндеттерді шешудің жаңа деңгейінің пайда болуы, жаңа ақыл-ой іс-әрекеттерін, түсініктерді және образдарды меңгеру процесі. Психиканың функционалдылық-адамның психикалық процестерінің онтогенетикалық қалыптасуының құрамдас бөлігі және нормативтік психикалық дамуды қамтиды. Даму нормативі осы жастағы адамдардың көпшілігіне тән өзгерістердің жалпы сипаты туралы әңгіме болып отыр деп болжайды. Кейбір жағдайларда норма туралы психологиялық, жеке даму деңгейі жоғары идеал ретінде айтылады. Жеке даму норманың вариативтілігімен, жеке тұлғаның бірегейлігін анықтаумен, оның кейбір қабілеттерінің өзіндік ерекшелігіне байланысты.

Адамның психоәлеуметтік дамуындағы маңызды кезең: "жастық - бұл Эго-ның басым позитивті сәйкестігін түпкілікті белгілеу жасы. Дәл сол кезде болашақ саналы өмір жоспарының бір бөлігіне айналады". Эриксон адамның психологиялық және әлеуметтік әлауқатының қалыптасуындағы орталық деп есептей отырып, жасөспірімдер мен жасөспірімдердің жасына ерекше көңіл бөлді[2, 376.]. Бала емес, бірақ ересек емес (12-13 жастан 19-20 жасқа дейін американдық қоғамда), жасөспірім жаңа әлеуметтік рөлдерге және олармен байланысты талаптарға тап болады. Жасөспірімдер әлемді және оған деген көзқарасты бағалайды. Олар идеалды отбасы, дін, философиялық жүйе, қоғамдық құрылым ойлап табуы мүмкін. Маңызды сұрақтарға жаңа жауаптарды стихиялық іздеу жүзеге асырылады: "Мен кімін? ", "Мен қайда барамын? ", "Мен кім болғым келеді? ". Жасөспірімнің міндеті-осы уақытқа дейін өзі туралы барлық білімдерді (өзін қоршаған ортадағы ұлдар немесе қыздар, студенттер, спортшылар, музыканттар және т.б.) біріктіріп жинау және өткенді, сондай-ақ болжамды болашақты ұғынуды қамтитын бірыңғай өзін-өзі (эго-бірегейлігі) құру. Жас адамның өзін қабылдауы тұлғааралық қарым-қатынас тәжірибесімен расталуы тиіс.

Жалпы психология ғылымында, соның ішінде жас ерекшеліктері психологиясында жасөспірім шақта адам дамуының ерекшеліктеріне, ол кезеңдегі адамның бойындағы физиологиялық өзгерістер мен қтар ой санадағы өзгерістерге мән беріледі. Жас ерекшеліктері психологиясында бұл жас балалықтан ересек жасқа өтудегі өтпелі кезең болып табылады. Бұл кезеңде бала өз ортасымен қарым қатынасында өзін силатуға, онымен санасуға мән бергенімен, әлі балалық қылықтардан арыла алмаған сәттер. Осыған орай жөспірімдердің бұл

жас кезеңін зерттеу жұмыстарында, ғылыми әдебиеттерде «қиын», «жеткіншек», «ауысу жастары» деп те атайды. Соңғы ауысу «ауысу жасын да» жеткіншектік балалық шақтан ересек тұлға жасына ауысады. Негізі бұл кезеңде жасөспірімнің психикалық даму ерекшелігі баламен не ересектермен салыстырғанда әлде қайда өзгеше келеді. Бұл кезеңдегі негізгі ерекшеліктің бірі жасөспірім қабылдаған нәрсені не болмаса проблеманы өз бетімен реттеуді, үлкеннің қатысуынсыз ата-анасының ақыл кеңесінен бейтарап жүргісі келеді. Жасөспірім жастың ересек адамнан айырмашылығы өзінен үлкен адамдармен қатынасын өзгертуге талпынумен қатар биологиялық жетілуі (жыныс т.б жетілуі) жағынан өзгеріске түсуінде. Ал жалпы алғанда жасөспірімнің тың өзгеше сипатқа келуі. Мысалы, жеткіншек шақта төменгі сыныпта оқып жүргенінде үйге берілген тапсырмаларды тек жаттап айтатын болса, жасөспірім жасында берілген тапсырманы өз сөзімен мазмұндап түсінікті етіп айтуға машықтанады. Көбіне жасөспірім жастағы кезеңде бұрынғы қалыптасқан мінезінде үлкендермен қарым-қатынаста мейірімді, сыпайы болған болса ендігі кезде ауытқулар, шыдамсыздық, сыпайлыққа мән бермеу т.б әрекеттер байқалады, яғни тәртіпті бұзу, айтқанды орындамауда тәуекелшілік басым болады. Осы мәселені анықтау барысында зерттеушілер арасында пікірлер көп. Дегенмен де психиканың бұл жасөспірімдегі ерекшелігі әлеуметтік өмірінің өзіне еткен ерекшелігімен де байланысы жоққа шығарылмайды. Жасөспірімдер бәрінде өзім істей аламын, «Сендер неге мені бала деп ойлайсыңдар?» деп наразылығын білдірседе оның қолынан келе бермейтін нәрсе жоқ деген сөз емес. Ересектерге барынша ұқсап іске ұмтылысы, оның сол істі орындаудағы мүмкіншілігі аз басқаша сөзбен айтқанда, бір жеткіншек істі игеруі жағынан бала да, ал талап қою жағынан ересекте бола алады.

Сөйткенмен кейбір психологтар «жасөспірімдердің тәрбиеге көңісі келмеуі түпкілікті емес, уақытша кездесетін қырсықтық» деген пікірде. Қоғамдық ортаның жеткіншекті тәрбиелеуге ықпалы зор. Қоғам дамуының ерекшелігіне қарай жастарға қойылатын талап үнемі өзгеріліп отырады. Осы талапқа сай жеткіншек бала жасынан үлкендер жасына өтерде қоғамдық жағдайы оған түрліше әсер етіп, оны әртүрлі фантастикалық іске ұмтылтырады. Мұндай уақытша келіспеушілікпен күресу мектептегі және үй ішіндегі тәрбие жұмысының негізінде болады. Егер тәрбие не оқу жұмысы жеткіншектермен жүйелі, ғылыми негізде жүргізілсе ұнамсыз әдеттерден аулақ болады [2,85-66 б.].

Жасөспірім мінезі қазірде және өткен уақыттың жасөспірімдерінде бірдей болған емес. Бүгінгінің жасөспірімдері үлкеннің айтқан талабына бірден көне кетпейді. Себебі, біріншіден қазіргі оқушының, жасөспірімнің оқудан қол тимеуі немесе басқаша айтқанда оқуды алдыңғы орынға қоюы немесе керсінші өзі ойлап тапқан идеалға барынша ұқсауға мән беруі. Жасөспірімдердің мінезінде кездесетін мұндай қылықтары осы жастағы соматикалық және психикалық дамуымен байланысты. Бұл кезде бойы тез өседі. Жасөспірім шақтағы бойдың өсуі бұрынғы уақытпен салыстырғанда тез өсетін болады. Бала дене мүшесінің тез өсуіндегі осындай әркелкілік дененің басқа мүшелері мен органдарына да әсерін тигізбей қоймайды, мысалы сүйек етке қарағанда тез өседі. Жүректің көлемі өсуі сүйектің өсуін қуып жете алмайды, қан жүретін тамырлар жіңішке болып, қан қысымы артады. Өсудегі морфологиялық тепе - теңдіктің болмауынан тамырдың соғуы да, жүректің жұмысы да қалыпты болмайды, басы ауырады, қаны аздылықтан тез шаршайтын болады.

П.Я. Гальпериннің еңбектерінде ақыл-ой әрекеттерінің сатылап қалыптасу теориясының негізгі идеясы: білімдерді алу оқушылардың іс-әрекеті процесінде, әрекеттердің белгілі бір жүйесін олардың орындауы жағдайында және соның нәтижесінде жүзеге асады. Адам ой әрекетін табиғаттан даяр күйінде алмайды, (интенция) ол ойлауды үйренеді, ойлау операцияларын игереді [3,325 б.]. Педагогтың міндеті-осы процесті шебер басқара білу, тек ойлау іс-әрекетінің нәтижелерін ғана емес, оның қалыптасу барысын да бақылап отыру.

Жасөспірімдерге оқуда адамгершілік мінез-құлқ талаптарын таныстыру және оның орындалуын талап етуде оқытушының өзі сол талаптың эталоны болуы тиісті. Жеткіншектердің саналы танымдық белсенділіктерін арттырудың негізгі жолы алған білімінің оған түсініктілігі және ол білімнің өмірдегі орны, оны пайдалана білуге дағдыландыру. Жас ұрпақтың рухани адамгершіліктік сапаларына көңіл бөліп, осы қасиеттерді бала бойына дарытуда қолданылатын оқытудың әдіс-тәсілдері төмендегідей:

1. Интерактивтік әдіс
2. Топтық жұмыс
3. Ой – қозғау әдісі
4. Жобалау әдісі
5. Рөлдік ойындар
6. Шешім қабылдау әдісі

7. Қосымша жұмысты орындау. Осы әдістерді оқытушымен бірлесе орындау арқылы оқушы өз пікірін айта алатындай, өзін толғандыратын сұрақтың шешімін табуға ұмтылатындай дәрежеге көтеріледі.

Оқу/ оқыту процесінде жасөспірімдер іс-әрекеттері мен оқиғаларға, жағдаяттарға кейіпкерлердің мінез-құлқы мен қарым-қатынастарына баға беруге үйренеді. Жасөспірімдер өзін-өзі дамытып, бағалай білу қағидаларын меңгереді.

Жасөспірім өзіне дос болатын адамды өз ұжымындағы жолдастарының арасынан табады. Жасөспірімнің досы - тек бірге ойнайтын, не жанжалдасып қалатын, татуласатын, бірге сапарларға шығатын жолдас ғана емес, ол - жасөспірімнің екінші өзі деуге болады, ол оның ойын білетін, қызығушылықтары мен сезімдерінің куәгері және жақсы ниеттегі сыншысы. Ал жасөспірімдік шақтың орта тұсында қыз балалардың ер балаларға деген қарым - қатынастағы достық қалыптасады, осыдан келіп жастық шақтық махаббаты да оянуы мүмкін. Жасөспірімдердің оқу, таным әрекеттері: ар, ұят, жауапкершілік, патриотизм, силастық т.б. , тұлғалық сапаларының қалыптасып, дамуының қайнар көзі. Мәңгілік елдіктің белгісі Рухани жаңғыру, ұлттық кодты, адамгершілік сапаларын жеткіншектің бойына дарытуда Даңқты қолбасшы Б.Момышұлы ұлттық рух, ұлттық патриотизм сияқты ұғымдарға баса назар аударып, әртүрлі этностар бойындағы жақсы қасиеттерді көре біліп, оларды ортақ мақсатқа жұмылдырудағы ерліктерінің мәні зор [4,379 б].

Қазақстандық психолог М.Мұқанов жеткіншек жасындағыларды “қиын”, “өзгерілу”, “ауысу жастары” т.б. деп атайды. “Ауысу жасында” жеткіншек балалық кезеңдерден жасөспірім жасына ауысады. Ана тілімізде “жеткіншек” деген ұғым өзге тілдердегі осы сөздің мағынасын дәл береді. Сондықтан бұл жастың “жеткіншек” деп аталуы осы кезеңдегі психологиялық ерекшеліктерінің өзіндік сипатын анық көрсетеді [5,95 б].

Жаратылысынан жүрек жылуы, мейірім, шуағы мол халықтың бірі қазақ. Бала тәрбиесіне келгенде немқұрайлық табиғатымызға мүлдем жат. Себебі қазақтың ел алдындағы қадір қасиеті, абырой беделі тек жеке бас жақсылығы ғана емес, бауырынан ерген ұрпақтарының сауаттылығы жарактылығымен өлшенген. Ата-бабаларымыздың сондай тектілік деген ұғымды ежелден қастерлеп, оның атадан балаға мирас қылып қалдыруында терең сыр жатыр.

ҚОРЫТЫНДЫ.

Сонымен қорыта келе әрбір адамның тұлғаның кәсіби қалыптасуы – түрліше болғанымен, олардың бір ортақ байланысы жасөспірім кезеңінде алған тәрбие-тәлімі, біліміне қатысты деп санаймыз. Келешек тұлғалық сапаларын жетілдіруге қажетті базалық қорының бастауын әр адам осы кезеңде жинақтайды. Бұл процестер тұлғаның психологиялық және физикалық дамуымен қатар жүріп, тұлғаның кәсіби қалыптасу барысына ерекше ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Роист Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. Питер. 2010. - 816 с.
2. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. / Пер. с англ., общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. - М.: Прогресс, 1996.
3. Ждан А. Н. История психологии от античности до наших дней. Учебник для вузов. - 5-е изд. перераб. и доп. - М.: Академический Проект, 2004. - 576 с.
Толығырақ: https://massaget.kz/layfstayl/debiet/bauyirjan_momyishulyi/35450/
4. Жарыкбаев Қ.Б., Саңғылбаев О.С. Психология: Энциклопедиялық сөздік./ Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 624 б.
5. Мұханов М.М. Жасерекшелік психологиясы. - Алматы, 1998.

ГРНТИ 14.23.09

УДК 373.2.02

Ж.С. Изимбетова

Халықаралық білім беру және оқыту саласының орталықтарының стратегиясын дамытудың методологиялық аспектілері

Некоторые методологические аспекты разработки стратегии для учреждений сферы дошкольного воспитания и обучения

Some methodological aspects of developing a strategy for institutions of the scope of preschool education and training

Аннотация. Мақалада мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту саласындағы мекемелер үшін стратегияны әзірлеудің кейбір әдіснамалық аспектілері қарастырылған. Автор қосымша білім беру қызметтері саласындағы бәсекелестікті талдау дамушы орталықтардың нарығы кеңейіп келе жатқанын, соған ұқсас мекемелер арасындағы бәсекелестіктің күшейіп келе жатқандығын атап өтеді. Мұның бәрі балалар орталығының басшылығына даму стратегиясын жасауға назар аударуға итермелейді.

Автор М.Портердің бәсекеге қабілетті күштер моделі бойынша зерттеу нәтижелеріне, SWOT әдістемесі мен сауалнама түрінде далалық зерттеулерге назар аударады, бұл балалар орталығының стратегиясын жасауға қажетті стратегиялық басымдықтарды анықтауға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: стратегия, балалар орталығы, қосымша білім беру мекемелері, талдау, зерттеу, нәтижелер.

Аннотация. В статье рассмотрены некоторые методологические аспекты разработки стратегии для учреждений сферы дошкольного воспитания и обучения. Автор отмечает, что анализ конкуренции в сфере дополнительных образовательных услуг показывает устойчивое расширение рынка в данном аспекте, рост конкурентной борьбы среди центров развития и других аналогичных учреждений. Все это побуждает руководство детского центра сосредоточиться на разработке стратегии развития.

Особое внимание автор статьи уделяет результатам исследования, проведенного по модели конкурентных сил М.Портера, методике SWOT и полевому исследованию в виде

опроса, что позволяет определить стратегические приоритеты, необходимые для разработки стратегии детского центра.

Ключевые слова: стратегия, детский центр, учреждения дополнительного образования, анализ, исследование, результаты.

Abstract. The article discusses some methodological aspects of developing a strategy for institutions in the field of preschool education and training. The author notes that the analysis of competition in the field of additional educational services showed that the market for developing centers is growing in scale, competition among similar institutions is escalating. All this prompts the leadership of the children's center to focus on developing a development strategy. The author pays special attention to the results of the study on the model of competitive forces of M. Porter, the SWOT methodology and field research in the form of a survey, which allows to determine the strategic priorities necessary for developing a strategy for the children's center.

Keywords: strategy, children's center, institutions of additional education, analysis, research, results

В условиях современного мира наблюдается устойчивая тенденция роста и развития предприятий в совершенно разных сферах, в том числе и в сфере образования. Сфера образования в целом и дошкольного воспитания и обучения детей в частности, воспринимается как сфера услуг, причем услуг специфических, связанных с формированием личности человека, воспроизводством интеллектуальных ресурсов, передачей ценностей культуры.

В Казахстане, как и в других странах СНГ и Европы, детские развивающие (дошкольные) центры относятся к системе дополнительного образования. Желание дать детям дополнительное образование и возможность развивать таланты ребенка является сильными стимулирующими факторами развития рынка.

Современные реалии таковы, что изменилось отношение к сфере образования детей и их дополнительного образования в том числе. Эта область превратилась в нашем сознании в сферу услуг, причем услуг специфических, которые отвечают за формирование личности будущего взрослого человека, члена общества, за создание интеллектуальных ресурсов и осуществление процесса непрерывной передачи духовных ценностей. В связи с этим происходящие процессы трансформации системы образования повлекли за собой то, что учреждения дополнительного образования детей стали субъектами рынка образовательных услуг, а значит: для учреждений дополнительного образования для детей также нужна стратегия.

При этом единой стратегии для всех детских центров нет. Все учреждения сферы дополнительного образования, даже в рамках одной отрасли, уникальны, поэтому у каждого детского центра должна быть своя собственная стратегия, которая, безусловно, имеет общие черты с другими подобными концепциями, но при этом она разрабатывается только для одного учреждения, которое в своей деятельности и своем позиционировании на рынке образовательных услуг также имеет свои отличительные особенности. В связи с этим разработку маркетинговой стратегии необходимо осуществлять, принимая во внимание всю информацию, которой располагает детский образовательный центр. Она должна содержать сведения о текущем и прогнозируемом положении, состоянии отрасли, направлениях деятельности данного учреждения и др.

В процессе разработки стратегии для детского центра «Fastrackkids», осуществляющего свою деятельность в сфере дополнительных образовательных услуг г. Нур-Султана, предполагалось возможным применить достаточно разнообразный комплекс методов исследования. В данной статье описываются два из них.

Анализ пяти сил Портера (англ. *Porter five forces analysis*). Данная методика была создана Майклом Портером в Гарвардской бизнес-школе, она рассчитана на проведение анализа отраслей, в которых осуществляет свою деятельность компания и выработку соответствующей этому положению (в сфере конкуренции) стратегии бизнеса [1, с.45].

Описываемая методика выделяет пять сил. Именно они участвуют в определении уровня конкуренции и соответственно являются индикаторами привлекательности бизнеса в той или иной отрасли.

Следует добавить, модель Портера включает в себя три силы «горизонтальной» конкуренции (угроза появления продуктов-заменителей, угроза появления новых игроков, уровень конкурентной борьбы) и две силы «вертикальной» конкуренции (рыночная власть поставщиков и рыночная власть потребителей).

Для оценки предполагается использовать такие параметры как: угроза со стороны товаров-заменителей, уровень внутриотраслевой конкуренции, оценка высоты входных барьеров, оценка угрозы потери клиентов, оценка поставщиков. Оценка была проведена рабочей группой в составе руководителя детского центра и сотрудников. Были заполнены анкеты, в которых каждый эксперт оценивал влияние силы Портера по трехбалльной шкале.

Затем все результаты были собраны и объединены в таблицу, в которой можно увидеть итоговые данные в рамках влияния каждой из пяти конкурентных сил (таблица 1).

Таблица 1

Анализ полученных результатов по модели М.Портера

Параметр	Значение	Описание	Направления работ
1	2	3	4
Угроза со стороны товаров-заменителей	Высокий	Детский центр обладает не уникальным предложением на рынке, аналогов которому очень много.	Необходимо совершенствовать уникальность услуг. Стараться максимально направить усилия компании на усиление осведомленности о продуктах или услугах компании.
Угрозы внутриотраслевой конкуренции	Высокий	На рынке дошкольного дополнительного образования высокая конкуренция, но в тоже время такой уровень конкуренции объясняется тем, что у данного рынка есть перспективы. Невозможно в полной мере оценить имеющиеся услуги разных центров. Наличие ограничений в изменении цены в сторону повышения.	Осуществлять систематический обзор предложений конкурирующих учреждений. Работать над повышением уникальности услуг и повышать воспринимаемую их ценность. Работать над минимизацией влияния конкуренции в разрезе цен, заниматься усилением осведомленности о предоставляемых услугах.
Угроза со стороны новых игроков	Средний	Средний риск. Частое появление на рынке новых компаний. Причина: средние барьеры входа и	Осуществлять систематический обзор выхода на рынок новых учреждений сферы дополнительного образования.

		небольшие начальные вложения.	Реализация программ, которые способствуют установлению долгосрочных отношений с потребителем. Усилить осведомленность потребителя об услугах центра.
Угроза потери текущих клиентов	Высокий	Риски потери потребителей услуг учреждений сферы дополнительного образования очень высокие. Сфера дополнительного образования наряду с детскими развивающими центрами содержит другие менее качественные, но экономичные предложения, например, репетиторские услуги «на дому». Отдельные направления услуг сферы дополнительного образования обладают недостаточно высоким уровнем.	Необходимо систематически работать над расширением ассортимента предоставляемых услуг в рамках сферы дополнительного образования. Отслеживать популярные образовательные тренды и на их основе разрабатывать универсальные и специализированные программы. Повышать качество предоставляемых услуг.
Угроза нестабильности поставщиков	Низкий	Большая часть учреждений сферы дополнительного образования остается стабильной.	Разработка различных ценовых предложений с учетом имеющихся ограничений в повышении цен.
<i>Примечание: составлено автором</i>			

Таким образом, результат исследования отрасли по модели конкурентных сил М.Портера, проведенный рабочей группой в детском центре «Fastrackids», показал очень высокий уровень угрозы по товарам-заменителям, внутриотраслевой конкуренции и потере существующих клиентов, средний уровень угрозы по появлению новых игроков и низкий уровень угрозы со стороны поставщиков товара.

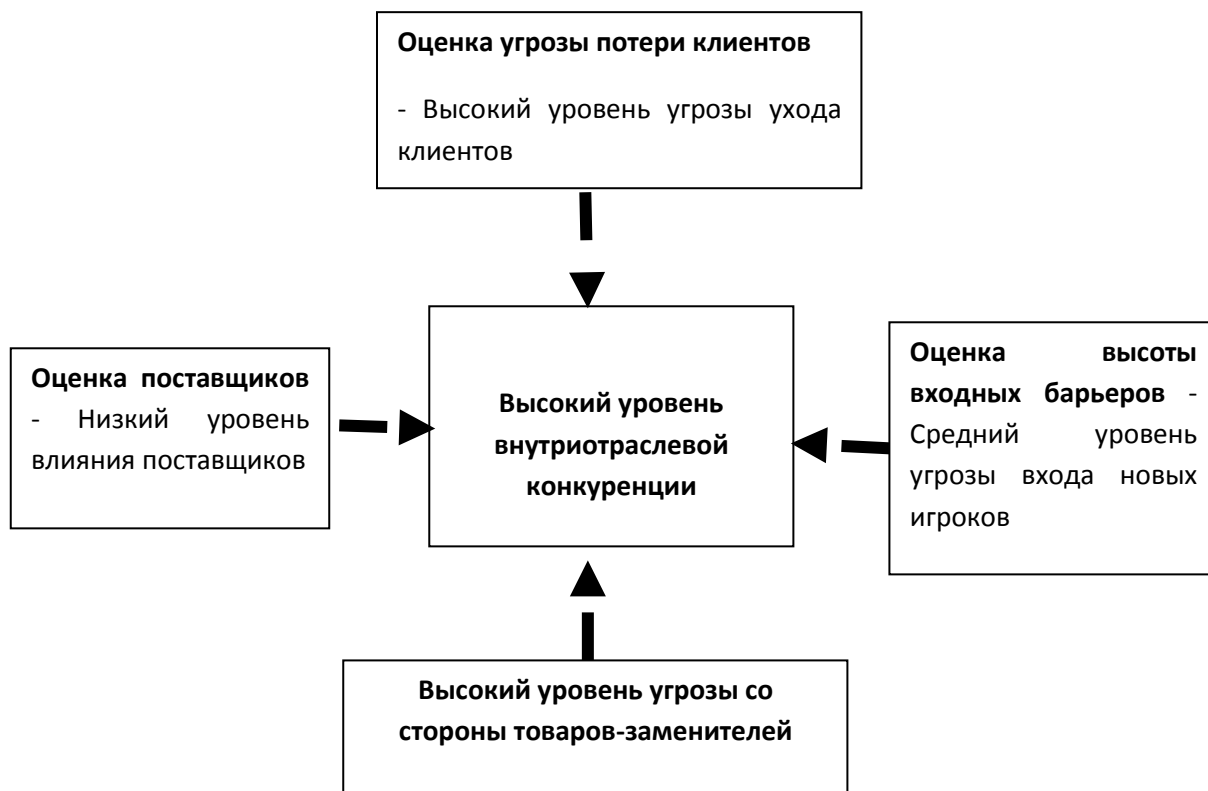

Рисунок 1. Анализ конкурентных сил по М.Портеру
 Примечание: составлено автором

В качестве вывода можно отметить, что в сфере дополнительных образовательных услуг наблюдаются очень высокий уровень внутриотраслевой конкуренции и средний уровень угрозы входа новых игроков, т.е. появление новых игроков на рынке развивающих центров г. Нур-Султана весьма вероятно. Следовательно, руководство развивающих центров должно учитывать это при осуществлении своей деятельности.

У детского центра «Fastrackkids» очень высокий уровень угрозы ухода клиентов и низкий уровень влияния поставщиков.

Анализ конкуренции в сфере дополнительных образовательных услуг показал, что рынок развивающих центров растет в масштабах, конкурентная борьба среди аналогичных учреждений обостряется. Все это побуждает руководство детского центра «Fastrackkids» обратиться к стратегическому маркетингу, то есть сосредоточиться на разработке стратегии развития.

Для определения сильных и слабых сторон, а также имеющихся возможностей и угроз был проведен SWOT-анализ деятельности детского центра «Fastrackkids» (таблица 2).

Таблица 2

SWOT-анализ деятельности детского центра «Fastrackkids»

Сильные стороны	Слабые стороны
1	2

Профессиональная команда. Четкое позиционирование. Высокий уровень предоставления услуг. Система мотивации персонала.	Кадровый дефицит. Инвестиционные риски. Недостаточное продвижение. Высокие издержки по повышению лояльности посетителей.
Возможности	Угрозы
Охват новых регионов. Рост платежеспособности населения. Улучшение качества дополнительных образовательных услуг. Благоприятные экономические условия. Повышение узнаваемости бренда путем информирования потребителей о деятельности развивающего центра. Развитие социальной ответственности.	Государственное вмешательство. Усиление позиций конкурентов. Активизация уже имеющихся игроков и вхождение на рынок новых.
<i>Примечание: составлено автором</i>	

Таким образом, по результатам проведенного SWOT-анализа деятельности детского центра «Fastrackkids» были определены стратегические возможности и угрозы, которые требуют концентрации всех необходимых ресурсов для их реализации.

Так, высокая вероятность реализации угроз – это государственное вмешательство, средняя вероятность – усиление позиций конкурентов и в качестве средней вероятности, но с легкими последствиями наступления угроз выступает активизация уже имеющихся игроков и вхождение на рынок новых.

Высокую вероятность использования возможностей, предоставляемых рынком, представляют охват новых регионов и улучшение качества предоставляемых услуг.

Среднюю вероятность использования возможностей, предоставляемых рынком, представляют повышение узнаваемости бренда путем информирования потребителей о деятельности развивающего центра.

Низкую вероятность представляют благоприятные экономические условия, развитие социальной ответственности, рост платежеспособности населения.

Для выявления спроса и потребительского поведения были проведены полевые исследования. Так, результаты опроса потенциальных покупателей услуг центра детского развития показали следующее:

Большинство (2/3 голосов) участвующих в опросе выражают поддержку такой сферы деятельности в предпринимательстве, как дошкольное дополнительное образование в виде частных центров.

На вопрос «Почему вы посещаете детские центры раннего и дополнительного развития?» 13% ответили, что им нравится программа детского центра. 67% респондентов ответили, что не могут посещать детские центры, 20 % - что не считают нужным посещать детский центр. Можно предположить, что те 67%, которые не могут посещать детские центры и те 20%, которые не считают нужным их посещать или уже являются клиентами других детских центров или же могут быть в числе таковых в будущем.

Наибольшей популярностью в подобных центрах пользуются курсы или занятия по подготовке к школе – 41%. Как правило, данное направление интересует тех, кто не посещает детский сад, хотя бывают и такие родители, которые считают, что детские сады, в силу своей перегруженности, не могут дать их детям надлежащих подготовительных знаний для школы и поэтому, помимо посещения детских садов, обращаются также и к услугам детских

развивающих центров. В связи с этим данное направление или услуги развивающего центра наиболее востребованы на сегодняшний день.

Те, кто обращаются в центр за физической подготовкой составляют 38% от общего числа опрошенных и это, как правило, дети, увлекающиеся танцами, хореографией, айкидо или карате. В большинстве детских центров физическое направление представлено именно этими видами активности.

21% опрошенных указали «иные развивающие направления детского центра», то есть это те направления, которые на данный момент не имеют характера массовой привлекательности, но, тем не менее, представляют значительный пласт потребительского спроса. Как правило, это могут быть отдельные виды интеллектуальной, речевой или физической активности, такие как, например, ментальная математика или услуги логопеда.

По результатам опроса становится очевидным, что детский центр «Fastrackids» предоставляет достаточно качественные услуги по дополнительному образованию детей-дошкольников. Так, 68% опрошенных нравится качество услуг центра. Цены детского центра устраивают 24% опрошенных и 8% отметили «иное» в графе предпочтений.

Участники анкетирования (61%) сошлись во мнении, что детскому центру «Fastrackids» следует расширить ассортимент услуг, например, так называемый речевой сектор, то есть увеличить число логопедов в центре. В век высоких технологий становится большой проблемой умение говорить, так как в настоящее время большинство детей страдают различными заболеваниями, например, задержкой речевого развития (что объясняется развитием цифровых технологий), детские сады не справляются (не ставят целью) научить правильно говорить детей, а также выговаривать все звуки, поэтому многие родители обращаются в детские развивающие центры за помощью в данном вопросе. В связи с этим профессии логопедов, дефектологов становятся сегодня наиболее популярными.

Достаточно большой интерес респондентов вызвал вопрос об услугах, за получением которых они хотели бы обращаться в детский центр. Среди пожеланий были озвучены курсы по скорочтению, курсы по логике для детей (современные методики), развитие Soft-skills (коммуникации, навыки презентации, тайм-менеджмент для детей, развитие эмоционального интеллекта), IT грамотность (создание сайтов, обработка видео/фото), проведение тестирования для выявления профессиональных способностей.

Также расширение ассортимента услуг многие родители связывают с внедрением новых программ по развитию творческих способностей детей. Так, наряду с традиционными направлениями (ИЗО) следует преподавать актерское мастерство для детей, ораторское искусство, уроки по вокалу (в том числе хоровое пение).

22 % опрошенных считают, что необходимо увеличить часы работы центра: с 18:00 ч. до 20:00 ч. 17% высказались в пользу снижения цен на услуги центра.

По результатам проведенного анкетирования также выяснилось, что многих родителей не устраивает его расположение (73%), но, учитывая то, что центр предоставляет качественные услуги, большинство предпочитают идти на определенные издержки (расходы на дорогу, время в пути). В связи с этим было высказано предложение об открытии филиалов центра по городу.

На вопрос анкеты относительно возрастного охвата - 24% респондентов ответили положительно, 76% – отрицательно. В пояснениях тех, которые высказались отрицательно, были выражены пожелания о расширении рамок возрастного охвата, т.е. включении детей младшего школьного возраста, среднего школьного возраста и старшеклассников.

Таким образом, согласно комментариям респондентов, были выявлены зоны развития центра, таковыми являются:

- подготовка к школе;
- внедрение новых развивающих направлений;

- расширение возрастного охвата потребителей;
- увеличение часов работы детского центра;
- открытие филиалов центра в разных районах города;
- повышение качества условий оказания услуг.

Результаты исследования показали, какие ключевые моменты нуждаются во внимании руководства детского центра «Fastrackids» и над чем нужно работать в плане дальнейшего улучшения.

Литература:

1. Портер М. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов / Пер. с англ. – 4-е изд. – М.: Альпина Паблишер, 2014. – 453 с.
2. Голубков Е.П. Маркетинговые исследования: теория, методология и практика. – М.: Финпресс, 2013. – 496 с.
3. Мусяенко Д. О. Сущность маркетинговой деятельности на предприятиях // Молодой ученый. – 2013. – №6. – С. 383-386.
4. Шонесси Дж. Конкурентный маркетинг. Стратегический подход / Дж. Шонесси. - М.: Питер, 2017. - 864 с.

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРАХ

Абильмажинова Б. Ж. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, университет «Туран-Астана», г.Нур-Султан, Казахстан.

Абралиев Ж. Ж. – магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры «Национальное и международное право», университет «Туран-Астана», г. Нур-Султан, Казахстан.

Абулгазин Е. С. – кандидат юридических наук, доцент кафедры «Международное и национальное право», университет «Туран-Астана», г.Нур-Султан, Казахстан.

Айкенова Р.А. – доктор педагогических наук, профессор кафедры «Социально-гуманитарные языковые дисциплины», университет «Туран-Астана», г.Нур-Султан, Казахстан.

Алданов Е.С. – кандидат физико-математических наук, университет «Туран-Астана», г.Нур-Султан, Казахстан.

Алиев У.Ж., вице-президент Образовательной корпорации «Туран», доктор экономических наук, профессор, академик Академии экономических наук Казахстана, действительный член Академии философии хозяйства.

Атикеева С. Н. – кандидат биологических наук, доцент, университет «Туран-Астана», г.Нур-Султан, Казахстан.

Ашмуханова Н. – магистрант университета «Туран-Астана», г.Нур-Султан, Казахстан.

Бакытжан А. – кандидат технических наук, доцент кафедры «Информационные технологии», университет «Туран-Астана», г. Нур-Султан, Казахстан.

Барсукова Р. А. – кандидат юридических наук, профессор кафедры «Национальное и международное право», университет «Туран-Астана», г.Нур-Султан, Казахстан.

Джапарова Г.А. – кандидат экономических наук, профессор кафедры «Информационные технологии», университет «Туран-Астана», г.Нур-Султан, Казахстан.

Еденбаева Г. З. – магистр филологических наук, университет «Туран-Астана», г.Нур-Султан, Казахстан.

Жалмурзина А. Ж. – магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры «Национальное и международное право», университет «Туран-Астана», г. Нур-Султан, Казахстан.

Залетаева А. К. – учитель школы гимназии №2 им.Г.Кайырбекова, г.Нур-Султан, Казахстан.

Изимбетова Ж.С. - Университет международного бизнеса UIB, Алматы, Казахстан.

Иманбаев С. М. – кандидат юридических наук, профессор кафедры «Национальное и международное право», университет «Туран-Астана», г.Нур-Султан, Казахстан.

Инютин С. П. – кандидат технических наук, профессор кафедры «Информационные технологии», университет «Туран-Астана», г. Нур-Султан, Казахстан.

Иргебаева Н.М. – кандидат педагогических наук, университет «Туран-Астана», г.Нур-Султан, Казахстан.

Искакова Ж. М. – кандидат филологических наук, доцент, университет «Туран-Астана», г.Нур-Султан, Казахстан.

Карипова А. И. - кандидат юридических наук, доцент кафедры «Национальное и международное право», университет «Туран-Астана», г.Нур-Султан, Казахстан.

Карымсаков Р. Ш. – кандидат юридических наук, доцент кафедры «Национальное и международное право», университет «Туран-Астана», г.Нур-Султан, Казахстан.

Кудайбергенова М. Ж. – магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры «Национальное и международное право», университет «Туран-Астана», г. Нур-Султан, Казахстан.

Макаров А. Н. – доктор экономических наук, профессор, заведующий кафедрой экономической теории и экономической политики Набережночелнинского института Казанского федерального университета, г. Набережные Челны, Россия.

Муканова Б. Ш. – старший преподаватель университета «Туран-Астана», г.Нур-Султан, Казахстан.

Пягай А. А. – доктор экономических наук, профессор, университет «Туран-Астана», г.Нур-Султан, Казахстан.

Рахимбаева Г. К. – кандидат филологических наук, доцент, университет «Туран-Астана», г.Нур-Султан, Казахстан.

Сакенов Н. А. – кандидат экономических наук, Казахский университет технологии и бизнеса, г.Нур-Султан, Казахстан.

Сакенова З. М. – кандидат экономических наук, университет «Туран-Астана», г.Нур-Султан, Казахстан

Токешева К. Н. – старший преподаватель кафедры «Информационные технологии», университет «Туран-Астана», г. Нур-Султан, Казахстан.